

Klaar voor de loopgraven?

Het rekrutenleven in de Belgische militaire opleidingskampen in Frankrijk tijdens de Eerste Wereldoorlog

Tine De Keyser

Masterproef aangeboden binnen de opleiding
master in de Geschiedenis: oudheid tot heden

Promotor: prof. dr. Patrick Pasture
Co-promotor: dr. Dominiek Dendooven

Academiejaar 2021-2022

541 970 tekens (exclusief spaties)

Ik verklaar me akkoord met de code of conduct van de faculteit Letteren voor geloofwaardig auteurschap.

Dankwoord

Deze thesis bracht me op vele plaatsen. Het bracht me, uiteraard, naar de natuurlijke habitat van de geschiedkundige, waar ik in boeiende archieven het verleden door mijn handen mocht laten gaan en in vertrouwde bibliotheken urenlang kennis gretig tot mij nam. Ik reisde langs de duinen van de Normandische kust, doorheen het stro op de grond in kille kazernes, door de genegenheid van jongemannen voor geliefden, tot hun inkt die zijn weg vond over het papier.

Die weg had ik niet in mijn eentje kunnen afleggen. Daarom wil ik om te beginnen mijn promotor prof. dr. Patrick Pasture bedanken, die heel het voorbije academiejaar bleef geloven in mijn kunnen als historica. Ook dr. Dominiek Dendooven ondersteunde me die hele reis lang en zorgde er met zijn expertise voor dat mijn thesis aan sterkte kon winnen. Samen met hem wil ik ook de andere wetenschappelijke medewerkers van het In Flanders Fields Museum bedanken, omdat ze me telkens opnieuw erg warm ontvingen. In het bijzonder denk ik daarbij aan Annick Vandenbilcke, die me doorheen mijn stage in het Kenniscentrum loodste, maar daarna nog steeds keer op keer voor me klaar stond met een interessante bron, behulpzaam advies en een vriendelijke lach. Ook Pieter Trogh wil ik bedanken om mij de kans te geven de Grote Oorlog te bekijken vanuit een perspectief dat we haar niet vaak te zien krijgen. Ook Rob Troubleyn en het personeel van het Documentatiecentrum van het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis verdienen hier een plaats, omdat ze me mijn weg hielpen vinden doorheen het Belgische leger en me zoek gewaande archieven toch bezorgd kregen. In het bijzonder wil ik mijn dank ook richten aan prof. dr. Andreas Stynen, die mijn ideeën enthousiast onthaalde, hielp kaderen en mijn vertrouwen een handje toestak.

Daarnaast wil ik ook mijn familie bedanken, waar ik me volledig in de liefde voor geschiedenis kan nestelen. Dankjewel aan Dries en Zander, om na een lange dag samen met mij in de zetel te kruipen en te verdwijnen in een goed verhaal. Dankjewel aan Leen, om samen met mij een weg te banen door de Eerste Wereldoorlog, in onze thesis, maar ook daarbuiten. Dankjewel aan Antje, voor alle momenten met een kop warme koffie in je handen en een glas koude in de mijne. Dankjewel aan Casper, voor alle reminders en fijne gesprekken die wat meer adem in mijn dag bliezen. Dankjewel aan Hanne, om ons samen door die laatste loodjes te sleuren. Dankjewel aan Emilie, om me altijd aan te steken met je enthousiasme en de dagen zoveel fijner te maken. Dankjewel aan Kaat, voor alle olijke uren in de aangename koude, daar op de hoek van de Maria-Theresiastraat. Dankjewel aan Marion, om zoveel ontspannende uren samen in de keuken door te brengen, waar we maaltijd na maaltijd met plezier naar binnen werkten. Dankjewel aan Marthe, voor de verfrissende wandelingen naar het Kasteel van Horst. Dankjewel aan Esther, voor alle geniale woordspelingen die mijn dagen telkens weer opbeurden en alle fijne momenten die we samen beleefden. Dankjewel aan Nikita, om me altijd in alles precies de steun te bieden die ik nodig had, om mij te tonen dat in elk moment magie verscholen zit en om samen met mij de fiets op te springen naar Breda en me de weg te wijzen naar zoveel prachtige plaatsen in dit leven.

Inhoudsopgave

Dankwoord	1
Inhoudsopgave.....	2
Lijst met gebruikte afkortingen	4
Lijst met afbeeldingen.....	5
Inleiding.....	6
Historiografie: militaire training en beleving in de Eerste Wereldoorlog.....	6
De militaire instructiecentra: bronnen en methodologie.....	15
De zeventien protagonisten.....	18
1 De aankomst in de <i>centres d'instruction</i>	26
1.1 Het ontstaan van de militaire opleidingskampen	26
1.2 De reis naar het instructiecentrum	30
1.2.1 De eerste transporten naar Noord-Frankrijk.....	30
1.2.2 Vrijwilligers in 1915	34
1.2.3 De eerste indrukken van het instructiecentrum.....	40
1.3 Een 'rush to the colours'?	43
2 De militaire opleiding tot infanteriesoldaat.....	49
2.1 De opleiding in theorie	50
2.1.1 Disciplinevoorschriften voor de Belgische rekruten.....	50
2.1.2 De trainingsinhoud voor de rekrutenopleiding.....	52
2.1.3 Een (ongedateerde) instructiehandleiding voor de militaire opleidingskampen... 53	
2.2 De fysieke training.....	59
2.2.1 Vermoeidheid en frustratie: de fysieke basistraining.....	59
2.2.2 Zweet en normaliteit: de marsen.....	64
2.2.3 Trots en enthousiasme: de schietoefeningen.....	70
2.2.4 Interesse en avontuurlijk plezier: de <i>service de campagne</i>	74
2.3 De overige opleiding.....	81
2.3.1 Angstvallig en gedwongen: de discipline	81
2.3.2 Aanvullingen op de 'vier trainingsonderdelen'	86
2.4 Het emotieveld van de opleiding.....	90
3 Het leven naast de training.....	92
3.1 Voeding als nutritionele, psychologische en culturele nood	93
3.1.1 Wat de pot schaft.....	93
3.1.2 ... en wat de buik wil	95
3.1.3 Met bestek aan tafel?	100
3.2 De financiële mogelijkheden van rekruten	101
3.2.1 Un pays de voleurs.....	101
3.2.2 Geld van thuis opgestuurd.....	105
3.3 Slapen tussen de muizen	108
3.3.1 Op de vloer van kille kazernes.....	108
3.3.2 Een kamer in de stad als ontsnapping aan de kazerne.....	112

3.4	Gezondheid in de <i>centres d'instruction</i>	115
3.4.1	Vaccinaties tegen "de gevaarlijke ziektes"	115
3.4.2	Gebrekkige hygiëne en besmettelijke ziektes	117
3.4.3	"In goede gezondheid"	124
3.5	Een zoektocht naar de menselijke soldaat in zichzelf	126
4	De denkbeelden die de frontervaring inluidden	132
4.1	Het legerbeeld: militaire inspecties van kazerne en uniform	132
4.2	Het oorlogsbeeld	135
4.2.1	Kranten en geruchten als informatiebron	135
4.2.2	De discrepante relatie tussen kennis en ervaring	137
4.2.3	Snakkend naar een goede afloop	139
4.2.4	Oorlogsbeeldvorming als troost voor geliefden	140
4.3	Een meervoudig vijandbeeld	142
4.4	Het militaire zelfbeeld	148
4.4.1	Een plichtsgevoel met vele invullingen	148
4.4.2	Kloekmoedigheid als bron van trots	150
4.4.3	Een diepgeworteld verlangen naar de strijd?	154
4.4.4	Een soldaat in de blik van anderen: defilés	160
4.4.5	Het uniform als emotionele site: portretfoto's	163
4.5	Het vertrek naar het front	167
4.5.1	De feestelijkheden ter afscheid	168
4.5.2	Het gemoed bij vertrek	172
	Besluit	177
	Bibliografie	185
	Bronnen	185
	Geschreven bronnen	185
	Materiële bronnen	191
	Visuele bronnen	191
	Literatuur	191
	Digitale informatie	197

Lijst met gebruikte afkortingen

C.I.	Centre d'instruction of centres d'instruction
C.I.A.M.	Centre d'instruction des Anciens Militaires
C.I.M.	Centre d'Instruction des Mitrailleurs
C.I.S.L.A.I.	Centre d'Instruction pour Sous-Lieutenants Auxiliaires d'Infanterie
D.A.	Division d'Armée
IFFM	In Flanders Fields Museum
I.G.A.	Inspection Générale de l'Armée
KLM	Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis

Lijst met afbeeldingen

Afbeelding 1. Kaart met de Belgische militaire instructiecentra in Frankrijk [met aanduidingen], 1917 (BRUSSEL, KLM, EX-CDH-Archieven, ms. 754: I.G.A., Kaart C.I. in 1917, 1917).....	21
Afbeelding 2. Schematische weergave I.G.A., 1917 (BRUSSEL, KLM, EX-CDH-Archieven, ms. 754: I.G.A., Schematische weergave I.G.A., 1917).....	29
Afbeelding 3. Vrijgeleide uit Maastricht voor Firmin Bonhomme (BONHOMME, <i>Mes souvenirs de la Guerre</i> , 24).....	35
Afbeelding 4. Inschrijvingsbewijs als oorlogsvrijwilliger van Octaaf Van der Stock (VAN DER STOCK, <i>De kleine oorlog van drie broers</i> , 117).....	37
Afbeelding 5. Rekruten op een oefenplein (DES OMBIAUX, “La Belgique du dehors”, 158).....	61
Afbeelding 6. Postkaart van Albert Vervust waarop schiettraining in Auvours te zien is, 1915 (VERVUST, <i>Jeugd in oorlogsjaren</i> , 68).....	72
Afbeelding 7. Manoeuvre door rekruten in Granville, 1915 (DES OMBIAUX, “La Belgique du dehors”, 142).....	80
Afbeelding 8. Henri Croenen (IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. [MI]MAP 3985: Foto van Henri Croenen, s.d.).....	84
Afbeelding 9. Jef Vermeiren op wacht, 1915 (VERMEIREN, <i>Mijn grote oorlog</i> , 30).....	87
Afbeelding 10. Touwtrekkende rekruten in het witte trainingsuniform (DES OMBIAUX, “La Belgique du dehors”, 25).....	87
Afbeelding 11. Jef Vermeiren (in het midden) met twee vrienden in het witte trainingsuniform, 1915 (VERMEIREN, <i>Mijn grote oorlog</i> , 27).....	104
Afbeelding 12. Postkaart verstuurd door Valentin Dewaele waarop de kazerne ‘Bellevue’ in Saint-Lô te zien is, 1915 (BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 37: Postkaart, mei 1915).....	109
Afbeelding 13. Valentin Dewaele (rechts achteraan) met drie vrienden in hun gehuurde kamer, 1915 (DEWAELE, <i>De oorlog van Valentin</i> , 22).....	114
Afbeelding 14. Rekruten nemen een zeebad in Saint-Lô (CHATELLE, <i>L'effort belge en France</i> , 140).....	123
Afbeelding 15. Valentin Dewaele (uiterst rechts) met enkele vrienden, mei 1915 (DEWAELE, <i>De oorlog van Valentin</i> , 16).....	128
Afbeelding 16. Raphael Desmet (DESMET, <i>Dagboek Raphael Desmet</i> , 1).....	147
Afbeelding 17. Revue in het opleidingskamp van Fécamp, augustus 1915 (CHATELLE, <i>L'effort belge en France</i> , 138).....	161
Afbeelding 18. Portret van Albert Vervust in het kamp van Auvours, augustus 1915 (VERVUST, <i>Jeugd in oorlogsjaren</i> , 80).....	166
Afbeelding 19. Vertrek van de <i>miliciens</i> van 1914 te Saint-Lô (DEWAELE, <i>De oorlog van Valentin</i> , 18).....	168
Afbeelding 20. Octaaf Van der Stock in het oude Belgische uniform te Valognes, april-mei 1915 (VAN DER STOCK, <i>De kleine oorlog van drie broers</i> , 124).....	174

Inleiding

Wij moeten hier 's morgens om half zes opstaan, (...) dan gaan wij ons aan een soort vijver wasschen, dan de koffie en om 7.10 naar de oefeningen tot half twaalf (...). Om 12 uren is het soep (...). Om half twee is het wederom oefening tot half vijf (...)! Om 3 uren en voormiddags om 10 uren is er een half uurtje rust. 't Is dan dat we soms voetbal spelen. Van 5 uren tot 6 uren is het théorie (...). En eindelijk komen onze patatten met boonen, vleesch en groenten in (...). Zoodra onze gamelle afgewasschen is, trekken wij 't stad in (...). En dan om acht uren de keiker in, dat vin [sic] ik redelijk vroeg, daar wij eene goede kaporaal hebben, laat hij ons nog praten.¹

In bovenstaand citaat beschreef Stan, waarvan de achternaam niet gekend is, een dag in het Belgische militaire opleidingskamp te Valognes in 1915. Net als meer dan 90 000 andere rekruten kreeg hij in Frankrijk tijdens de Eerste Wereldoorlog een opleiding van enkele maanden tot infanteriesoldaat, vooraleer hij zich in de loopgraven stortte.² Die militaire opleidingskampen, de *centres d'instruction*, zagen het licht aan het begin van oktober 1914. De oorlog, die toen al twee maanden aan de gang was, creëerde een nood aan nieuwe en vooral kundige soldaten om het Belgische veldleger op volledige sterkte te houden. Koning Albert I belastte daarom Antoine de Selliers de Moranville, de voormalige stafchef van 25 mei tot 6 september 1914, met de taak om alle toenmalige en toekomstige Belgische rekruten op te vangen en te voorzien van militair onderricht.³ De *centres d'instruction* werden het leven in geroepen en de *Inspection Générale de l'Armée*, een nieuw legerorgaan met de Selliers aan het hoofd, kreeg voortaan het gezag over alle Belgische legervoorzieningen ten zuiden van Calais.⁴

In oktober 1914 vonden een hele stroom dienstplichtigen van de klas van 1914 en heel wat oorlogsvrijwilligers hun weg naar die instructiecentra, maar ook de daarop volgende jaren bleven Belgische jongemannen daarom afreizen naar Noord-Frankrijk.⁵ Het zijn die rekruten die het onderwerp vormen van deze thesis; de manier waarop Belgische rekruten de proloog van hun frontervaring beleefden, wil ik in deze thesis onderzoeken. Mijn onderzoek ligt dus op het snijvlak van twee onderwerpen in de historiografie van de Eerste Wereldoorlog: militaire training en persoonlijke beleving.

Historiografie: militaire training en beleving in de Eerste Wereldoorlog

Militair onderwijs moet onderscheiden worden van militaire training. Waar het eerste rekruten voorbereidt op een fictieve en dus onvoorspelbare situatie, draait het tweede om een

¹ IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC: STAN, Brief aan gezin, 22 april 1915.

² Op 10 oktober 1917 hadden 89 790 rekruten onderricht gekregen in de opleidingskampen volgens cijfers in Antoine DE SELLIERS DE MORANVILLE, "L'instruction des nouvelles levées belges dans les centres d'instruction de Normandie pendant la Grande Guerre", in *Revue Générale*, 1921, 495.

³ BRUSSEL, KLM, Persoonlijke militaire dossiers, ms. de Selliers de Moranville Antoine-Maurice-Léonard-Ghislain (chevalier), [stamnummer 8837]: Militair dossier Antoine de Selliers de Moranville; Antoine DE SELLIERS DE MORANVILLE, *Contribution à l'histoire de la Guerre Mondiale 1914-1918*, Brussel en Parijs, 1933, 603-604, 607-608; Francis BALACE, "Ecole de cadres et centres d'instruction de l'armée belge en France. 1914-1918", in François COCHET (red.), *Expérience combattante XXe-XXIe siècles. Former les soldats au feu* (Actes académiques, 1), Parijs, 2011, 195.

⁴ BRUSSEL, KLM, EX-CDH-Archieven, ms. 754: I.G.A., Schematische weergave van de I.G.A. in 1917, 1917; Luc VANDEWEYER, *De Eerste Wereldoorlog. Koning Albert en zijn soldaten*, Antwerpen, 2005, 91.

⁵ DE SELLIERS, "L'instruction des nouvelles levées belges", 495.

training voor een gekende situatie.⁶ Een belangrijk werk op het kruispunt van militair onderwijs en militaire training is dat van John Garry Clifford over de Plattsburg-beweging (1913-1920). Die beweging had de idee om burgers in een 'preparedness movement' op enkele maanden tijd klaar te stomen voor een mogelijke oorlog. Voor de periode van de Eerste Wereldoorlog blijft zijn onderzoek echter hangen in de publieke sfeer en de manier waarop beleidsmakers onderhandelden over de idee van trainingskampen. Over de effectieve kampen an sich, laat staan over de beoogde opleiding en de rekruten, wordt nauwelijks iets gezegd.⁷

Andere onderzoekers wendden hun blik wel naar de militaire opleiding zelf. In 2000 wijdde Odile Roynette een onderzoek aan het gekazerneerde leven in Frankrijk aan het einde van de negentiende eeuw. De ervaring van de militaire opleiding door rekruten staat daarbij centraal, waarbij de instructieperiode in haar studie de aanblik krijgt van een transformatieve lijdensweg. Vooral in de beginmaanden van de opleiding kregen rekruten het zowel lichamelijk als geestelijk zwaar te verduren, maar werden ze wel omgevormd tot goede militairen. Bovendien benadert Roynette de dienstplicht en het verblijf in de kazerne als een identiteitsbepalend en -vormend gegeven. Ze sluit haar publicatie daarom ook af met de conclusie dat die periode erg belangrijk was in de identiteitsconstructie van Franse jongemannen: "L'élément le plus frappant est sans aucun doute cette capacité d'identification des soldats au modèle masculin qui leur était proposé avant le service et qui est exalté dans l'armée. (...) En ce sens, la caserne a fourni beaucoup d'hommes de ce temps un modèle masculin centré sur l'exaltation des valeurs viriles et guerrières. Elle a de ce fait joué un rôle clé dans la militarisation de la société française, militarisation dont la Grande Guerre a révélé toute la profondeur".⁸

In tegenstelling tot wat lang aangenomen werd, deden dergelijke militariseringsprocessen zich ook voor in het vooroorlogse België, zo toonde Nel de Mûelenaere aan. Ook hier kreeg de mannelijke identiteit een belangrijke plaats binnen militaire scholing en was de opleidingsperiode van twee jaar bedoeld als een middel tot burgerschapsvorming. Hoewel de Mûelenaere zich niet specifiek richt op de rekrutenervaring zelf, stelt ze wel net als Roynette vast dat de militaire instructie Belgische jongemannen moest kneden tot patriottische en masculiene burgers.⁹ De Britse training in aanloop naar de oorlog werd bestudeerd door Timothy Bowman en Mark Connelly. Zij wijzen erop dat die instructie ten tijde van de oorlog sterk beïnvloed werd door de ervaring van de Boerenoorlog, maar nergens afdoende vastgelegd werd; uniformiteit was bijgevolg veelal zoek. Erg duidelijk zijn er gelijkenissen met de onderzoeken van Roynette en de

⁶ Timothy K. NENNINGER, "Military education. Past, present, and future (review)", in *The Journal of Military History*, 2003 (67.4), 1350.

⁷ John Garry CLIFFORD, *The Citizen Soldiers. The Plattsburg Training Camp Movement, 1913-1920*, Kentucky, 2014, Hoofdstuk II: "World War I & preparedness". Voor onderzoek naar de Citizens' Military Training Camps, zie ook Donald M. KINGTON, *Forgotten summers. The story of the Citizens' Military Training Camps, 1921-1940*, San Francisco, 1995.

⁸ Odile ROYNETTE, « Bons pour le service ». *L'expérience de la caserne en France à la fin du XIXe siècle*, Parijs, 2000, 7-9, 404, 406.

⁹ Nel DE MÛELENAERE, "De creatie van de Belgische burger-soldaat. Educatie, discipline en emoties (1886-1909)", in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2016 (2), 132, 159; Nel DE MÛELENAERE, *Belgen, zijt gij ten strijde gereed? Militarisering in een neutrale natie, 1890-1914*, Leuven, 2019, 113-115, 217-218.

Mûelenaere. Het Britse leger zag bijvoorbeeld moreel, zelfredzaamheid en intrinsieke motivatie als sleutelementen binnen de militaire training en identiteit.¹⁰

Zowel Roynette, de Mûelenaere en Bowman en Connelly schreven over militair onderwijs aan het einde van de negentiende eeuw, maar ook militaire training tijdens de Eerste Wereldoorlog werd reeds bestudeerd en dat vooral voor Groot-Brittannië. Richard Holt concludeert in een studie met een gelijkaardige insteek als die van Bowman en Connelly dat de training voor Canadese soldaten niet afgesteld was op de Eerste Wereldoorlog als een loopgravenoorlog en dat instructiehandboeken gedurende het hele conflict inhoudelijk bleven veranderen.¹¹ Bowman, Connelly en Holt legden in eerste instantie de nadruk op trainingsinhouden en instructiehandboeken. Bijgevolg bleven de rekruten zelf in hun studies veeleer onder de radar.

In 1988 bestudeerde Peter Simkins de rekrutering en training van Britse jongemannen tijdens de Eerste Wereldoorlog met oog voor hun eigen ervaring. Hoewel Nancy Martin in 2015 stelt dat individuele motieven om zich aan te dienen bij het leger nog niet als zodanig het onderwerp vormden van historisch onderzoek, wijdde Simkins hieraan nagenoeg een heel hoofdstuk. Hij stelde daarbij vast dat die drijfveren allesbehalve onder één noemer vallen en ook voorbij gaan aan een louter patriottische motivatie. Bovendien vormen voor hem de eerste stappen in het leger een disruptieve ervaring, maar hielpen vaderlandslievende gevoelens wel om die nieuwe vorm van leven te verdragen.¹² Anthony Fletcher, die de rekrutenervaring in dezelfde terminologie benoemt, legt daarbij ook erg sterk de nadruk op de manier waarop die opleidingservaring gecommuniceerd werd naar het thuisfront toe: in hun brieven benaderden rekruten de instructie en haar omstandigheden vooral op zo'n manier dat ze hun geliefden konden geruststellen.¹³

De vraag blijft wat er geweten is over de Belgische *centres d'instruction*. De bestaande literatuur over de Belgische opleidingskampen in Frankrijk tijdens de Eerste Wereldoorlog is beperkt. In overzichtsliteratuur en standaardwerken wordt nauwelijks met een woord gerept over de kampen; er komt slechts kort aan bod dat de Belgische soldaten ergens in Frankrijk een opleiding hadden genoten.¹⁴ Onderzoek dat wel over de instructiecentra bestaat, gaat telkens om erg beschrijvende werken waaraan in feite geen onderzoeksvraag ten grondslag ligt. Het belangrijkste werk is dat van de Selliers zelf: een erg lijvig manuscript over de geschiedenis van de *Inspection Générale de l'Armée* en de opleidingskampen, waarbij hij de organisatie en logistieke kant uitgebreid belicht. Dat geschrift is echter nooit gepubliceerd en betreft dus een onuitgegeven

¹⁰ Timothy BOWMAN en Mark CONNELLY, *The Edwardian army. Recruiting, training, and deploying the British army, 1902-1914*, Oxford, 2012, 65-66, 68-69, 76, 88, 96.

¹¹ Richard HOLT, *Filling the ranks. Manpower in the Canadian Expeditionary Force*, Montreal, 2017, 128-142.

¹² Peter SIMKINS, *Kitchener's army. The raising of the New Armies*, Barnsley, 1988, 165, 172-175, 185, 196, 201, 203; Nancy MARTIN, "And all because it is war!". First World War diaries, authenticity and combatant identity", in *Textual practice*, 2015 (29.7), 1250.

¹³ Anthony FLETCHER, *Life, death, and growing up on the Western Front*, New Haven, 2013, 52-71.

¹⁴ Bijvoorbeeld Sophie DE SCHAEPDRIJVER, *De Grootte Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Antwerpen, 1997, 186, 202; Sophie DE SCHAEPDRIJVER, "Belgium", online encyclopedie, 1914-1918 online. *International Encyclopedia of the First World War*, 2018 (<https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/belgium>). Geraadpleegd op 15 november 2021; Luc DE VOS, *De Eerste Wereldoorlog*, 5de ed., Leuven, 2003, 62; Luc DE VOS e.a., *14-18. Oorlog in België*, 4de ed., Antwerpen, 2016, 247.

manuscript.¹⁵ Er bestaan twee identieke uitgetypte versies van, waarvan een zich bevindt in het archief van het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis in Brussel en het andere in het Algemeen Rijksarchief.¹⁶ De Selliers gebruikte daarvoor allerlei documenten vanuit zijn persoonlijke archief.¹⁷

Voor het overige verschenen in het interbellum enkele korte bijdragen die stuk voor stuk bijna identieke informatie leveren over de Belgische opleidingskampen.¹⁸ In 1958 schetste Émile Wanty, vermoedelijk op basis van die tussenoorlogse bijdragen, kort een beeld van de instructiecentra.¹⁹ Daarnaast bestaat er ook iets recentere literatuur over de kampen, in de eerste plaats de licentiaatsverhandeling van Christophe Onraet uit 1985.²⁰ De doelstelling van Onraet was om “een brok haast ongerepte geschiedenis” te vatten en “er de samenhang van te schetsen”.²¹ Hij bespreekt daarom de verschillende kampen die opgericht werden en hun werking. Onraet kon echter geen gebruik maken van de zogenaamde Moskou-archieven. Die archieven bevatten Belgisch legerarchief en kwamen na de Tweede Wereldoorlog in Rusland terecht. Pas in 2002 werden ze gerepatrieerd.²² Tot slot bracht in 2011 ook Francis Balace beleidsdocumenten en getuigenissen uit oorlogsmemoires bij elkaar om een organisatorisch geheel te schetsen.²³

Voorgaande werken benaderen de *centres d'instruction* niet zozeer vanuit een analytische hoek, dan wel vanuit een beschrijvende. In geen enkele van deze studies stonden de rekruten zelf centraal, laat staan hun ervaringen, maar kregen beslissingen genomen door het leger en logistieke organisatie de aandacht. Hoe de opleiding in de instructiecentra beleefd werd door Belgische rekruten blijft veelal een vraagteken, hoewel bijvoorbeeld Britse rekruten daarentegen wel al stof tot onderzoek vormden. Nochtans behoort ervaringsonderzoek wel degelijk tot de hedendaagse historiografie over de Grote Oorlog in België. Om te begrijpen welke plaats zulk

¹⁵ Delen van dit manuscript verschenen in zeer verkorte vorm in het tijdschrift *Bulletin belge des sciences militaires*: Antoine DE SELLIERS DE MORANVILLE, “Histoire de l’inspection générale de l’armée et des centres d’instruction belges pendant la Guerre Mondiale 1914-1918”, in *Bulletin belge des sciences militaires*, 1938 (19.1), 1-26, 1938 (19.2), 139-168, 1938 (19.3), 221-252.

¹⁶ Het exemplaar van het manuscript dat zich bevindt in het Algemeen Rijksarchief heeft geen uitgegeven inventaris. Dat het daar bewaard wordt, staat daarentegen wel vermeld in de *Bulletin belge des sciences militaires*. BRUSSEL, KLM, Personalia I, ms. 30-33: ANTOINE DE SELLIERS DE MORANVILLE, *Histoire de l’inspection générale de l’armée et des centres d’instruction belges pendant la Guerre Mondiale 1914-1918*, 1937; DE SELLIERS, “Histoire de l’inspection générale de l’armée et des centres d’instruction belges”, 1938, 1.

¹⁷ Zie ook DE SELLIERS, “L’instruction des nouvelles levées belges”, 478-496.

¹⁸ Willy BRETON, “La reconstitution de l’armée”, in René LYR (red.), *Nos héros morts pour la patrie. L’épopée belge de 1914 à 1918 (histoire et documentation)*, Brussel, 1920, 186-202; Maurice DES OMBIAUX, “La Belgique du dehors”, in René LYR (red.), *Nos héros morts pour la patrie. L’épopée belge de 1914 à 1918 (histoire et documentation)*, Brussel, 1920, 151-165; *Les centres d’instruction de l’armée belge*, Le Havre, s.d.; *Les écoles d’officiers de l’armée belge*, Le Havre, s.d.; Albert CHATELLE, *L’effort belge en France pendant la guerre (1914-1918)*, Parijs, 1934, 135-146.

¹⁹ Émile WANTY, *Le milieu militaire belge de 1914 à nos jours*, Brussel, 1958.

²⁰ Christophe ONRAET, *De Belgische militaire kampen in Frankrijk gedurende de Eerste Wereldoorlog*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Koninklijke Militaire School, departement Militaire en sociale wetenschappen, 1985.

²¹ ONRAET, *De Belgische militaire kampen in Frankrijk*, 13.

²² “Archief”, *Koninklijk Legermuseum Brussel* (<https://klm-mra.be/nl/archief>). Geraadpleegd op 28 juli 2022.

²³ BALACE, “Ecole de cadres et centres d’instruction de l’armée belge en France”, 195-233. Voor een opsomming van de instructiecentra, zie P. DE VUYST, “Belgische opleidingskampen in Bretagne en Normandië tijdens de Eerste Wereldoorlog”, in *Shrapnel*, 2001 (13.4), 12-23.

ervaringsonderzoek inneemt binnen de geschiedschrijving over het conflict, is het interessant om erg beknopt een blik te werpen op de bredere geschiedschrijving over de oorlog.

Antoine Prost en Jay Winter onderscheiden drie generaties historici in de geschiedschrijving over de Eerste Wereldoorlog.²⁴ Die vallen samen met wat zij benoemen als drie ‘configuraties’:

[I]t is clear that the notion of historical configurations does not mean that one kind of history dominates all others. It is a question of emphasis. First, the emphasis was put on military and diplomatic history, then on social history, and later on cultural history. But all these types of history are present in each configuration. Their respective place and their weight change, as does their role in the overall interpretations offered.²⁵

Zowel die sociale als culturele impulsen zijn belangrijk om de plaats van mijn onderzoek binnen de historiografie te begrijpen. Die *social turn* deed zich namelijk voor na de Tweede Wereldoorlog. Legers en legeroverheden waren niet langer het vertrekpunt voor historisch onderzoek. Zij die effectief gestreden hadden aan het front, vingen voortaan de blik van historici: zij waren de bouwstenen van de strijdmachten. Ook burgers verschenen in de oorlogshistoriografie op het toneel. *Top down history* ruimde plaats voor *history from below*.²⁶ Een belangrijk keerpunt in die historiografie was daarom *Vie et mort des français 1914-1918* uit 1959, van de hand van André Ducasse, Jacques Meyer en Gabriel Perreux.²⁷ De auteurs bedeeden de hoofdrol erin toe aan de soldaat en verlegden daarmee het perspectief van waaruit de oorlog bestudeerd werd.²⁸ In België daalde onder historici de interesse voor 1914-1918 daarentegen fors. De geringe Belgische productie die er was, viel bovendien buiten de *social turn* die zich in andere landen voordeed en speelde slechts een beperkte rol in het internationale debat over de oorlog. Hoewel er soms een aanzet gegeven werd tot sociale geschiedenis, kende dat amper navolging.²⁹

Ervaringsonderzoek voor Belgische militairen in de Eerste Wereldoorlog vanuit die sociale inslag is niet onbestaand, maar wel schaars. In 1968 publiceerden Luc Devliegheer en Luc Schepens samen *Front 14/18*, een werk dat voor het eerst de Belgische soldaten centraal plaatste.³⁰ In deze monografie is heel duidelijk de pijn van de oorlog terug te vinden en het traumatische dat de auteurs nog steeds bij de keel greep. Het doel van het werk was dan ook om dat drama met een menselijke dimensie naar voren te brengen. Dagboeken en fotomateriaal dienden daarvoor als bronnencorpus.³¹ Toch blijft dit werk vrij oppervlakkig wanneer het gaat om de ervaringen van de soldaten zelf. Zo halen de auteurs dagboekfragmenten aan zonder er een analyse aan te verbinden.³² Negentien jaar later verscheen *Frontleven 14/18. Het dagelijks leven van de Belgische soldaat aan de IJzer*, geschreven door Ria Christens en Koen De Clercq. De focus in dit werk ligt

²⁴ Jay WINTER en Antoine PROST, *The Great War in history. Debates and controversies, 1914 to the present*, 2de ed., Cambridge, 2020, 199. Zie ook Laurence VAN YPERSELE, “Bilan historiographique de la guerre 14-18”, *C@hiers du CRHiDI. Histoire, droit, institutions, société*, 2005 (23/24), 1-29.

²⁵ WINTER en PROST, *The Great War in history*, 30.

²⁶ WINTER en PROST, *The Great War in history*, 15, 202-203.

²⁷ André DUCASSE e.a., *Vie et mort des français 1914-1918. Simple histoire de la Grande Guerre*, Parijs, 1959.

²⁸ WINTER en PROST, *The Great War in history*, 18-19.

²⁹ Bruno BENVINDO e.a., “La Grande Guerre des historiens belges, 1914-2014”, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2014 (44.2-3), 181-182, 184-185, 187.

³⁰ Luc DEVLIEGHER en Luc SCHEPENS, *Front 14/18*, Tielt, 1968.

³¹ DEVLIEGHER en SCHEPENS, *Front 14/18*, 9, 11.

³² DEVLIEGHER en SCHEPENS, *Front 14/18*, 9, 51-61.

voornamelijk op het materiele aspect van het dagelijkse leven aan het front, waarbij de menselijke ervaring voorop staat.³³ Tot vandaag is deze publicatie erg van belang in onderzoek naar het frontleven.

In 1997 zorgde Sophie De Schaepdrijver voor een grote impuls in de Belgische geschiedschrijving over 1914-1918.³⁴ Hoewel ze in *De Grootte Oorlog* in se geen nieuwe inzichten levert en het soldatenleven slechts één hoofdstuk van de vier in beslag neemt, schrijft De Schaepdrijver net als Christens en De Clercq een sterk menselijk verhaal. Luc Vandeweyer richtte zich in 2005 nadrukkelijk en uitsluitend op militairen aan het front onder de figuur van koning Albert I en ook Vandeweyer brengt aan de hand van egodocumenten persoonlijke ervaringen op het voorplan.³⁵ Buiten de academische geschiedschrijving kreeg de oorlogservaring toen al ruime aandacht. In 1978 kregen heel wat ooggetuigen, zowel burgers als voormalige soldaten, de kans om in *Van den Grooten Oorlog* (een volksboek) hun ervaringen uit 1914-1918 te delen.³⁶ Erik Pertz maakte bovendien in 1985 een driedelige documentaire waarin de oorlogsbeleving centraal stond en werkte daarmee net als bij het Volksboek een project met mondelinge geschiedenis uit.³⁷ Ook de oprichting in 1998 van het In Flanders Fields Museum, met het daaraan verbonden onderzoekscentrum, gaf uitdrukking aan de interesse in menselijkheid binnen de Eerste Wereldoorlog.³⁸ Toch blijft de Belgische frontervaring, op enkele uitzonderingen na, binnen de academische geschiedschrijving eerder het kleine broertje van de andere ervaringsonderzoeken.

Gelijktijdig met de *cultural turn* kwam ook de Belgische geschiedschrijving over de Grote Oorlog in de jaren 1990 langzaam terug op gang, nadat het sinds de Tweede Wereldoorlog op een laag pitje had gestaan. Een culturele invalshoek verstrengelde zich met de sociale en betekenisgeving was voortaan een kernconcept binnen analyses van het conflict. Het was immers belangrijk te achterhalen hoe mensen de oorlog, waarin ze verzeild waren geraakt, begrepen.³⁹ Vanaf circa 2000 beïnvloedde die *cultural turn* ook studies naar de frontbeleving. Waar de vorig genoemde studies de ervaring reeds centraal plaatsten vanuit de *social turn*, won de betekenis van die ervaring, en betekenisgeving an sich, aan belang. Wie ervaringsonderzoek voor de Eerste Wereldoorlog verricht, stoot daarom binnen de historiografie al snel op het vraagstuk van de 'force de tenir'. Aan het einde van de twintigste eeuw bogen onderzoekers zich over de manier waarop soldaten vier jaar lang de oorlog hadden uitgehouden. De frontervaring kreeg daarin de centrale rol en was telkens het vertrekpunt om een antwoord te zoeken op de vraag hoe frontsoldaten zo lang hadden doorgezet. Vooral in Frankrijk woedde een debat tussen twee scholen: de 'école de consentement' en de 'école de contrainte'. Aan de ene kant legde Stéphane Audoin-Rouzeau de verklaring bij een gewillige instemming met de oorlog en daarmee ook haar

³³ Ria CHRISTENS en Koen DE CLERCQ, *Frontleven 14/18. Het dagelijks leven van de Belgische soldaat aan de IJzer* (Retrospectief), Tielt, 1987.

³⁴ DE SCHAEPDRIJVER, *De Grootte Oorlog*, 1997.

³⁵ VANDEWEYER, *Koning Albert en zijn soldaten*.

³⁶ *Van den Grooten Oorlog. Volksboek*, Kemmel, 1978.

³⁷ Erik PERTZ, *Soldaten van de Grote Oorlog*, televisiedocumentaire, BRT, 3 delen, 1985.

³⁸ Serge JAUMAIN (red.) e.a., *Une guerre totale? La Belgique dans la Première Guerre Mondiale. Nouvelles tendances de la recherche historique* (Algemeen Rijksarchief: Studies over de Eerste Wereldoorlog, 11), Brussel, 2005, 15.

³⁹ WINTER en PROST, *The Great War in history*, 25-26, 29.

geweld. Patriottisme en haat voor de vijand dreven de soldaten door een vier jaar durende strijd.⁴⁰ Aan de andere kant schoof Frédéric Rousseau een brede waaier aan factoren naar voren: hij verwierp de aanwezigheid van patriottisme in de loopgraven en legde de nadruk vooral op de angst voor het eigen leger en de sociale cohesie tussen soldaten.⁴¹ Beide hypothesen, eens zo diametraal tegenover elkaar, kregen echter een kans tot wederzijdse toenadering in een Franse bundel over de culture geschiedenis van de Grote Oorlog onder redactie van Remy Cazals.⁴²

Binnen dat debat was het concept van een ‘culture de guerre’ van groot belang. Die term was in feite een gebundelde benaming en aanduiding voor de manier waarop soldaten en burgers de oorlog betekenis gaven en haar voorstelden.⁴³ Het is vanuit dat debat en de notie van een oorlogscultuur dat Belgische historici ook de casus uitwerkten van de Belgische frontervaring op basis van egodocumenten. Bruno Benvindo en Benoît Amez voerden daarvoor beiden een onderzoek dat in een erg gelijkaardige lijn lag. Waar de eerste zich specifiek richtte op de vraag naar de ‘force de tenir’, wierp de laatste zijn blik in de eerste plaats op de mate waarin de ‘culture de guerre’ deel uitmaakte van het dagelijkse frontleven. Wel plaatsten ze daarvoor dezelfde concepten onder het voetlicht. Hun bevindingen liggen in dezelfde lijn, maar tonen op enkele vlakken zeker ook verschillen. Dat is niet geheel onlogisch aangezien de geconsulteerde egodocumenten niet dezelfde zijn.⁴⁴

Benvindo ziet een middenweg in het eerdere Franse debat en herkent zowel elementen van ‘consentement’ en ‘coercition’. Hij wijst er bovendien op dat bij de Belgische frontsoldaten patriottisme op verschillende niveaus leefde en dat simultaan: liefde voor België, familie en de thuisstreek kleurden terzelfdertijd de frontervaring. Binnen die beleving was een centrale plaats weggelegd voor enerzijds geliefden en anderzijds plicht. Bijkomend problematiseert Benvindo de singulariteit van één oorlogscultuur als monolithisch geheel. Hij is voorstander om van meerdere oorlogsculturen te spreken, want die bestaan volgens hem wel degelijk. Wel wijst hij erop dat de ‘oorlog’ in ‘oorlogsculturen’ niet refereert aan een cultuur eigen aan een oorlogssituatie. Het gaat daarentegen om de cultuur die bestaat in vreedstijd en tijdens oorlog uitvergroet wordt. Benvindo herkent namelijk heel wat elementen als drijfveer die al voor de oorlog belangrijk waren binnen de Belgische samenleving: “[l]a masculinité, l’obéissance, la foi, la solidarité”.⁴⁵

Ondanks enkele sterke punten in zijn onderzoek, laat Benvindo op sommige vlakken niet genoeg ruimte voor nuance, bijvoorbeeld met betrekking tot vijandhaat en de rol van de koning. De Duitse soldaat was binnen zijn studie het absolute kwaad en koning Albert I werd onverdeeld bewonderd. Benoît Amez tempert voor sommige soldaten die vijandhaat met gematigdere gevoelens die hun perceptie konden kleurden. Bovendien kwam de koning in zijn bronnencorpus amper aan bod. Desalniettemin legt ook Amez de nadruk op hoogdravende idealen binnen de

⁴⁰ Stéphane AUDOIN-ROUZEAU en Annette BECKER, *'14-'18. De Grote Oorlog opnieuw bezien*, vertaald door Ineke MERTENS, Brussel, 2000, 47, 51, 64, 139-144, 156, 160-161.

⁴¹ Frédéric ROUSSEAU, *La guerre censurée. Une histoire des combattants européens de 14-18*, 2de ed., Parijs, 2003, 18-23, 337-338.

⁴² Rémy CAZALS e.a. (red.), *La Grande Guerre. Pratiques et expériences*, Toulouse, 2005.

⁴³ AUDOIN-ROUZEAU en BECKER, *De Grote Oorlog opnieuw bezien*, 142.

⁴⁴ Bruno BENVINDO, *Des hommes en guerre. Les soldats belges entre ténacité et désillusion. 1914 – 1918*, Brussel, 2005; Benoît AMEZ, *Dans les tranchées. Les écrits non publiés des combattants belges de la Première Guerre Mondiale. Analyse de leurs expériences de guerre et des facteurs de résistance*, Parijs, 2009.

⁴⁵ BENVINDO, *Des hommes en guerre*, 161-167.

frontbeleving en stelt de oorlog voor als een erg zwart-witte sacrale strijd.⁴⁶ Bovendien lijkt het antwoord uit te blijven op zijn vraag in hoeverre een oorlogscultuur vorm gaf aan het frontleven. Hij bespreekt uitvoerig het dagelijkse leven aan de hand van voeding, hygiëne, tijdsverloop... en gaat in verhouding met de lengte van zijn werk slechts kort in op vijandhaat, de rol van de koning en de frontbeweging. Zijn conclusies daaromtrent brengt hij echter niet meer in verbinding met de *culture de guerre* als zodanig, waardoor hij de kans mist om een rechtstreeks antwoord op zijn onderzoeksvraag te formuleren.

Tom Simoens en Rose Spijkerman treden buiten het traditionele kader van de *culture de guerre*, wat hen toelaat om hun blik breder te trekken in de zoektocht naar het doorzettingsvermogen van frontsoldaten. Simoens stelt dat de militaire discipline daarin een belangrijke factor was. Daarvoor vatte hij de contradictie aan in Belgisch onderzoek tussen het beeld van een erg strenge en strikte militaire tucht en daartegenover het beeld van een erg losse discipline. Hij wijst daarom op het ontstaan van een informele discipline die telkens geënt was op de particuliere omstandigheden van een overtreding. Bovendien wijst hij erop dat de aankomst in januari 1915 aan het front van nieuwe soldaten uit de opleidingskampen in Frankrijk een impuls gaf aan de legerleiding om de discipline aan het front bij de oude garde terug bij te stellen. De discipline die Simoens bestudeerde, was degene die in de instructiecentra onderwezen werd, wat belangrijk is in het licht van mijn studie.⁴⁷

Rose Spijkerman vestigt de aandacht op emotionele en psychologische stimulansen, die vóór haar onderzoek amper plaats kregen. Spijkerman werpt daarmee een interessante nieuwe kijk op de manier waarop soldaten vier jaar oorlog beleefd hebben. In het doorzettingsvermogen legt ze vooral de nadruk op eergevoel en de manier waarop emotioneel beleven aanzette tot bepaald gedrag. Spijkerman onderscheidt daarvoor drie 'emotionele repertoires': praktijken waarmee legerleiding en soldaat uitdrukking gaven aan bepaalde emoties, ideeën en denkbeelden. Die stelden de soldaten in staat om vol te houden.⁴⁸

⁴⁶ AMEZ, *Dans les tranchées*, 250-251, 258, 271.

⁴⁷ Tom SIMOENS, *Het gezag onder vuur. Over de conflicten tussen soldaten en hun oversten aan het IJzerfront*, Brugge, 2011, 14, 154; Tom SIMOENS, "Discipline in het Belgische leger tijdens de stellingenoorlog (1914-1918)", in *Volkskunde*, 2013 (3), 280-281, 285.

⁴⁸ Rose SPIJKERMAN, *De innerlijke strijd. Eer en verwante gevoelens in het Belgische leger, 1914-1918*, doctoraatsverhandeling, Universiteit Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 2021, 362-364, 368-371, 373, 377. Zie ook Rose SPIJKERMAN, "Émotions et moral dans les tranchées belges, 1914-1918", in *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 2018 (272.4), 5-20; Rose SPIJKERMAN, "'The Cross, naturally'. Decorations in the Belgian Army and their effect on emotions, behaviour and the self, 1914-1918", in *War in history*, 2019 (26.3), 358-383. Ter volledigheid van het Belgische ervaringsonderzoek, zie ook Pieter VERSTRAETE en Christine VAN EVERBROECK, *Le silence mutilé. Les invalides belges de la Grande Guerre*, Namen, 2014 en Leo VAN BERGEN, *Zacht en eervol. Lijden en sterven in de Grote Oorlog*, 2de ed., Antwerpen, 2014. Zie ook Kathleen ADRIAENSSENS, *Materiele, culturele en morele aspecten van het frontleven achter de IJzer*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, departement Geschiedenis, 1985; Koenraad BLONTRÖCK, *Getuigenisliteratuur. Een studie van de thematiek van Nederlandstalige soldatenbrieven uit de Eerste Wereldoorlog*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, departement Geschiedenis, 1996; Thierry LEMOINE, *Le 1er régiment de la 6e division de l'armée 1914-1918. Contribution à l'histoire de la « culture de guerre »*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Université Catholique du Louvain, departement Geschiedenis, 1999; Pieter J.A.E. CASSIMAN, *Arts in oorlog. Een situatieschets van de militaire, medische en sociale leefwereld van de Belgische frontarts in de Eerste Wereldoorlog*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, departement Geschiedenis, 2001; M. MALOIR, *Les récits de guerre belge. Analyse d'une forme d'expression d'un vécu de souffrance*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling,

In het historisch onderzoek naar de Belgische militaire oorlogservaring krijgt het frontgebeuren steeds grote aandacht. Hoewel de rustperiodes van frontsoldaten ook soms hun weg vinden naar de historiografie, blijft de Belgische rekrutenervaring onontgonnen terrein. Hoewel enkele auteurs de organisatie van de *centres d'instruction* reeds beschreven, hebben de Belgische militaire opleidingskampen tijdens de oorlog nog veel nieuws te bieden voor historici. In deze thesis wil ik daarom de tendens van belevingsonderzoek doortrekken naar deze instructiecentra. De ervaring van Belgische soldaten kent in historische analyses telkens haar aanvang aan het front. Heel wat van die soldaten zetten echter de eerste stappen in hun militaire carrière al in de opleidingskampen op Franse bodem. De gekende zinsnede 'burgers in uniform' is bijgevolg een uitgelezen aanduiding voor de opleidingskampen. Die waren immers letterlijk de schakel tussen burger en soldaat; daar moesten jonge burgermannen zich omscholen tot militair.

De vraag die in deze thesis centraal staat is de volgende: hoe beleefden rekruten hun verblijf in de Belgische militaire opleidingskampen op Franse bodem tijdens de Eerste Wereldoorlog? De ervaringen van de rekruten zelf vormen daarbij de rode draad doorheen mijn onderzoek. Heel wat deelvragen concretiseren de reikwijdte van deze studie. Welk oordeel velden de Belgische rekruten over hun levensomstandigheden en materiële gesteldheid? Hoe zag de militaire training eruit en hoe beviel die de rekruten? Wat waren de eerste indrukken bij aankomst in de opleidingskampen en hoe leefden rekruten daarna toe naar hun frontvertrek?

Bovendien is het ook interessant om de opleidingsperiode te benaderen zoals bijvoorbeeld Roynette en Fletcher dat deden: als een kneedproces van de persoonlijke identiteit. Daarom stel ik voor om binnen mijn studie de instructiecentra op te vatten als een spreekwoordelijke kweekkas. Bijgevolg stelt zich de vraag: 'burger-soldaten', *what's in a name?* Als de opleidingskampen, zoals ik net zei, een schakel waren van het burgerlijke naar het militaire leven, slaagde het leger er dan in die transformatie zonder meer te bekomen en haar toekomstige soldaten te boetsen tot patriottische *combattants*? Hoe moet de militaire identiteit in de *centres d'instruction* begrepen worden, welke plaats had de toenmalige oorlog daarin en welke rol speelde burgerlijkheid in de rekrutenervaring? Het is de blik van de rekrut op zichzelf en de wereld die de grond vormt van deze thesis. Het doel van deze thesis is dus niet om een antwoord te formuleren op de vraag hoe soldaten vier jaar lang deze oorlog volhielden, wel om te exploreren hoe rekruten uit de opleidingskampen eraan begonnen.

Université Catholique du Louvain, departement Geschiedenis, 2002; Lies VAN CRAENENBROECK, *Vechten voor het vaderland. Een studie naar de vaderlandsliefde als motivatie voor de Belgische frontsoldaat tijdens de Grote Oorlog*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, departement Geschiedenis, 2003; Patrick LOODTS en Isabelle MASSON-LOODTS, *La Grande Guerre des soignants. Médecins, infirmières et brancardiers de 1914-1918*, Brussel, 2008; Frank BECUWE, *Bier aan het IJzerfront. Het verhaal van de dorst in de Grote Oorlog*, Brugge, 2009; Matthias BERTELS, *Religie en WOI. Een analyse van egodocumenten van seminaristen-brancardiers en aalmoezeniers tijdens de Eerste Wereldoorlog*, onuitgegeven masterproef, KU Leuven, departement Geschiedenis, 2014; Wim D. VISSER, "Ervaringen aan het front. De beleving van de Eerste Wereldoorlog en de rol van de militaire psychiatrie", in *Cogiscope. Tijdschrift over gevolgen van oorlog en geweld*, 2015 (12.1), 15-19; Hannes TIREZ, *Soldatenkost in het Belgische leger tijdens de Eerste Wereldoorlog*, onuitgegeven masterproef, KU Leuven, departement Geschiedenis, 2017; Geneviève WARLAND (red.), *Experience and memory of the First World War in Belgium. Comparative and interdisciplinary insights* (Historische Belgienforschung, 6), Münster, 2019; Hein WITVROUW, *Religiositeit van Belgische frontsoldaten tijdens de Eerste Wereldoorlog. Een analyse vanuit het soldatenperspectief*, onuitgegeven masterproef, Universiteit Gent, departement Geschiedenis, 2021.

De militaire instructiecentra: bronnen en methodologie

In beperkte mate gebruik ik het persoonlijke archief van Antoine de Selliers de Moranville, het archief van de *Inspection Générale de l'Armée* (I.G.A.) en het archiefbestand met de naam A32 uit het Documentatiecentrum van het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis. Die archieven bevatten de dagelijkse orders van het legerorgaan, inspectiedossiers en heel wat organisatorische documenten met betrekking tot de instructiecentra.⁴⁹ Het archief van de I.G.A. is terug te vinden in de EX-CDH-Archieven (de 'Moskou-archieven'). De archiefstukken daarin aangaande de opleidingskampen bleven tot nu toe onaangeroerd voor academisch onderzoek. Deze archivalische stukken bieden echter wel een inkijk in de organisatie en werking van de kampen. Aan de hand van een inhoudelijke analyse werpen ze meer licht op de context waarin Belgische rekruten hun opleidingsperiode doorbrachten.

Om de persoonlijke beleving van rekruten te kunnen blootleggen, bestaat het leeuwendeel van mijn bronnencorpus daarentegen uit egodocumenten: brieven, dagboeken en oorlogsmemoires. In tegenstelling tot bijvoorbeeld dagorders of opleidingshandleidingen, bieden egodocumenten namelijk ruimte voor het perspectief van de rekruten zelf. Zeventien rekruten verleenden door middel van hun geschriften bijgevolg hun stem aan deze thesis. Bij zeven van de egodocumenten gaat het om onuitgegeven bronnen, voornamelijk briefwisseling; de andere egodocumenten betreffen gepubliceerde bronnen. Daarmee beroep ik mij op hetzelfde type bronnen als mijn voorgangers. Christens en De Clercq, De Schaepdrijver, Vandeweyer, Benvindo, Amez en Spijkerman baseerden zich allen ten minste deels op egodocumenten. Voor ervaringsonderzoek zijn het nu eenmaal verdienstelijke bronnen en daarom ook aangewezen voor mijn eigen studie. Gerechtelijke dossiers zouden eventueel deel van het dagelijkse leven kunnen blootleggen, maar de individuele beleving spreekt vooral en bijna uitsluitend uit egodocumenten; die zijn daarom voor dit onderzoek het meest geschikt.

Deze studie baseert zich uitsluitend op egodocumenten van rekruten die in de *centres d'instruction* een opleiding kregen tot infanteriesoldaat in de jaren 1914 en 1915 (op één rekrut uit 1916 na). De training tot infanteriesoldaat, de laagste rang binnen het leger, vormt namelijk het startpunt van de militaire carrière en dus ook van die eerste militaire ervaring die hier centraal staat. Het laat bovendien ook toe om binnen een verscheiden groep toch een enigszins eenduidige en daarom meer veelzeggende lijn te houden, waarrond de verschillende ervaringen een plaats kunnen krijgen. De beperking tot de jaren 1914 en 1915 is geen resultaat van een weloverwogen keuze op inhoudelijk vlak. Meer nog gaat het zelfs *niet* om een keuze. De bronnen die voorhanden waren noopten me er echter toe deze tijdspanne aan te houden. Ook hier weer heeft de beperkte tijdspanne daarentegen wel de kracht om juist door haar limitering betekenisvollere resultaten te bekomen.

In deze thesis beperk ik mij niet tot één methode voor de analyse, maar combineer ik verschillende methodologieën om de persoonlijke ervaring te reconstrueren. Daarbij pas ik bestaande methodologieën niet in hun volledige vorm toe, maar laat ik me door enkele elementen

⁴⁹ BRUSSEL, KLM, A32, ms. 53: Dagelijkse orders I.G.A.; BRUSSEL, KLM, EX-CDH-Archieven, ms. 738, 749, 754, 770, 4403, 5085: Archieven met betrekking tot de I.G.A.; BRUSSEL, KLM, Personalia, ms. 56: Persoonsarchief Antoine de Selliers de Moranville.

ervan inspireren. In de eerste plaats laat een kwalitatieve en inhoudelijke analyse van de bronnen toe om trainingsinhouden en levensomstandigheden zichtbaar te maken. Dergelijke analyse biedt gedeeltelijk ook inzicht in de beleving daarvan. In de tweede plaats richt ik de aandacht op woordgebruik of bepaalde formuleringen. Daarvoor baseer ik mij op het discoursanalytisch model zoals aangeleverd door Marnix Beyen. Hoewel ik zeker geen diepgaande discoursanalyse voer, vertrek ik wel vanuit de idee dat het semantische niveau van teksten heel wat kan verraden. Woordkeuzes rond bepaalde objecten of situaties (bijvoorbeeld voeding of onderkomen) kunnen zo de connotatie verduidelijken waarmee een rekrut die objecten en situaties benaderde. Bovendien kunnen specifiek normatieve woordkeuzes heel wat zeggen over waardeoordelen en vormen ze mogelijke verklikkers voor bepaalde vertogen.⁵⁰

Daarnaast is het concept van een ‘*topos*’ of ‘discursieve plaats’ een interessante manier om dynamieken binnen de denk- en gevoelswereld van rekruten bloot te leggen. Beyen beschrijft het als volgt: “herkenbare en veelvoorkomende formuleringen (...) die een centrale plaats bekleden in discursieve formaties”.⁵¹ Het concept laat toe om maatschappelijke mentaliteiten vanuit de taal te belichten. Juist daarom opper ik om discursieve plaatsen ook expliciet te verbinden met de idee van ‘mentale plaatsen’. Daarmee wil ik benadrukken dat een discursieve plaats niet louter in geschreven en gesproken taal bestaat, maar ook, en misschien juist daarom, in de bredere werkelijkheid: de ‘verbanden’ in samenlevingsverbanden bestaan juist door ankerpunten rondom bepaalde ideeën. Hoewel discours en werkelijkheid sowieso met elkaar in relatie staan, wil ik voorgaand uitgangspunt nadrukkelijk aanvatten om binnen deze thesis enkele van die discursieve en mentale plaatsen te begrijpen als invloed op iemands wereld- en zelfbeeld.

Ten derde put ik uit de idee van ‘emotionele praktijken’ van Monique Scheer: “(...) practices not only generate emotions, but (...) emotions themselves can be viewed as a practical engagement with the world”. Daarbij onderscheidt Scheer vier soorten praktijken: mobiliserende, benoemende, communicerende en regulerende. In elk van die praktijken gaat een individu op een andere manier om met zijn emoties. Gevoelens worden daarbij uit de weg gegaan of opgezocht, ze ontstaan of verdwijnen, ze intensifiëren, verminderen of evolueren.⁵² Wanneer ook discours opgevat wordt als een praktijk, vormt dat in combinatie met de idee van emotionele praktijken vruchtbare grond voor een ervaringsanalyse. Hoewel ik niet elke keer stil zal staan bij het type van emotionele praktijk, is het wel zinvol om emoties te benaderen *als* praktijk. Stiltes zijn daarbij interessant, juist omdat wat rekruten kozen wel neer te schrijven in hun geschriften, vanuit die optiek heel wat kan zeggen over hun beleving. In de vierde plaats ga ik ten slotte op zoek naar *performances*. Daaronder versta ik handelingen of uitspraken waarmee iemand zich op een bepaalde manier wil tonen en waarmee die zijn identiteit uitbouwt. Vooral in de analyse van de militaire identiteit betoont dit concept zijn nut.

Zowel uitgegeven als onuitgegeven egodocumenten hebben hun eigen voor- en nadelen binnen de analyse. De onuitgegeven bronnen zijn in zekere zin oorspronkelijker dan de uitgegeven. Het niveau van aanwezige censuur (autocensuur, militaire censuur...) is daar namelijk het meest

⁵⁰ Marnix BEYEN, *De taal van de geschiedenis. Hoe historici lezen en schrijven*, Leuven, 2019, 76, 78, 88, 92.

⁵¹ BEYEN, *De taal van de geschiedenis*, 61.

⁵² Monique SCHEER, “Are emotions a kind of practice (and is that what makes them have a history)? A Bourdieuan approach to understanding emotion”, in *History and Theory*, 2012 (51), 193, 209-217.

minimaal. Toch wil dat niet zeggen dat rekruten niet zelf in de hand hadden wat ze neerpelden en wat niet. Oorlogsmemoires kunnen dan weer door hun retrospectiviteit bepaalde waardeoordelen blootleggen die rekruten achteraf velden over hun eigen ervaring en denkbeelden. Na de oorlog gepubliceerde dagboeken en memoires zijn bovendien zeer waarschijnlijk nog tekstueel aangepast en gekleurd door de frontervaring, maar dat hoeft niet in de weg te staan van hun waarde als bron.

Verder is vaak niet precies geweten welk sociaal profiel de rekruten uit de bronnen hadden.⁵³ De representativiteit voor de rekrutenpopulatie is daarom niet in te schatten, maar het is de individuele beleving die hier voorop staat en dus ook niet in het gedrang komt. Wel bevatten de brieven zelf enkele aanwijzingen over hun sociale afkomst die van belang zijn. De geletterdheid van de protagonisten was zo een belangrijke voorwaarde voor hun geschriften. Bovendien waren de meeste rekruten afkomstig uit Vlaanderen, maar schreven sommigen daarvan in het Frans, niet alleen in hun dagboek, maar ook in brieven aan familie. Daarbij staat de welgesteldheid van de familie ook niet los van het feit dat de brieven (in goede staat) bewaard zijn. Ook al zijn exacte details dus niet voorhanden, zeker is wel dat de bestudeerde rekruten niet tot de onderste lagen van de maatschappij behoorden, maar tot de gegoede klassen. In de voorstelling van de protagonisten verderop in deze Inleiding zal ik dat in de mate van het mogelijke nog concretiseren en ook doorheen Hoofdstuk 3 zal blijken dat de families van de rekruten op financieel vlak comfortabel gesteld waren.

Bovendien kan enkel wat in de brieven, dagboeken en oorlogsmemoires staat hier aan een analyse onderworpen worden, maar dat wil niet zeggen dat hun inhoud de enige realiteit belichaamde, integendeel. In de tekst leven naast het uitgesprokene ook stiltes die een vervormde aanblik zouden kunnen geven aan de werkelijkheid die voor rekruten bestond. Hoewel ik mijn aandacht bijna uitsluitend vestig op dat wat aan het papier werd toevertrouwd, ben ik me er terdege van bewust dat rekruten daarmee niet hun hele verhaal vertelden. Desalniettemin geven beschrijvingen die ons wel overgeleverd zijn een goede, zo niet de enige, inkijk in de beleving van de rekrutenwereld.

In het bijzonder de brieven uit het bronnencorpus hebben een communicerende functie. Ze waren telkens gericht aan familie of vrienden en dienden om belevenissen, informatie en verhalen over te brengen. Dat geeft uiteraard richting aan de vorm waarin rekruten die brieven opstelden. Het is daarom belangrijk erop te wijzen dat brieven vertellen wat een rekrut *wilde* verhalen. Eerder dan de werkelijkheid zelf, draagt briefwisseling dus een voorstelling van die werkelijkheid uit, wat overigens niet wil zeggen dat beide niet in grote mate overeen konden komen. In mijn onderzoek maak ik daarom handig gebruik van die beeldvormende werking, niet alleen in brieven, maar ook in de andere egodocumenten. Discours is namelijk in feite deel en vormer van de werkelijkheid. Door woorden te kiezen, bepaalden rekruten ook de manier waarop zij hun eigen werkelijkheid voorstelden en hoe ze daarmee omgingen. De grens tussen realiteit en voorstelling is dus zeker niet altijd massief, maar poreus. Dat betekent niet dat realiteit en de voorstelling

⁵³ Omdat de archiefafdeling van het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis dat de betreffende militaire persoonsdossiers bewaart (Kwartier Koningin Elisabeth) gelijktijdig met het schrijven van deze thesis gesloten is wegens een verhuis, kunnen daar geen bijkomende gegevens geconsulteerd worden.

daarvan altijd stroken, maar wel is er een wederzijdse invloed en zegt discours veel over de manier waarop rekruten naar de wereld keken en zichzelf erin plaatsten.

Met deze thesis wil ik niet elke vraag die er te stellen valt over de *centres d'instruction* beantwoorden. Zonder twijfel vallen er aspecten van het leven in de kampen buiten mijn analyse (zoals bijvoorbeeld de vrijetijdsinvulling), maar het leven in haar totaliteit weergeven is niet mijn bedoeling. Met deze studie wil ik de aanzet geven tot verder onderzoek naar de Belgische militaire opleidingskampen in Frankrijk, want daar ligt een boeiende geschiedenis verscholen die in de historiografie nog geen diepgang heeft gekregen. Daarom hoop ik met mijn onderzoek handvaten aan te reiken door enkele aspecten van die geschiedenis hier onder het voetlicht te plaatsen.

De structuur van deze thesis volgt de manier waarop rekruten hun tijd in de instructiecentra beleefden en bestaat uit vier hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk geeft om te beginnen een korte contextschets over de ontstaansgeschiedenis van de opleidingskampen, om daarna de reis die de rekruten aflegden naar de *centres d'instruction*, te belichten. Daarbij onderwerp ik ook hun persoonlijke drijfveren aan een analyse. De militaire training tot infanteriesoldaat diep ik uit in Hoofdstuk 2, waarbij ik kijk waaruit die training bestond en hoe de rekruten zich daarbij voelden. In het daaropvolgende hoofdstuk bestudeer ik hoe het dagelijkse leven naast de training eruit zag door nader in te gaan op de materiële gesteldheid: voeding, soldij, accommodatie en gezondheid neem ik er onder de loep. Van daaruit neem ik in Hoofdstuk 4 de stap van materiële werkelijkheid terug naar denkbeelden. Waar ik in Hoofdstuk 1 aandacht besteed aan de geest waarin rekruten naar de instructiecentra trokken, sluit ik mijn onderzoek in het laatste hoofdstuk af met de denkbeelden waarmee rekruten het front tegemoet gingen. Het beeld dat ze hadden van het Belgische leger, het vijandbeeld, het oorlogsbeeld en het militaire zelfbeeld komen daarbij aan bod. In mijn corpus leg ik dus de weg af van beelden naar fysieke werkelijkheid en terug. Daarmee beantwoord ik aan de manier waarop rekruten van begin tot eind de militaire opleiding beleefden.

De zeventien protagonisten

Alvorens deze inleiding af te sluiten, introduceer ik kort de zeventien protagonisten van deze thesis. Eerder haalde ik aan dat de bestudeerde rekruten uit gegoede families kwamen; waar mogelijk ga ik in deze paragraaf verder in op de sociale achtergrond aan de hand van concrete aanwijzingen. Zeven rekruten startten hun opleiding in 1914 en behoorden tot de eerste lading rekruten die in de *centres d'instruction* terecht kwam. Niet bij elk van hen is duidelijk of ze behoorden tot de dienstplichtigen van 1914 of de oorlogsvrijwilligers. Henri Croenen en Joseph Claes behoorden wel met zekerheid tot de *miliciens* van 1914. Beiden waren afkomstig uit de provincie Antwerpen: Croenen vermoedelijk uit Antwerpen zelf, Claes waarschijnlijk uit Lier.⁵⁴ Het In Flanders Fields Museum bewaart het dagboek van Croenen, dat aanvang neemt op 5 december 1914. Daarin beschrijft hij op een zeer beknopte en erg droge manier het verloop van zijn dagen in het opleidingskamp van Eu. Eenmaal aan het front in mei 1915, behoorde hij tot de

⁵⁴ IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC045, nr. 141: JOSEPH CLAES, Brief aan moeder, s.d.; IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. [MI]MAP 3985: HENRI CROENEN, Dagboek, 1914-1919.

5de Legerdivisie bij de 2de Jagers te Voet.⁵⁵ Het museum heeft tevens de briefwisseling van Claes met zijn moeder in bewaring, waarbinnen vooral zijn genegenheid voor haar de toon zet. Hij schreef haar vanuit Honfleur, Calvados, waar hij toekwam op 14 oktober 1914 en zijn training kreeg als soldaat van het 7de Linierregiment, in het 1ste peloton van de 8ste compagnie. Wanneer precies hij daar vertrok richting het front is onduidelijk.⁵⁶ Beiden overleefden de oorlog en schreven in het Nederlands.

René Van Lerberghe, wiens Franstalige brieven gericht aan zijn ouders terug te vinden zijn in het In Flanders Fields Museum, kwam rond 20 oktober 1914 terecht in het opleidingskamp van Montebourg, Manche.⁵⁷ De vroegst bewaarde postkaart die hij van daar verstuurde, dateert van 10 november 1914. Hij behoorde er tot de *section spéciale*, met de bedoeling tot korporaal benoemd te worden en zijn positie in het leger luidde als volgt: “2e grenadier, 2e compagnie, 6e division, Montebourg”.⁵⁸ Op 28 november 1914 werd Van Lerberghe effectief benoemd tot korporaal.⁵⁹ Dat had ook een verandering in kantonnement als gevolg: “Si vous m’écrivez mettez-y l’adresse suivante: 8e Compagnie, 1er peloton, 2e section, 2e escouade, Montebourg”.⁶⁰ Op 29 december 1914 werd hij voorgedragen als kandidaat tot de graad van sergeant.⁶¹ Hoewel niet duidelijk wanneer precies, kreeg hij die graad ook effectief.⁶² Na zijn opleiding in Montebourg gaf hij zelf instructie aan rekruten van de klasse van 1915, eerst nog in Montebourg zelf en later in het instructiecentrum van Parigné-l’Evêque.⁶³

In juni 1915 diende hij bij de Selliers een aanvraag in voor een opleiding bij de artillerie in Eu en later overwoog hij om zich aan te dienen voor het Congolese leger, maar hij werd in oktober 1915 van Parigné-l’Evêque naar het Belgische front gezonden en overleefde de oorlog. Van Lerberghe had bovendien voor de oorlog de volledige middelbare school doorlopen, waardoor het ook niet abnormaal is dat hij de brieven aan zijn familie in het Frans opstelde.⁶⁴ Leo Blokken daarentegen was een landbouwarbeider uit Kortessesem die enkel lager onderricht had gekregen

⁵⁵ De plaatsen vermeld in deze paragraaf zijn terug te vinden op de kaart van Afbeelding 1 of worden aan de hand daarvan gesitueerd. HENRI CROENEN, Dagboek, 1914-1919.

⁵⁶ IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC045, nr. 140: JOSEPH CLAES, Brief aan moeder, 23 december 1914.

⁵⁷ IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC008, nr. 4: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 15 november 1914; IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC008, nr. 6: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 22 november 1914.

⁵⁸ IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC008, nr. 3: RENÉ VAN LERBERGHE, Postkaart aan ouders, 10 november 1914; RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 15 november 1914.

⁵⁹ IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC008, nr. 3: RENÉ VAN LERBERGHE, Postkaart aan ouders, 28 november 1914.

⁶⁰ IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC008, nr. 16: RENÉ VAN LERBERGHE, Postkaart aan ouders, 2 december 1914.

⁶¹ IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC008, nr. 13: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 29 december 1914.

⁶² IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC008, nr. 21: ANDRÉ VAN LERBERGHE, Brief aan René Van Lerberghe, 27 februari 1915.

⁶³ RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 15 november 1914; IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC008, nr. 20: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 20 februari 1915; IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC008, nr. 21: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 11 februari 1915.

⁶⁴ IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC008, nr. 37: RENÉ VAN LERBERGHE, Toelatingsaanvraag voor het *Centre d’Instruction d’Artillerie* in Eu, juni 1915; IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC008, nr. 44: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 5 augustus 1915; IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC008, nr. 56: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 22 oktober 1915.

en werd bij de klasse van 1914 opgeroepen. Als dienstplichtige volgde hij opleiding in Caen, verhuisde in december 1914 naar Sommervieu en belandde in februari 1915 aan het Belgische front, maar kwam na de oorlog niet meer thuis. Op 22 februari 1918 liet hij in Pervijze het leven ten gevolge van obusscherven die hem verwond hadden. Pieter Blokken, een familielid van hem, publiceerde zijn verhaal en zijn brieven, geschreven in het Nederlands.⁶⁵

Daarnaast zijn er nog drie andere rekruten die hun opleiding startten in 1914, als vrijwilliger. Hun egodocumenten betreffen drie uitgegeven oorlogsmemoires. Theofiel O, afkomstig uit Oetingen, behoorde eigenlijk tot de klasse van 1914, maar gaf zich door de Duitse dreiging net voor zijn oproeping als oorlogsvrijwilliger aan. Hij kwam terecht in het opleidingskamp van Villers-le-Sec en trok in februari 1915 naar de Belgische frontlinies. Zijn memoires zijn sterk gekleurd door de kennis, van wat nog zou komen, die hij had toen hij zijn verhaal uitschreef. Terugkijkend op zichzelf en zijn denkbeelden, velt hij meer dan eens een waardeoordeel over zijn eigen toenmalige ideeën.⁶⁶ Voor de oorlog was Theofiel O al drie jaar een huishoudelijk bediende. Zijn memoires, die hij zelf schreef, zijn bovendien opgesteld in goed Nederlands, dus geschoold moet hij zeker geweest zijn.⁶⁷

Ook Raphael Desmet velt oordelen over zichzelf in zijn (Nederlandstalige) memoires. Desmet vermeldt nooit de naam van de plek waar hij terecht kwam, maar afgeleid uit zijn beschrijvingen is duidelijk dat hij verbleef in het opleidingskamp van Auvours. Daar vertrok hij eind februari 1915 naar de loopgraven. Desmet was afkomstig uit het Gentse, had tot zijn elfde op de schoolbanken gezeten en was 18 jaar oud toen hij zich aandeed bij het leger met zijn anderhalf jaar jongere broer. Met zijn memoires wilde hij vooral de echte waarheid vertellen, zo zei hij, en niet het verhaal brengen van officieren die de loopgraven nooit van dichtbij gezien hadden.⁶⁸ Florimond Pijnaert, uit Landegem, liet zich in Gent als vrijwilliger aanwerven en kwam net als Desmet terecht in Auvours, waarop hij in zijn memoires vooral met een sombere blik terugkijkt. Begin april 1915 verliet hij Frankrijk richting België.⁶⁹ Welk beroep hij precies uitoefende, is niet duidelijk.

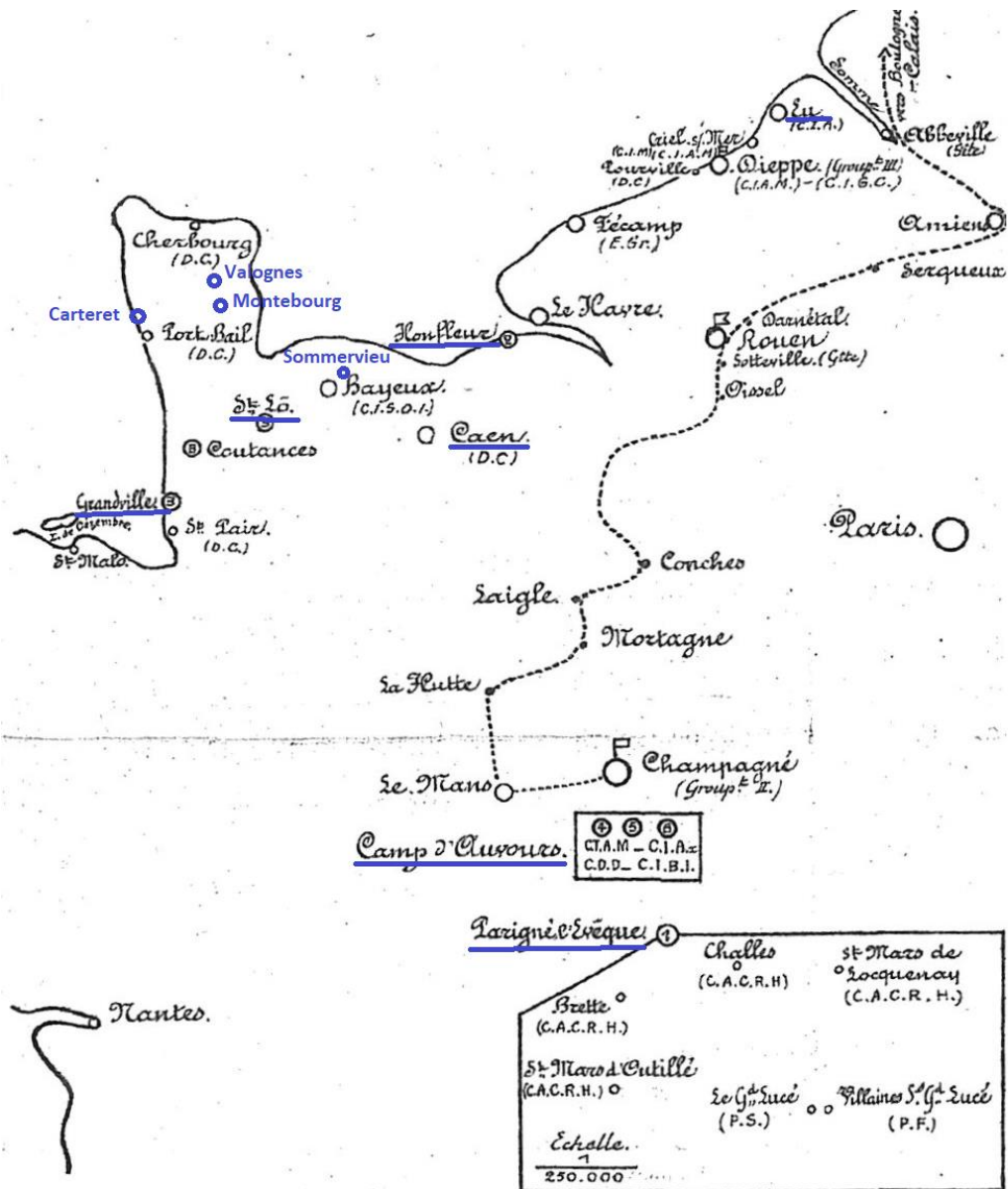
⁶⁵ Leo BLOKKEN, *Leo Blokken 1914-1918. Kleine soldaat in de 'Groote' oorlog*, uitgegeven en toegelicht door Pieter BLOKKEN, Kortesseem, 2000, 4-8; IN FLANDERS FIELDS MUSEUM, "Leonard Walther Blokken", *Namenlijst* (https://namenlijst.org/publicsearch/#/person/_id=603EAF38-297B-11D2-B12B-BE2CDE1F7030). Geraadpleegd op 5 augustus 2022.

⁶⁶ Villers-le-Sec ligt ongeveer 200 km ten oosten van Dieppe. Theofiel O, *Oorlog 1914-1918. Kleine oorlogsbeschouwing door eigen persoon beschouwd en beleefd*, s.l., s.d., 6-12.

⁶⁷ O, *Oorlog 1914-1918*, 7.

⁶⁸ Raphael DESMET, *Dagboek Raphael Desmet*, uitgegeven door Luc VANBORM, s.l., s.d., 2-11; Jill DHONDT, "Oproep van museum brengt geschiedenis van 'poppenhospitaal' in Gent naar boven: 'Mijn bompa was een bijzonder man'", *PZC*, 10 februari 2022 (<https://www.pzc.nl/gent/oproep-van-museum-brengt-geschiedenis-van-poppenhospitaal-in-gent-naar-boven-mijn-bompa-was-een-bijzonder-man~a2f4fba6/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>). Geraadpleegd op 5 augustus 2022.

⁶⁹ Florimond PIJNAERT, *Dagboek. Belevissen als oorlogsvrijwilliger met vertrek en terugkeer uit de oorlog 1914-1918*, uitgegeven en ingeleid door G. SCHAEK, [Landegem], 1974, 1-7.

Signe d'Étapes

Itinéraire du train spécial hebdomadaire (T.S.H.)

- A. Départ le Jeudi de chaque semaine de: Champagné pour le Mans, La Flutte, Saigle, Conches, Birosel, Sotteville, (Gite) — Départ de Sotteville le Mardi pour Amiens, Abbeville (Gite), Boulogne, Calais, Dunkerque et Edinherke.
- B. Retour le Jeudi de chaque semaine à Edinherke, arrivé à Sotteville le Vendredi.

Afbeelding 1. Kaart met de Belgische militaire instructiecentra in Frankrijk [met aanduidingen], 1917 (BRUSSEL, KLM, EX-CDH-Archieven, ms. 754: I.G.A., Kaart C.I. in 1917, 1917).

De overige tien rekruten vatten hun militaire instructie aan in de loop van 1915 en kwamen allemaal als vrijwilliger bij het Belgische leger terecht. In 1930 publiceerde Gaston Le Roy zelf een bewerking van zijn oorlogsdagboek. Als overtuigd Vlaams-nationalist dringt die vlaamsgezindheid erg door in zijn dagboek, zeer waarschijnlijk intentioneel in de uitgave, want de opbrengst van de publicatie was bedoeld om een vlag van het Verbond der Vlaamse Oud-Strijders aan te kopen. Al voor de oorlog nam hij actief deel aan de Vlaamse Beweging. Le Roy had zowel lagere als middelbare school gevolgd en was 19 jaar oud toen de oorlog uitbrak. Hij werd tot soldaat omgeschoold in Granville, dat hij in augustus 1915 verliet voor de loopgraven.⁷⁰ Jef Vermeiren, een geschoolde “dorpsjongen” uit ‘s Gravenwezel, liet zijn verhaal na in de vorm van oorlogsmemoires, uitgegeven door zijn zonen. In februari 1915 zette hij voor het eerst voet in het opleidingskamp van Parigné-l’Evêque, waar hij vijf maanden later terug vertrok. Zijn memoires geven vooral blijk van een grote ontgoocheling in het Belgische leger en krijgen bovendien een cynische toon door de wetenschap van wat hem na zijn opleiding nog te wachten stond.⁷¹ Zowel Le Roy als Vermeiren schreven in het Nederlands.

In de loop van maart en april 1915 kwamen vijf rekruten uit het bronnencorpus toe in Noord-Frankrijk; bij drie daarvan bleef onuitgegeven briefwisseling bewaard. De collectie van het Documentatiecentrum van het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis bevat zo de uitgaande brieven van Fritz Van Landeghem, een Gentenaar. Na zijn opleiding tot infanteriesoldaat in Carteret, maakte Van Landeghem in juni 1915 de overstap naar het *Centre d’Instruction pour Sous-Lieutenants Auxiliaires d’Infanterie* (C.I.S.L.A.I.) in Bayeux.⁷² In zijn brieven gaf hij sterk uitdrukking aan zijn militaire identiteit, waarbij gepoch en branie niet altijd uitbleven. Van Landeghem schreef de brieven gericht aan zijn familie zowel in het Nederlands als het Frans; elke brief was opgesteld in één taal, maar beide talen wisselden elkaar af. Hij had namelijk het hoogst mogelijke ingenieursdiploma, wat tevens de reden was dat hij opleiding kon volgen tot officier.⁷³

Stan, wiens citaat deze inleiding opende, kwam samen met zijn broer Jules terecht in Valognes, om in juli 1915 de frontsoldaten te vervoegen.⁷⁴ De brieven, bewaard in het In Flanders Fields Museum, voelen aan als een familiegesprek aan tafel. Er werden mopjes gemaakt en de taal is zo natuurlijk dat het lijkt alsof het gezin in het echt met elkaar aan het dollen was. Zijn achternaam is daarentegen niet gekend, noch zijn leeftijd of beroep, maar schrijven kon hij wel. Of Stan en Jules de oorlog overleefden is bovendien niet duidelijk, want de bewaarde briefwisseling stopt nog voor het einde van het conflict.

⁷⁰ Gaston LE ROY, *Piot worden... en zijn. Dagboek 1915-1918*, Wetteren, 1930, 10-42; Gaston LE ROY, *Gaston Le Roy. Dagboek van een Vlaamse oorlogsvrijwilliger tijdens WO1*, uitgegeven door André GYSEL, toegelicht door Luc VANDEWEYER, Tielt, 2010, 5-11.

⁷¹ Jef VERMEIREN, *Mijn grote oorlog. Belevnissen van een frontsoldaat 1914-1918*, uitgegeven door Jozef VERMEIREN JR. en Armand VERMEIREN, ingeleid door Lionel VANDENBERGHE, Leuven, 2009, 11-18, 24-33.

⁷² BRUSSEL, KLM, 1914-1918 – I. Personalia. Aanvulling, ms. 633: FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 28 juni 1915.

⁷³ BRUSSEL, KLM, 1914-1918 – I. Personalia. Aanvulling, ms. 633: FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 2 juni 1915.

⁷⁴ IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC: STAN, Brief aan gezin, [26 maart] 1915, 22 juli 1915.

De Oostendenaar Valentin Dewaele schreef erg frequent naar zijn moeder en ook geregeld naar zijn zus, Alice. Die correspondentie, geschreven in het Frans, wordt bewaard door het Provinciaal Archief van West-Vlaanderen in Brugge. Er bestaat een uitgave van deze briefwisseling, maar die is zowel sterk vervormd als uiterst ingeperkt.⁷⁵ Dewaeles vader, reeds gestorven toen de oorlog uitbrak, had een textielhandel die Valentin Dewaele zou overnemen. Daarvoor had hij drie jaar school gelopen in het atheneum van Oostende, twee jaar in het lyceum van Antwerpen en had anderhalf jaar stage gelopen in Berlijn. Toen de oorlog uitbrak, bleef zijn moeder in België om de zaak uit te baten en stuurde haar kinderen naar Noord-Wales. Dewaele stelde zich in april 1915 oorlogsvrijwilliger, werd eerst in Saint-Lô gevormd tot infanteriesoldaat en maakte in oktober 1915 de overstap naar Eu, om daar een artillerieopleiding te volgen. Uiteindelijk kwam hij aan het begin van 1916 aan het front terecht en overleefde de oorlog.⁷⁶ De briefwisseling van Dewaele is erg omvangrijk en verhaalt vaak erg gedetailleerd over het leven in de instructiecentra. De genegen relatie tussen hem en zijn moeder neemt net zoals bij Joseph Claes een erg belangrijke rol in.

De briefwisseling van Octaaf Van der Stock werd gepubliceerd in de vorm van een bronnenuitgave. Van der Stock, die in juli 1915 erg strijd lustig naar de frontlinies trok, volgde zijn militaire opleiding, net als Stan, in Valognes. Een diepgeworteld katholiek geloof en een erg patriottisch discours typeren zijn brieven, opgesteld in het Nederlands. Van der Stock was voordien student geweest aan het college van Edingen en was erg geïnteresseerd in literatuur, zowel Vlaamse als Franstalige. Waarschijnlijk wilde zich hij na de oorlog tot het priesterschap keren, maar dat is nooit gelukt, want Van der Stock sneuvelde begin september 1916.⁷⁷

Firmin Bonhomme, afkomstig uit Luik, had net zijn vijfde jaar Grieks-Latijn afgerond, toen de oorlog uitbrak. In maart 1915 kwam hij als zeventienjarige toe in Valognes, maar volgde voor zijn vertrek naar het front nog een bijkomende opleiding tot mitrailleur in Criel-sur-Mer. Zijn memoires geven vooral blijk van een overtuigd militaire identiteit.⁷⁸ Verder kwam Albert Vervust in juli 1915 aan in het opleidingskamp van Auvours en vervoegde een half jaar later de frontsoldaten. Zijn gepubliceerde (Nederlandstalige) oorlogsmemoires zijn doordrongen met haat voor de Duitse vijand en een sterk geloof in de zin van opleiding. Tot zijn veertiende was hij naar school gegaan en had Franse lessen gevolgd. Eens van school af, ging hij aan de slag bij bloemisten en werkte daarna vanaf 1912 in het seinhuis voor de spoorwegen in Melle.⁷⁹

⁷⁵ Valentin DEWAELE, *De oorlog van Valentin. Brieven van Oostendenaar Valentin Dewaele, kanonnier aan het IJzerfront* (Grootvaders oorlog, 3), uitgegeven en toegelicht door Jacques DEWAELE, Koksijde, 1999.

⁷⁶ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 19: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 16 april 1915; BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 97: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 11 oktober 1915; Jacques DEWAELE, *De oorlog van Valentin*, 7-9.

⁷⁷ Octaaf VAN DER STOCK, *De kleine oorlog van drie broers Frans-Aimé-Octaaf Van der Stock. Dagboeken – brieven – documenten 1914-1920*, uitgegeven en toegelicht door Jan VAN DER STOCK, Antwerpen en Leuven, 2014, 37-39, 120, 122, 125-126, 128-129, 131, 134-135, 139-140.

⁷⁸ Firmin BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre 1914-1918. J'étais volontaire à 17 ans...*, ingeleid door J. TOUMPSIN, 2de ed., Aywaille, 1982, 10, 28-44.

⁷⁹ Albert VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren 1914-1918*, uitgegeven en ingeleid door André CAPITEYN, Gent, 2017, 5-7, 67-92.

Twee maanden nadat Vervust begon aan het rekrutenleven, deed Eugène Dekeerle, afkomstig uit Ieper, dat ook in Valognes. Hij hield een dagboek bij waarin hij heel summier af en toe notities maakte van de voorbije dag. Daarnaast correspondeerde hij ook met zijn familie; die briefwisseling wordt samen met zijn dagboek bewaard in het In Flanders Fields Museum. Zowel in de correspondentie als het dagboek nemen vermeldingen van kennissen en vrienden een prominente plaats in. Wel verschillen beide in taal: het dagboek schreef hij in het Frans, op enkele kleine en uitzonderlijke notities na, terwijl hij de meeste brieven in het Nederlands opstelde, al koos hij ook daar af en toe voor het Frans. Dekeerle wist levend uit de oorlog te komen.⁸⁰ Vermoedelijk volgde Dekeerle voor de uitbraak van het conflict school in het Sint-Vincentiuscollege in Ieper en zat in 1907 in zijn zesde jaar handel. Hij zou op dat moment dus ongeveer twaalf jaar moeten geweest zijn. Die informatie is gebaseerd op een foto, opgenomen in een regionale erfgoeddatabank uit de Westhoek, waarop een zekere Eugène Dekeerle is afgebeeld.⁸¹ De kans is groot dat het om dezelfde persoon gaat, maar met absolute zekerheid is dat niet te zeggen. Wel stemt dat overeen met de geletterdheid van de rekrut.

Ten slotte maken ook de uitgegeven oorlogsmemoires van Achiël Van Acker, de latere Belgische premier, deel uit van het bronnencorpus. Hij is bovendien de enige rekrut die zijn opleiding buiten de vooropgestelde tijdspanne 1914-1915 startte, namelijk in 1916. In Granville pretendeerde Van Acker zijn hele rekrutentijd lang analfabeet te zijn en stak hij zijn minachting voor het Belgische leger en zijn officieren niet onder stoelen of banken. Hij had zijn lagere school nooit afgemaakt en werkte vanaf elfjarige leeftijd als mandenvlechter voor zijn vader, maar was zichzelf wel blijven bijscholen en sprak ook Frans. Van Acker is na zijn opleiding overigens nooit frontsoldaat geweest, maar werd uiteindelijk tewerkgesteld in de oorlogsindustrie.⁸²

Tot slot van deze inleiding zijn er nog enkele praktische opmerkingen met betrekking tot de transcriptie- en referentiewijze en naamgeving. Bronnen worden steeds letterlijk geciteerd: fouten in de oorspronkelijke tekst worden dus in dezelfde vorm overgenomen. Omdat bijvoorbeeld in de Franstalige brieven heel wat fouten staan, is ervoor gekozen om in de meeste gevallen geen '[sic]' in te voegen na elke incorrectheid, met name bij blokcitaten; dat zou de leesbaarheid enkel bemoeilijken. Wanneer een deel van de transcriptie tussen vierkante haken is geplaatst, gaat het ofwel om een vermoedelijke letter of een vermoedelijk woord dat in de oorspronkelijke tekst onleesbaar is, ofwel om de aanpassing van een woord teneinde een grammaticaal correcte zin te bekomen binnen mijn eigen tekst.

Bij de bronnenuitgaves geldt als auteur steeds de rekrut zelf. Wanneer diens geschriften uitgegeven zijn door een derde, zal dat in de volledige referentie na de titel gespecificeerd worden

⁸⁰ IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. [MI]MAP 1683: EUGÈNE DEKEERLE, Brieven aan gezin, 9 september 1915 – 4 april 1915; IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. [MI]MAP 1683: EUGÈNE DEKEERLE, Dagboek, 1915-1917.

⁸¹ "Ieper: Sint-Vincentiuscollege Ieper, 6de Handel (fotonummer: HEU008506785)", *Westhoek verbeeldt* (<https://westhoekverbeeldt.be/ontdek/detail/eb9f05f4-bbc5-11e3-bdd0-3f87cb23906d>). Geraadpleegd op 5 augustus 2022.

⁸² Achiël VAN ACKER, *Herinneringen – Kinderjaren. Opgroeien in het volkse Vlaanderen van 1900*, ingeleid door Yves ROOSE, 3de ed., Stroud, 2010, 19, achterflap; Achiël VAN ACKER, *Herinneringen oorlogsjaren 1914 – 1918. Jeugd in oorlogstijd*, ingeleid door Geert VAN GOETHEM, 2de ed., Antwerpen, 2012, 89-99, 117.

door de vermeldingen 'uitgegeven door', 'ingeleid door' of 'toegelicht door'. Indien in een verkorte referentie verwezen wordt naar informatie in die uitgave die *niet* door de rekrut zelf is geschreven, zal niet de naam van de rekrut opgenomen worden, wel die van degene die de informatie verschaft. In de volledige bibliografische referentie, zoals in de bibliografie, is echter steeds duidelijk wie op welke manier bijdroeg aan de publicatie. Bij het onuitgegeven bronnencorpus kan de omschrijving van het stuk telkens romein of cursief staan. In het eerste geval gaat het om een loutere omschrijving van het document, in het tweede geval heeft het stuk een officiële titel.

Ten slotte spreek ik in deze thesis over Antoine de Selliers de Moranville. In literatuur komen echter zowel de namen 'Antoine' als 'Antonin' voor.⁸³ In zijn militair persoonsdossier staat hij geregistreerd als 'Antoine' en dus zal ik hier ook die naam hanteren.⁸⁴ In verkorte referenties aan secundaire literatuur wordt zijn achternaam verkort tot 'de Selliers' om de leesbaarheid te verhogen. In verwijzingen naar primaire bronnen wordt zijn achternaam wel steeds voluit geschreven. Daarnaast krijgen legerinstanties en -termen in deze thesis vaak de Franstalige benaming, telkens cursief. Het leger was tijdens de Eerste Wereldoorlog immers een Franstalige instantie.

⁸³ Bijvoorbeeld CHRISTENS en DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, 82; VANDEWEYER, *Koning Albert en zijn soldaten*, 21.

⁸⁴ Militair dossier Antoine de Selliers de Moranville.

1 De aankomst in de *centres d'instruction*

1.1 Het ontstaan van de militaire opleidingskampen

Il s'agirait d'organiser moi-même mon commandement; d'instruire, nourrir, habiller et armer environ 20,000 hommes encore revêtus des vêtements civils avec lesquels ils étaient arrivés dans nos dépôts d'Anvers, pour les transformer en soldats disciplinés et les rendre ensuite à nos régiments. C'était en somme une belle mission et je m'attachai à la remplir de mon mieux.⁸⁵

Met bovenstaand citaat eindigde Antoine de Selliers de Moranville zijn boek *Contribution à l'histoire de la Guerre Mondiale*. Op 2 oktober 1914 had hij van de koning de opdracht gekregen om alle ongetrainde Belgische soldaten op te leiden in Noord-Frankrijk. Ongeveer 18 000 jongemannen, die opgeroepen waren bij de klasse van 1914, bevonden zich in de regimentaire depots. Bijkomend waren er nog heel wat vrijwilligers die achter de frontlijn nog geen volstaande opleiding hadden genoten. Koning Albert I plaatste die *miliciens* en vrijwilligers daarom onder de verantwoordelijkheid van de Selliers, met de taak ze onder te brengen in Franse "camps d'instruction" en ze klaar te stomen tot frontsoldaten. Die verplaatsing weg van België was belangrijk in het licht van de terugtrekking uit Antwerpen. Op 2 oktober 1914 kwam namelijk de *Conseil Supérieure de la Guerre* samen. Het was de eerste bijeenkomst van deze legerraad, die opgericht was naar aanleiding van de oorlog zelf. Daar viel het besluit dat het Belgische leger zich zou terugtrekken uit Antwerpen en het was op diezelfde dag dat de beslissing tot de *centres d'instruction* werd genomen.⁸⁶

De *miliciens* van 1914 en de oorlogsvrijwilligers moesten allen geëvacueerd worden naar het zuiden van West-Vlaanderen, om zo het veldleger de ruimte te gunnen die nodig was om zich terug te trekken. Van daaruit moesten ze hun reis verder zetten richting Duinkerke en verdeeld worden over instructiecentra in Normandië en Bretagne.⁸⁷ Balace wijst erop dat het Belgische leger te kampen had met een meervoudig probleem. Enerzijds moesten vrijwilligers en opgeroepen rekruten zo snel mogelijk een militaire training ontvangen. Anderzijds moesten er officieren gezocht worden om die opleiding te kunnen verzorgen. Waar bij België de schoen knelde, was het bijkomende probleem van een bezet grondgebied, waardoor het leger zijn toevlucht niet kon nemen tot zijn eigen territorium. In samenwerking met de Franse overheid mocht het Belgische leger daarom gebruik maken van Franse kazernes. Naast deze materiële infrastructuur was er echter nog een tekort van meer dan 3000 officieren om de instructie te omkaderen. Het Belgische leger telde op dat moment 150 leerling-officieren. Zij waren samen met enkele rijkswachters en

⁸⁵ DE SELLIERS, *Contribution à l'histoire de la Guerre Mondiale*, 614.

⁸⁶ BRUSSEL, KLM, Personalia, ms. 56: CHARLES DE BROQUEVILLE, Besluit tot de bijeenkomst Hogere Krijgsraad, 1 oktober 1914; BRUSSEL, KLM, EX-CDH-Archieven, ms. 770: Document betreffende de geschiedenis voor 2 oktober 1914 en de oprichting van de I.G.A., [oktober] 1914; BRUSSEL, KLM, EX-CDH-Archieven, ms. 770: Stukken over de op- en inrichting van de kampen in België en Frankrijk, oktober 1914; DE SELLIERS, *Contribution à l'histoire de la Guerre Mondiale*, 603-604, 607-608; CHATELLE, *L'effort belge en France*, 135.

⁸⁷ BRUSSEL, KLM, EX-CDH-Archieven, ms. 770: *Documents et renseignements relatifs aux mouvements des C.I. en Flandre et à leur embarquement à Dunkerque*, 1-10 oktober 1914; CHATELLE, *L'effort belge en France*, 135; DE SELLIERS, *Contribution à l'histoire de la Guerre Mondiale*, 613; *Les centres d'instruction de l'armée belge*, 4-5.

enkele leden van de voormalige burgerwacht de enige kaderleden voor de opleiding, zo geeft Onraet aan.⁸⁸ Op 2 oktober 1914 gaf de Selliers daarom het bevel om het *Centre d'Instruction des Officiers et Sous-Officiers* eveneens te verplaatsen van Antwerpen naar West-Vlaanderen.⁸⁹

In de vergadering van de Hogere Krijgsraad kreeg de Selliers' titel van *Inspecteur Générale de l'Armée*, die hij had sinds hij ontslagen was als stafchef, dus een nieuwe invulling. De Algemene Legerinspectie – om de Nederlandstalige naam te gebruiken – was voortaan het legerorgaan verantwoordelijk voor alle legerinfrastructuur ten zuiden van Calais.⁹⁰ De Selliers kreeg van de regering alle vertrouwen en “les pouvoirs les plus étendus pour l’accomplissement de votre mission, sous réserve de lui rendre compte de vos décisions”.⁹¹ De Algemene Legerinspecteur kreeg een eerste cheque van 1 000 000 fr. tot zijn beschikking bij de Franse bank. Bovendien kreeg hij de mogelijkheid om volledig naar eigen goedgevallen vijftig officieren aan te stellen.⁹² Daarmee was de Selliers erg vrij in zijn doen en laten en die ruimte om eigen initiatief te nemen was erg naar zijn zin, zo schreef hij zelf.⁹³ Vanaf 3 oktober kwam het transport van de vele rekruten op gang. De Selliers wees zelf op “l'état lamentable de l'habillement des recrues”. Ze beschikten niet over militaire kledij en legden de reis af zonder legerjas, hoofddekseel of militaire schoenen.⁹⁴

Ordre N°1. Q.G. à Furnes, le 4 octobre 1914.

1. Conformément aux ordres du Roi, Commandant en Chef, je prends à la date de ce jour le commandement des « Centres d'Instruction » de l'armée.
2. Les recrues de chacune de nos six divisions d'armée constitueront, avec leur cadre un centre d'instruction qui sera dénommé : Centre d'Instruction de la 1ère, 2me, 4me, 5me et 6e D.A.
3. J'établis mon quartier Général à Furnes (Hôtel de Ville).

Le lieutenant général
Inspecteur Générale de l'Armée
(s.) Chev. DE SELLIERS⁹⁵

Op 4 oktober 1914 nam de Selliers het bevel op over de militaire instructiecentra van het Belgische leger. Zes opleidingskampen (C.I.) in Frankrijk correspondeerden met de zes Belgische legerdivisies. Met dit eerste order werd een nieuw hoofdstuk ingeluid in de geschiedenis van wat later de Eerste Wereldoorlog zou heten. De Selliers verdeelde medisch personeel over de instructiecentra en droeg Kapitein-Commandant Dufrane op om een opleidingsprogramma uit te werken. De rekruten die naar Noord-Frankrijk gevoerd werden en uit de depots kwamen,

⁸⁸ BRETON, “La reconstitution de l'armée”, 189; CHATELLE, *L'effort belge en France*, 135; WANTY, *Le milieu militaire belge de 1914 à nos jours*, 78; ONRAET, *De Belgische militaire kampen in Frankrijk*, 24-25; BALACE, “Ecole de cadres et centres d'instruction de l'armée belge en France”, 195, 197.

⁸⁹ DE SELLIERS, *Contribution à l'histoire de la Guerre Mondiale*, 613; ONRAET, *De Belgische militaire kampen in Frankrijk*, 23.

⁹⁰ I.G.A., Schematische weergave van de I.G.A. in 1917, 1917; BALACE, “Ecole de cadres et centres d'instruction de l'armée belge”, 200.

⁹¹ DE SELLIERS, “Histoire de l'inspection générale de l'armée et des centres d'instruction belges”, 11.

⁹² CHATELLE, *L'effort belge en France*, 135, 140; DE SELLIERS, “Histoire de l'inspection générale de l'armée et des centres d'instruction belges”, 11; ONRAET, *De Belgische militaire kampen in Frankrijk*, 27.

⁹³ DE SELLIERS, “Histoire de l'inspection générale de l'armée et des centres d'instruction belges”, 13.

⁹⁴ DE SELLIERS, “Histoire de l'inspection générale de l'armée et des centres d'instruction belges”, 14; CHATELLE, *L'effort belge en France*, 137; WANTY, *Le milieu militaire belge de 1914 à nos jours*, 78.

⁹⁵ BRUSSEL, KLM, A32, ms. 53: ANTOINE DE SELLIERS DE MORANVILLE, Order N°1 van de Algemene Legerinspectie, 4 oktober 1914.

hoorden daar eigenlijk al een opleiding gekregen te hebben, maar waren in de eerste plaats ingezet voor het aanleggen van verdedigingswerken.⁹⁶ Vanaf 6 oktober 1914 legden de Belgische rekruten effectief de weg af van West-Vlaanderen naar Noord-Frankrijk. Vanuit Duinkerke werden ze per boot verdeeld over drie Franse kuststeden: Cherbourg, Dieppe en Fécamp. De organisatie ervan verliep daarentegen niet zonder problemen, door onzekere en niet nagekomen afspraken tussen de Admiraal-Gouverneur van Duinkerke en de Selliers. Met vertraging zetten de Belgische rekruten echter wel voet aan wal aan de Franse kust.⁹⁷

De Belgische rekruten werden in getalen van 1000 à 2000 man toegewezen aan Franse steden en op 19 oktober werden volgens Onraet de laatste Belgische rekruten van de klasse van 1914 en de oorlogsvrijwilligers op de boot gezet.⁹⁸ Verschillende Noord-Franse steden vormden de basis voor de kampen waar de rekruten terecht kwamen: Cherbourg, Caen, Saint-Lô, Granville, Bayeux, Valognes, Querqueville en Auvours. Deze “centres d’instruction” omvatte niet zozeer een fysieke plaats, maar vooral de aanduiding voor een groep rekruten met een bepaalde bestemming. Rekruten uit C.I./1 D.A. werden bijvoorbeeld in zowel Fécamp, Eu als Dieppe gelegerd. De kantonnementen van C.I./2 D.A. waren gelegen in Villers-le-Sec, Caen en Honfleur. De rekruten van de Derde Legerdivisie verbleven in Granville en Saint-Lô. Caen, Sommervieux, Bayeux en Valognes huisvestten de rekruten van C.I./4 D.A. Tot slot kregen de rekruten van de Vijfde Legerdivisie hun opleiding in Octeville, Carteret en Caen en die van de Zesde Legerdivisie in Valognes en Montebourg. In Auvours liet de Selliers een *Centre d’Instruction des Anciens Militaires* (C.I.A.M.) vestigen. Daar kwamen militairen terecht afkomstig van het ontbonden vrijwilligerskorps, waarvan het opleidingsniveau nog onvoldoende was.⁹⁹ Daarnaast richtte de Selliers in Auvours nog een C.I. N°7 op voor de rekruten die elders te veel waren.¹⁰⁰ In de loop van de volgende jaren creëerde de *Inspection Générale de l’Armée* centra bij en schafte er ook af, naargelang de grootte van de rekruteninstroom.¹⁰¹ Afbeelding 2 toont zo hoe de organisatie van de opleidingskampen er in 1917 uitzag.

⁹⁶ DE SELLIERS, “Histoire de l’inspection générale de l’armée et des centres d’instruction belges”, 16; ONRAET, *De Belgische militaire kampen in Frankrijk*, 25.

⁹⁷ DE SELLIERS, “Histoire de l’inspection générale de l’armée et des centres d’instruction belges”, 16-19, 140-141; CHATELLE, *L’effort belge en France*, 135; ONRAET, *De Belgische militaire kampen in Frankrijk*, 25.

⁹⁸ BRUSSEL, KLM, EX-CDH-Archieven, ms. 770: ANTOINE DE SELLIERS DE MORANVILLE, Bericht aan de commandanten van de divisionaire depots, 8 oktober 1914; DE SELLIERS, “Histoire de l’inspection générale de l’armée et des centres d’instruction belges”, 146; ONRAET, *De Belgische militaire kampen in Frankrijk*, 26.

⁹⁹ BRUSSEL, KLM, A32, ms. 53: ANTOINE DE SELLIERS DE MORANVILLE, Order N°9 van de Algemene Legerinspectie, 17 oktober 1914; DES OMBIAUX, “La Belgique du dehors”, 158; DE SELLIERS, “Histoire de l’inspection générale de l’armée et des centres d’instruction belges”, 141, 151; *Les centres d’instruction de l’armée belge*, 6; CHATELLE, *L’effort belge en France*, 137.

¹⁰⁰ DE SELLIERS, “Histoire de l’inspection générale de l’armée et des centres d’instruction belges”, 152.

¹⁰¹ DE SELLIERS, “Histoire de l’inspection générale de l’armée et des centres d’instruction belges”, 165.

Subdivision des divers organismes relevant de l'Inspection Générale de l'Armée :

Groupement II - Commandant: Le Lieutenant-Général Raix, O.J. à Champagné (Sartre)																			
Centre d'Instruction	Compagnies d'alimentation des Compagnies de Réhabilitation				Centre d'Instruction	Compagnies de Discipline			Centres d'Instruction		Centres d'Instruction militaires affectés aux services auxiliaires		Centre de formation des réservistes	Bureau de formation des réservistes	Centres de formation des réservistes	Centres d'Instruction pour les réservistes	C.I.B.I.		
C.I. 75.1	C.A., C.R.H.				C.I. 75.4	2 ^e C.D.D.	3 ^e C.D.D.		C.I. 75.5	C.I. 75.6	Centre d'Instruction C.I. A.	Centre d'Instruction P.B. S.I. A.	Unité venant du camp de Edouard-Appert	C.T.A.M.	B.M.	C.C.S.E.M.	Religieux (Sartre)	Depuis les 1 ^{ers} 12/1955	
Régiment (Sartre)	Challes	Arlette	St Marc d'Euville	St Marc de Coppenag	Cusvoux (Sartre)	Cusvoux (Sartre)	Cusvoux (Sartre)		Cusvoux (Sartre)	Cusvoux (Sartre)	Cusvoux (Sartre)	Cusvoux (Sartre)	Cusvoux (Sartre)	Cusvoux (Sartre)	Cusvoux (Sartre)	Cusvoux (Sartre)		Cusvoux (Sartre)	
	Commandant: Colonel Sults				Commandant: Colonel A.E.M. Oriot			Com. de St-Etienne	Com. de St-Etienne		Com. de St-Etienne								
Com. de Sults	Cap. De Troy	N.	Cap. Com. Dehume	Cap. Com. Gening	Com. Oriot	Com. Kallart	Com. Siégisio							Com. Dupont	Majors de place			Régiment de 1955	
Organismes qui doivent directement de l'J.G. à Louvain (Division Group 751, support)																			
Groupement III - Commandant: Colonel A.E.M. Delmaere Dieppe - Téléph. N. 72																			
Centre d'Instruction	Centre d'Instruction				Centre d'Instruction pour les Officiers instructeurs C.I.S.O.I.			Compagnies de discipline 1 ^{er} C.D.D.		Centre d'Instruction des Francs Militaires C.I.A.M.		École de Grenadiers	Centre d'Instruction de Mitrailleurs C.I.M.		Centre d'Instruction des gardes des voies et communications C.I.G.C.				
C.I. 75.2	C.I. 75.5				C.C.C.C.	C.I.S.O.I.			C.I.A.M.D.	C.I.A.M.C.	E.Gr.								
Konflanz (Ardennes)	Spainville (Manche)	Contance (Manche)	St L.	St L.	Bayeux (Ardennes)	Ne de Cézembre (M. et. Vézère)			Dieppe (Seine-Inférieure)	Dieppe (Seine-Inférieure)	Dieppe (Seine-Inférieure)								
	Commandant: Colonel Baquero				Com. Major Massack	Com. Lebeau			Com. Heurteux	Com. Mercier	Com. Deville			Com. Major Seconde			Com. Major Mallego		
Com. Baquero	Com. Major Koller	Com. Major Baquero	Com. Major de Malmaison	Com. Major de Villars															
Dépôt de Convalescents (D.C.)					Service judiciaire					Communes territoriales et Communauté de Basse-Normandie		Bureau de Secours et de Prévention des accidents			Com. de Subdivisions				
Emplacements	Commandant	Régiment de l'unité de	Régiment de l'unité de	Magistat	Fonctions	Siège de l'unité de justice	Département pour lequel il exerce sa juridiction	Communes	Fonctions	Emplacements	Officiers B.R.	Emplacements	Commandants						
Cherbourg / Manche	2 ^e Bataillon de	1 ^{er} Bataillon de	1 ^{er} Bataillon de	Caen	Magistat	Caen	Manche, Calvados, Orne, Sarthe, Mayenne, Sarthe, Eure-et-Loire, Eure, Seine-Maritime, Seine-Inférieure, Seine-et-Oise, Seine-et-Marne, Seine-Nord-Ouest, Seine-Saint-Denis, Val-de-Marne, Yvelines	1 ^{er} Bataillon de	Magistat	Paris	1 ^{er} Bataillon de	Paris	Cap. de						
Caen (Ardennes)	1 ^{er} Bataillon de	1 ^{er} Bataillon de	1 ^{er} Bataillon de	id.	id.	Caen	Manche, Calvados, Orne, Sarthe, Mayenne, Sarthe, Eure-et-Loire, Eure, Seine-Maritime, Seine-Inférieure, Seine-et-Oise, Seine-et-Marne, Seine-Nord-Ouest, Seine-Saint-Denis, Val-de-Marne, Yvelines	1 ^{er} Bataillon de	Magistat	Bordeaux	1 ^{er} Bataillon de	Bordeaux	Cap. de						
Loch Bail / Manche	1 ^{er} Bataillon de	1 ^{er} Bataillon de	1 ^{er} Bataillon de	id.	id.	Dieppe	Seine-Inférieure, Seine-Maritime, Seine-et-Oise, Seine-et-Marne, Seine-Nord-Ouest, Seine-Saint-Denis, Val-de-Marne, Yvelines	1 ^{er} Bataillon de	Magistat	Lyon	1 ^{er} Bataillon de	Lyon	Cap. de						
St-Lô / Manche	1 ^{er} Bataillon de	1 ^{er} Bataillon de	1 ^{er} Bataillon de	id.	id.	id.	Seine-Inférieure, Seine-Maritime, Seine-et-Oise, Seine-et-Marne, Seine-Nord-Ouest, Seine-Saint-Denis, Val-de-Marne, Yvelines	1 ^{er} Bataillon de	Magistat	id.	1 ^{er} Bataillon de	id.	Cap. de						
Le Mans (Sartre)	1 ^{er} Bataillon de	1 ^{er} Bataillon de	1 ^{er} Bataillon de	id.	id.	id.	Seine-Inférieure, Seine-Maritime, Seine-et-Oise, Seine-et-Marne, Seine-Nord-Ouest, Seine-Saint-Denis, Val-de-Marne, Yvelines	1 ^{er} Bataillon de	Magistat	Rouen	1 ^{er} Bataillon de	Rouen	Cap. de						
Louvainville (Seine-Inférieure)	1 ^{er} Bataillon de	1 ^{er} Bataillon de	1 ^{er} Bataillon de	id.	id.	id.	Seine-Inférieure, Seine-Maritime, Seine-et-Oise, Seine-et-Marne, Seine-Nord-Ouest, Seine-Saint-Denis, Val-de-Marne, Yvelines	1 ^{er} Bataillon de	Magistat	Calais	1 ^{er} Bataillon de	Calais	Cap. de						
				Dieppe		id.	Seine-Inférieure, Seine-Maritime, Seine-et-Oise, Seine-et-Marne, Seine-Nord-Ouest, Seine-Saint-Denis, Val-de-Marne, Yvelines	1 ^{er} Bataillon de	Magistat	Lausanne	1 ^{er} Bataillon de	Lausanne	Cap. de						

Abbeelding 2. Schematische weergave I.G.A., 1917 (BRUSSEL, KLM, EX-CDH-Archieven, ms. 754: I.G.A., Schematische weergave I.G.A., 1917).

Onraet noemt een aantal van 22 730 rekruten gevestigd in de militaire instructiecentra op 19 oktober 1914.¹⁰² Émile Wanty, net als de Selliers zelf, geeft het cijfer 22 620 aan.¹⁰³ Die rekruten waren, zoals eerder al gesteld, slecht uitgerust. Luitenant Selis liet zo op 4 oktober aan de Selliers weten dat de rekruten die toen nog in Poperinge waren, over zo goed als niets beschikten: “aucun n'est armé, aucun ne possède de havre-sac; tous ont dans un sac de toile leurs vêtements civils, et un grand nombre ont des bottines hors d'usage”.¹⁰⁴ De Selliers nam daarom maatregelen om de rekruten te voorzien van wollen bloezen en katoenwollen onderkleding. Hij vroeg aan de Belgische depots om hem van de middelen te voorzien die hij nodig had om via de Franse infrastructuur deze kleren te bekomen. De kledij kon namelijk niet geleverd worden door de Belgische depots zelf, aangezien ze zich bij het front bevonden.¹⁰⁵ Generaal Marion van het Franse leger communiceerde de Selliers op 17 oktober 1914 dat hij het bevel had gegeven om het Belgische leger dekens te verschaffen. Daarnaast wilde hij er ook voor zorgen dat de Belgen

¹⁰² ONRAET, *De Belgische militaire kampen in Frankrijk*, 29.

¹⁰³ DE SELLIERS, “Histoire de l'inspection générale de l'armée et des centres d'instruction belges”, 160; WANTY, *Le milieu militaire belge de 1914 à nos jours*, 74.

¹⁰⁴ BRUSSEL, KLM, EX-CDH-Archieven, ms. 770: E. SELIS, Brief aan de Selliers, 4 oktober 1914.

¹⁰⁵ DE SELLIERS, “Histoire de l'inspection générale de l'armée et des centres d'instruction belges”, 142.

schoenen kregen, maar voor de rest, zoals op vlak van jassen, waren de noden van het Belgische leger groter dan wat hij te bieden had, zo liet hij de Selliers verstaan. Daar waar de nood volgens de medische dienst te groot was, zou hij trachten een hand toe te steken. Op 18 oktober kreeg de Selliers beloftes over de levering van jassen, vesten en broeken in blauw linnen, maar die belofte werd niet gehouden.¹⁰⁶

Niet alleen voor de kledij, maar ook voor heel wat andere zaken deed het Belgische leger beroep op Frankrijk. Zo bepaalde het Franse leger bijvoorbeeld op 14 oktober 1914 dat de Belgische rekruten onder het Franse loonsysteem zouden vallen.¹⁰⁷ De Selliers zat echter gewrongen met dergelijke afhankelijkheid van de Franse korpsen. Hij gaf daarom te kennen dat deze regelingen enkel golden tot november 1914 en op die manier slechts een overgangsfase waren. Op 6 december 1914 deelde de Staf-Generaal van het Franse leger mee dat de Belgische rekruten weer onder het Belgische loonstelsel zouden vallen. Voor de Selliers was dit cruciaal om zijn eigen zelfstandigheid te kunnen waarborgen.¹⁰⁸

De periode tot begin 1915 krijgt in literatuur de naam van de 'heroïsche periode'. In allerijl moest een hele infrastructuur en omkadering op poten gezet worden, wat noodzakelijkerwijs gebeurde vanuit improvisatie en ad hoc beslissingen. Tegen eind 1914 werd eerst de huisvesting afdoende geregeld, waarop de uitrusting begin 1915 volgde, zo stelt Wanty. Vanaf dan beoogde de Selliers een strakke regeling voor alles, zonder alle haast.¹⁰⁹ In februari 1915 sprak koning Albert I zijn lof uit over de rekruten van de klasse 1914 die na hun opleiding in de instructiecentra het front verwoogd hadden.¹¹⁰ De vraag binnen dit hoofdstuk is hoe de rekruten de reis naar die opleidingskampen hebben beleefd. Hoe legden ze die weg af? In welke geest trokken ze de instructiecentra tegemoet en in welke omstandigheden verliep hun reis? Wat waren bij oorlogsvrijwilligers de drijfveren om zich aan te dienen bij het leger? In dit eerste hoofdstuk staat het begin van de opleidingsperiode centraal, meer bepaald de weg naar Noord-Frankrijk en de manier waarop rekruten die aanloop naar het begin hun militaire carrière ervoeren.

1.2 De reis naar het instructiecentrum

1.2.1 De eerste transporten naar Noord-Frankrijk

De eerste rekruten die aankwamen in de *centres d'instruction*, waren in oktober 1914 vanuit België doorheen West-Vlaanderen naar Duinkerke getrokken, om van daaruit de boot te nemen naar Cherbourg. Daar stapten ze veelal de trein op om de laatste etappe van hun reis naar het opleidingskamp af te leggen.¹¹¹ Voor deze paragraaf vormen de casussen van Theofiel O en in mindere mate van Raphael Desmet de leidraad. Belgen trokken in groten getale richting de Franse grens. Alle Belgische rekruten kwamen zo in Duinkerke terecht, maar volgden daarvoor niet

¹⁰⁶ DE SELLIERS, "Histoire de l'inspection générale de l'armée et des centres d'instruction belges", 156-158.

¹⁰⁷ DE SELLIERS, "Histoire de l'inspection générale de l'armée et des centres d'instruction belges", 154.

¹⁰⁸ DE SELLIERS, "Histoire de l'inspection générale de l'armée et des centres d'instruction belges", 162-165.

¹⁰⁹ BRETON, "La reconstitution de l'armée", 190; *Les centres d'instruction de l'armée belge*, 10-12; WANTY, *Le milieu militaire belge de 1914 à nos jours*, 78; ONRAET, *De Belgische militaire kampen in Frankrijk*, 31.

¹¹⁰ BRUSSEL, KLM, A32, ms. 53: *Annexe au OJ N°150, du 25 février 1915*, 25 februari 1915; BRETON, "La reconstitution de l'armée", 190; CHATELLE, *L'effort belge en France*, 142.

¹¹¹ ONRAET, *De Belgische militaire kampen in Frankrijk*, 24-26.

noodzakelijk dezelfde weg. Desmet trok van Gent naar Oostende, om zich van daaruit te voet naar Duinkerke te begeven, terwijl O heel wat meer tijd op de trein doorbracht.

“Ik voelde ene overgrote vaderlandsliefde en genegenheid jegens mijn eigen land”, schreef Theofiel O over het uitbreken van de oorlog. Hij bekwam een ouderlijke toestemming om zich als vrijwilliger op te geven; hij was immers 20 jaar oud en behoorde eigenlijk tot de klasse van 1914. Op 17 augustus 1914 trok hij samen met een vriend naar Brussel om zich te laten aanwerven. O kreeg echter te horen dat hij moest wachten tot de klasse van 1914 werd opgeroepen, terwijl zijn vriend wel toelating kreeg. O keerde bedrukt en beschaamd terug naar huis. Hij beseftte dat hij zelf niet de schuld droeg van zijn weigering, maar het stelde hem “droevig en treurig”.¹¹²

De tijd die Theofiel O thuis doorbracht, tergde hem. Het geluid van de kanonnen rolde in Oetingen door de straten, dwars door alle huizen heen. Daarenboven werd er rondverteld dat het Duitse leger Belgische jongemannen meenam om als soldaat te dienen in de Duitse voorste linies. Verschillende jongemannen namen daarom de benen. Niet veel later keerden ze terug, maar het gevaar bleef. Het Duitse leger had immers de opdracht gegeven om de namen van alle jonge mannen door te geven. De gemeenteraad overlegde en besloot dat alle jonge mannen Oetingen moesten verlaten en een poging dienden te wagen om zich te laten inlijven bij het Belgische leger. Veel liever dan “een ogenblik ten voorspoed van de vijand te werken”, sneuvelde O “aan de zijde onzer broeders”. Het vertrek vond plaats op 29 september 1914, richting Geraardsbergen, en zo ging O’s reis richting Frankrijk van start.¹¹³

Eenmaal aangekomen in Geraardsbergen, stapten O en zijn medereizigers op de tram naar Gent. De reis verliep vlot, maar op zoek naar een slaapplek in Gent, stuitten ze op de feestzaal. “t Was pijnlijk” voor hen om te zien hoe armoedig en mistroostig vluchtelingen er bij elkaar zaten, “zoals in ene beestenstal”. Uiteindelijk overnachtte de groep in een herberg op het Sint-Pietersplein, waar ze met drie een bed deelden. Wanneer ze zich de volgende dag wilden aanmelden, mochten ze gewoon mee met alle mannen die voor het leger naar Antwerpen gingen. O schreef dat sommigen daar de moed ontbrak om hun reis verder te zetten en dus terug naar huis keerden. Zelf op de trein gestapt, juichten de burgers hen van alle kanten toe, “wat onze moed nog deed stijgen”.¹¹⁴ O’s intrede bij het leger werd positief beloond door toejuichingen en daardoor ook gestimuleerd. Die bevestiging van dat maatschappelijk wenselijke gedrag door anderen resulteerde daarom in trotse en moedige gevoelens, zoals ik in paragraaf 1.3 nog zal uitdiepen.

Vanuit Antwerpen namen ze vervolgens de trein naar Hemiksem, waar ze de nacht doorbrachten in een schuur. Een volgende dag ging aan hen voorbij en ’s avonds legden ze zich deze keer te slapen in een danszaal. ’s Nachts werden ze echter gewekt door kanongebulder en hoefgetrappel van ruiters en om middernacht vertrokken ze noodgedwongen te voet terug naar Antwerpen. Daar haalden ze de rest van hun nachtrust in. “In de depot van het regiment kregen wij niets dat in onze smaak viel”.¹¹⁵ Omdat ze nog niet officieel deel uitmaakten van het leger, kregen ze per twee personen slechts een half brood. Toen de ochtend aanbrak, stapten ze om acht

¹¹² O, *Oorlog 1914-1918*, 1.

¹¹³ O, *Oorlog 1914-1918*, 2.

¹¹⁴ O, *Oorlog 1914-1918*, 2-3.

¹¹⁵ O, *Oorlog 1914-1918*, 3.

uur op een trein zonder te weten waarheen die hen zou voeren, maar Antwerpen achter zich laten moesten ze sowieso, want de Duitse troepen waren op komst.¹¹⁶ Alsof ze een kermis tegemoet reden, zo schreef O, verlieten ze de stad met gezang. Toen de trein passeerde in Lokeren, kruisten ze een trein met Duitse krijgsgevangenen. Die werden begroet met luid gejoel en getier van de Belgen. Hij voegde eraan toe: “had het wat langer moeten duren wij hadden ze levend opgegeten”. Interessant is dat O dit gedrag benoemde als een “toneeltje”.¹¹⁷ De grens tussen hun innerlijke wereld en wat van hen verwacht werd, was hier dun en rekbaar. De emoties die ze uitdrukten en de manier waarop ze dat deden, waren voor O in grote mate een maatschappelijke verwachting.

De trein bleek hen terug naar Gent te voeren, van waaruit ze verder spoorden naar Diksmuide. Die nacht sliepen ze in de trein en in de ochtend gingen ze bij de Diksmuidse bevolking op zoek naar eten. O voelde zich er welkom. Niet veel later bracht de trein hen naar Lichtervelde; bij aanvang van die treinrit wisten ze echter niet waar ze terecht zouden komen. Na twee dagen verblijf in Lichtervelde, staken de Duitse troepen weer een stokje voor de plannen van het Belgische leger. Opnieuw moest O de trein op, naar Ieper ditmaal. De schoonheid van de stad stond er voor O in contrast met de onvriendelijkheid van de bewoners. Niets kregen ze: geen kledij, geen dekens, geen soldij, geen bestek, maar ook geen eten. Een paardenstal vormde hun nachtelijk onderkomen. O begreep niet hoe het kon dat ze zo aan hun lot werden overgelaten. Het was tot zijn ontsteltenis dat hij vaststelde wel bij de troep te horen, maar niets te krijgen.¹¹⁸

Na twee dagen was het hetzelfde liedje als voordien: de Duitse troepen waren in opmars en vormden een bedreiging voor Ieper. Op het moment dat O en zijn medereizigers “aan het exerceren waren”, werd er geroepen dat de Duitse soldaten in zicht waren. Vliegensvlug zocht iedereen zijn spullen bij elkaar. O merkte op dat het een eigenaardig zicht was om “flinke, struise en moedige mannen onrustig te zien lopen”. Hij problematiseerde daarmee eigenlijk het ideaal van absolute moed. Dat een man een moedig karakter had, wilde niet zeggen dat hij ook geen angstige of zenuwachtige gevoelens kon ervaren: het was een karaktereigenschap, geen temporele emotie. Met de trein trok de groep zich verder terug tot Veurne: “daar waren wij gerust”. O voelde zich er echter slechter ontvangen dan gehoopt. Het exerceren werd in Veurne voortgezet en daar werden ze ook officieel ingelijfd in het Belgische leger. Elk werd aan een compagnie toegewezen en O duidde dat moment als het punt waarna meer orde te vinden was in alle beslissingen. Drie dagen later moesten de rekruten verder afreizen naar Frankrijk. O vond dat geen onaangenaam idee. Zijn gedachten zaten namelijk bij de Franse wijn die hij wel eens wilde proeven.¹¹⁹

Rekruten wendden zich geregeld tot een bepaald emotioneel repertoire, om een term van Rose Spijkerman te gebruiken. Dat was al te zien in het gejoel naar de Duitse krijgsgevangenen, maar ook op hun treinreis naar Frankrijk. Een trein vol Franse soldaten reed hen in de tegenovergestelde richting voorbij en aanmoedigingen werden elkaar toegeroepen. De Belgen riepen de Franse soldaten “Vive la France!” toe en zelf kregen ze “Vive la Belgique!” te horen. De rit bracht hen naar Duinkerke, waar ze ondergebracht werden in een grote hoeve “ver buiten de

¹¹⁶ CHATELLE, *L'effort belge en France*, 135; O, *Oorlog 1914-1918*, 3.

¹¹⁷ O, *Oorlog 1914-1918*, 3.

¹¹⁸ O, *Oorlog 1914-1918*, 3-4.

¹¹⁹ O, *Oorlog 1914-1918*, 4.

stad". De boer die hen herbergde, gaf hem een welkom gevoel en voorzag hen ook in eten en drank. Hoewel ze er op stro sliepen, wilden ze er wel blijven, schreef O. Dat is belangrijk om te begrijpen welke impact een menselijke behandeling had op de ervaring van bijvoorbeeld accommodatie met amper tot geen comfort, wat in Hoofdstuk 3 nog diepgaander aan bod zal komen. Na drie dagen verblijf en oefeningen in de hoeve, moesten de rekruten weer vertrekken. Ze zetten koers naar de haven waar O nieuwsgierig de omgeving in zich opnam. Bovendien had niemand van hen al ooit op zee gevaren. De boot Albertville, die voordien voor dierentransport werd gebruikt, moest nu de Belgische rekruten over de zee vervoeren. Weer, zo zei O, wisten de rekruten niet waarheen ze gingen. Als sardienen zaten ze op elkaar gepakt.¹²⁰

Ook Raphael Desmet kwam vanuit Gent in Duinkerke terecht, maar langs een andere weg. Hij nam de trein namelijk niet naar Diksmuide, maar naar Oostende. In Oostende zag het zwart van het volk. "Elk moest zijn plan trekken". Net als O ook had moeten doen, bracht Desmet de nacht door in een paardenstal. De volgende dag wilde hij echter gewoon terug naar huis, want hij beklagde het zich vertrokken te zijn: "Mijn brood was ver op, en ik zag niets in de toekomst". Op weg naar het station kwam hij echter te weten dat zijn broer, 16,5 jaar oud, zich ook in Oostende bevond. Eens hem gevonden, was er niets dat ze konden doen; ze waren volledig aan hun lot overgelaten. Honger beheerste hun gemoed, maar eten was moeilijk te krijgen.¹²¹ Op een bepaald moment werden de twee broers en hun vriend Cesar echter aangesproken door de gendarmen:

"Waarom geeft ge u niet aan als vrijwilliger? Ge gaat eten en drinken hebben, ge zijt van alle bekommernissen verlost, en op de lange duur gaat [ge] toch moeten soldaat worden, of dat ge u nu aangeeft of niet." Allee, noodgedwongen, stel u voor, hoe dom dat een mens kan zijn aan zijn 18 jaar.¹²²

Alle rekruten moesten te voet naar Duinkerke. In tegenstelling tot bij O, zorgde Duinkerke bij Desmet niet voor een positieve ervaring. Uitgeput en hongerig sliep hij onder een treinstel, om droog te blijven als het zou regenen. Desmet was verontwaardigd door de manier waarop het leger hen volledig aan hun lot overliet. Hij stal daarom twee broden, die hij samen met zijn broer en Cesar op de boot op at. "We dachten dat de grootste miserie achter de rug was". Nog een dag lang moesten ze op de overvolle boot blijven totdat die 's nachts vertrok, "omdat er anders teveel gevaar was op zee voor torpedojagers". Net als bij O was Cherbourg de bestemming. Op 10 oktober 1914 stapte O op het schip voor een reis die 22 uren zou duren. Bij hun vertrek, net als in Antwerpen, werden ze toegejuicht. Dat maakte hen trots. Sommigen werden zeeziek, O niet. Die bootreis bleef Joseph Claes erg bij: "tijdens onze 14 daagsche reis hebben wij harde noten gekraakt. Bijzonder als we met den boot van Duinkerke naar Cherbourg voeren". Gedurende 26 uren zat hij namelijk op het schip met slechts een kwart brood.¹²³

In O's memoires is er daarentegen ruimte voor observaties van de natuur. De schuimende golven, grote vissen en het zwarte wateroppervlak boeiden hem. Ze kregen brood en sardienen om te eten, maar vooral verlangden de rekruten vaste voet aan grond. De volgende dag werden ze

¹²⁰ O, *Oorlog 1914-1918*, 4-5.

¹²¹ DESMET, *Dagboek Raphael Desmet*, 4-6.

¹²² DESMET, *Dagboek Raphael Desmet*, 6.

¹²³ IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC045, nr. 124: JOSEPH CLAES, Brief aan Joseph De Ridder, 22 december 1914.

met sloepen van het grote schip gehaald en zo aan wal gebracht. O wist nog steeds niet waar ze zich bevonden, dus vroeg het aan de bevolking: hij bleek in Cherbourg te zijn. O wees op de manier waarop de groep eruit zag: sommigen hadden soldatenkleren, anderen “niets anders dan een soldatenkepie” en hij, samen met enkele anderen, was volledig in burgerkledij. Hoewel anderen nog een deken en eetgerief bij zich hadden, beschikte O enkel over de potten en pannen die hij tijdens zijn reis door West-Vlaanderen had aangeschaft.¹²⁴

Bij aankomst in Cherbourg beschreef O alles in termen van dankbaarheid. De Franse bevolking was de Belgische soldaten dankbaar en omgekeerd waren de rekruten erkentelijk voor al het eten en drinken dat ze ontvingen. Ook in Cherbourg was de kreet “Vive la Belgique!” alom te horen. Vandaar moesten de rekruten de trein nog nemen naar een volgende, onbekende, bestemming. Om 19 u. vertrokken ze, onbezorgd; al zingend, met alcohol in de hand, legden ze hun reis af. Onderweg won bij velen de slaap, “als varkens lagen wij daar op de bodem, met 40 man in elke wagon en toch sliepen wij in”. Weer vergeleek O de rekruten met dieren. Hij vond het moeilijk te geloven dat ze in deze amper humane omstandigheden toch de slaap konden vatten. Om middernacht kwam de trein aan in het station van Bayeux. Ze verzamelden voor het stadhuis en kregen per twee een burgeradres toegewezen; daar konden ze overnachten. Samen met Ernest Bellemans, ook uit Oetingen, trok O met hun bewijs naar het juiste huis. Vriendelijk werden ze ontvangen, kregen nog wat wijn ingeschonken en legden zich te slapen.¹²⁵

1.2.2 Vrijwilligers in 1915

Ook jongemannen die zich in 1915 vrijwilliger stelden bij het leger, moesten tot aan de Belgische opleidingskampen geraken. In het bronnencorpus gaat het bij sommigen van de rekruten om mannen die eerder de vlucht al hadden genomen uit België, bijvoorbeeld om te vermijden in Duitse handen te vallen, maar hoe dan ook moesten de vrijwilligers eerst België zien te verlaten.¹²⁶ Eens in het buitenland, werden verschillende routes afgelegd. Nederland, Engeland en Frankrijk vormden daarbij drie belangrijke punten. In Engelse steden als Folkestone dienden vele Belgische jongemannen zich aan als oorlogsvrijwilliger, maar vooraleer dat ging, moesten ze daar geraken.¹²⁷ Sommige toekomstige rekruten startten hun reis door de grens tussen België en Nederland over te steken om tot Vlissingen te gaan. Wanneer ze vandaar verder wilden trekken om zich aan te dienen bij het Belgische leger, mochten ze die reden echter niet te kennen geven. Bovendien moesten ze jong genoeg zijn en nog niet legergerechtigd. Het neutrale Nederland liet immers geen mannen vertrekken die in het Belgische leger konden of zouden dienen. Andere rekruten bevonden zich reeds in Frankrijk. Ze waren naar daar gevlucht, als burger opgevoerd door het leger, of werkten er een tijd in de oorlogsindustrie.¹²⁸

¹²⁴ O, *Oorlog 1914-1918*, 5.

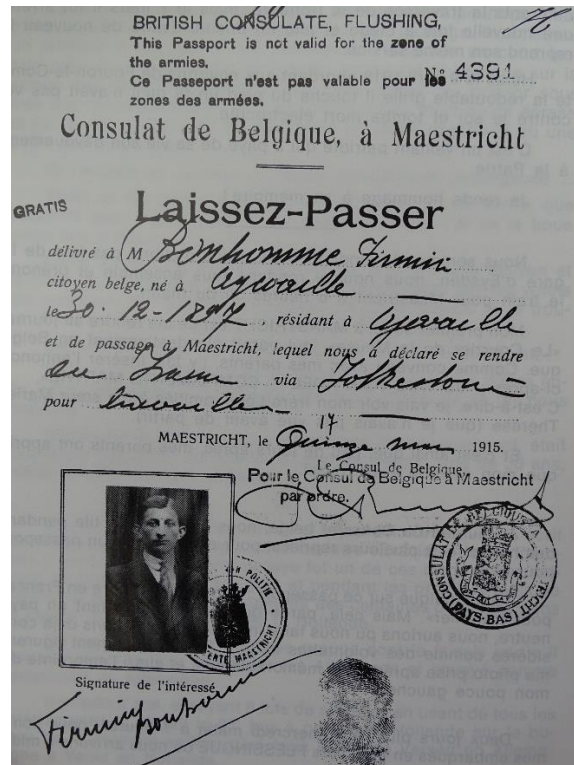
¹²⁵ O, *Oorlog 1914-1918*, 5-6.

¹²⁶ Bijvoorbeeld BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 17; VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 19.

¹²⁷ CHATELLE, *L'effort belge en France*, 141.

¹²⁸ Bijvoorbeeld EUGÈNE DEKEERLE, *Dagboek, 1915-1917*; VERMEIREN, *Mijn grote oorlog*, 18-21, 24; VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 16-18, 31-66.

Stan en Jules, die vanuit Nederland naar Engeland wilden trekken, schoren zich glad, zodat ze 17 jaar leken, “ouderdom op dewelke wij nog mogen vertrekken”.¹²⁹ In Vlissingen moesten de Belgische jongemannen beschikken over de juiste paspoorten. Op 22 maart 1915 lieten ze hun moeder echter weten dat ze in Vlissingen waren, maar hun reis niet konden verderzetten omdat hun “passen (...) niet in regel” waren. Ze moesten daarom blijven totdat hun passen vervolledigd werden met “het handteken van de commissaris van 's Bosch”. Ze verbleven er bij Belgen en stonden hun gereserveerde plaatsen af aan anderen. Eens de paspoorten in orde gebracht, konden ze hun reis verderzetten.¹³⁰

Abbeelding 3. Vrijgeleide uit Maastricht voor Firmin Bonhomme (BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 24).

Vanuit Vlissingen namen Belgen de boot naar Engeland, bijvoorbeeld naar Tilbury, of rechtstreeks naar Folkestone.¹³¹ Firmin Bonhomme spoorde met de trein vanuit Tilbury naar Londen, waar de jongemannen werden onthaald door “une foule enthousiaste”, zoals dat ook bij Theofiel O in Antwerpen het geval was. Vrouwen boden Bonhomme en zijn metgezellen allerlei geschenken aan en uiteindelijk werden ze naar Karington House geleid, een groot gebouw waar ze de nacht moesten doorbrengen. Allen waren erg moe door de reis.¹³² In de Engelse steden werden rekruten meestal van een slaapplek voorzien.¹³³

In Southampton werden Valentin Dewaele en zijn medereizigers naar een oud entrepot gebracht waarvan de eerste verdieping omgevormd was tot een kantine. Ze kregen er elk een half

¹²⁹ STAN, Brief aan gezin, [26 maart] 1915.

¹³⁰ IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC: STAN, Brief aan gezin, 22 maart 1915.

¹³¹ Bijvoorbeeld IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC: STAN, Brief aan gezin, 1 april 1915; LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 9.

¹³² BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 27.

¹³³ Bijvoorbeeld STAN, Brief aan gezin, 1 april 1915.

brood te eten met platta en confituur. Uit Dewaeles brief blijkt echter dat de rekruten zelf niet veel wisten over de regeling van hun traject. Ze wisten namelijk niet wanneer precies ze Southampton weer zouden verlaten. Uiteindelijk kwam de mededeling dat het vertrek gepland stond om half vijf de volgende ochtend. Van de avond zelf maakten de rekruten nog een leuke paar uren. Hoewel er arbeiders waren toegekomen waarvan Dewaele de aanwezigheid niet op prijs stelde, vond hij het aangenaam om met zijn mederekruten de avond al babbelend en rokend door te brengen.¹³⁴

Slapen deden ze op grote zakken gevuld met stro. Per twee man kregen ze één zo'n zak en vier dekens. Dewaele was zich ervan bewust dat de zak al meerdere keer gebruikt was. Zonder twijfel vraag je je af "si j'étais dégouté", schreef hij zijn moeder en zus. Desondanks stoorde hij zich er niet aan. Zijn slaapgenoot was een "propre garçon" en hij vond het niet erg zijn slaapplek met hem te delen. Zelf had hij enkel zijn schoenen en zijn vest, die hij nu gebruikte als hoofdkussen, uitgedaan. Niemand van hen had al eens op een strozak geslapen en de nacht verliep zoals de avond geëindigd was: vol gebabbel, gerook en plezier. Van slapen was er dus niet veel in huis gekomen. Hoe moe ze ook waren, de strozakken waren niet zacht genoeg.¹³⁵

Hoewel bij de uitbraak van de oorlog nog beschaamd omdat hij het leger niet in mocht, was Gaston Le Roy in 1915 aanvankelijk niet van plan om zich als oorlogsvrijwilliger op te geven bij een aanwervingsbureau in Engeland. In de inleiding van de uitgave van zijn dagboek uit 2010 komt dat echter niet tot uiting.¹³⁶ Na zijn zeereis van Vlissingen naar Folkestone, waar hij toekwam op 18 januari 1915, wendde hij zich meteen tot het Vluchtelingencomité. Hij was namelijk niet naar daar gereisd om het leger in te treden. De vrouw van het comité had hem daarentegen verweten een "slechte vaderlander te zijn en wat weet ik nog". Le Roy was zich immers niet gaan aanmelden als oorlogsvrijwilliger.¹³⁷

Uiteindelijk bezorgde de vrouw hem toch de nodige papieren om bij burgers te kunnen overnachten. Daar liep hij een verminkte soldaat tegen het lijf en vertelde over zijn plan om door te reizen naar Frankrijk. De soldaat moest die droom doorprikken: "Een order was in de stad reeds uitgeplakt, dat alle jongelingen van 18 tot 25 jaar opvorderde...". Le Roy besloot de dag erna, in een "oogenblikkelijke opwelling", om toch naar het aanwervingsbureau te stappen.¹³⁸

Deze morgen was ik nog een vrij burger en nu... soldaat. Ik dacht mij eerst ver van 't leger en stond er nu heelemaal in.¹³⁹

Le Roy koppelde het burgerleven aan vrijheid en stelde het soldatenleven daartegenover. Hij verlangde niet aan het front te gaan vechten als soldaat en koesterde daarom ook geen verlangen om zich bij het leger aan te dienen. Dat hij uiteindelijk tekende als oorlogsvrijwilliger, was het resultaat van een samenloop van omstandigheden. Voor Le Roy stond dat gelijk aan zijn zelfstandigheid afstaan: het "had me zoover gebracht, dat mijn lot voortaan gebonden was aan een

¹³⁴ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 18: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder en zus, 15 april 1915.

¹³⁵ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder en zus, 15 april 1915.

¹³⁶ GYSEL (red.), *Gaston Le Roy*, 12-13.

¹³⁷ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 9.

¹³⁸ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 9.

¹³⁹ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 9.

stuk militair reglement".¹⁴⁰ Het was met weezin dat Le Roy begon aan zijn militaire leven en dat tekende zijn gehele verdere opleidingservaring.

PLACE MILITAIRE BELGE À FOLKESTONE.

ENGAGEMENT VOLONTAIRE.

Le Soussigné Van der Stock Octave
Fils de Jozeph.
et de Adèle Coole.
né à Gurght.
le: 14 Janvier 1898.
Profession antérieure: Etudiant
Dont le dernier domicile en Belgique était Bruxelles
déclare contracter un engagement volontaire dans l'armée belge pour la durée de
la guerre, et avoir reçu lecture des lois militaires.
Adresse: Octave Van der Stock
Folkestone, le de Bristol 1915
Signalements:
Taille Octave Van der Stock
(décision du médecin)
Visage apte
Front _____
Yeux _____
Nez _____
Bouche Folkestone, le 4/4/15
Menton Le médecin de Service.
Cheveux F. Van der Stock
Sourcils _____
Signes particuliers: _____
Folkestone, le 11 Avril 1915.
Le Colonel COMMANDANT DE LA PLACE
Vu. _____

Afbeelding 4. Inschrijvingsbewijs als oorlogsvrijwilliger van Octaaf Van der Stock (VAN DER STOCK, *De kleine oorlog van drie broers*, 117).

Aangemeld en medisch gekeurd, stapten rekruten op de boot richting Frankrijk.¹⁴¹ Vanuit Southampton zetten schepen zo koers naar Le Havre. Valentin Dewaele vermeldde daarvoor een duur van zeven uren, terwijl Fritz Van Landeghem zijn moeder schreef dat hij ongeveer twaalf uren op de boot zat.¹⁴² Het immense van de zee maakte een grote indruk op Firmin Bonhomme, maar vooral de gretige sfeer tijdens de boottocht sprak uit een brief opgenomen in zijn memoires:

Nous vogueons pleins de joie et d'enthousiasme, car nos jeunes cœurs belges se sentaient transportés à la pensée de la si noble cause pour laquelle nous partions. Nos courages ne se sentaient plus de borne. Pendant toute la traversée on chanta malgré une mer houleuse et assez violente.¹⁴³

¹⁴⁰ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 9.

¹⁴¹ STAN, Brief aan gezin, 1 april 1915; EUGÈNE DEKEERLE, *Dagboek, 1915-1917*; BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 27.

¹⁴² VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder en zus, 15 april 1915; BRUSSEL, KLM, 1914-1918 – I. Personalia. Aanvulling, ms. 633: FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, s.d.

¹⁴³ BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 28.

Voorgaand citaat spreekt over enthousiasme, edele doelen, Belgische harten en dapperheid. Voor Bonhomme was vechten in de oorlog een nobele aangelegenheid. Hew Strachan verklaart dergelijk gemoed door de onwetendheid over de ervaring van moderne oorlog, een interessante opmerking die verderop in deze thesis nog aan bod zal komen (cf. 4.2).¹⁴⁴ Uit diezelfde brief hierboven geciteerd, blijkt bovendien dat Bonhomme en zijn medereizigers op het nippertje ontsnapt waren aan een Duitse onderzeeër. De boot had een bruuske beweging gemaakt om de koepel ervan te ontwijken. Bonhomme vertelde erbij dat het Duitse leger twee dagen voordien een Engels schip had tegengehouden en alle tachtig Belgische oorlogsvrijwilligers die erop vervoerd werden, gevangen genomen hadden.¹⁴⁵

Niet alle rekruten beleefden de bootreis op zo'n positieve manier. Valentin Dewaele had last van zeeziekte. Omdat hij niet tegen de schommelingen van het schip kon, had hij zich te slapen gelegd op een bank.¹⁴⁶ Gaston Le Roy, die aangemeerd was in Calais en van daaruit een tweede schip nam naar Cherbourg, kampte met hetzelfde probleem en hield zich daarom angstvallig schuil in de machinekamer.¹⁴⁷ Ook Jef Vermeiren belandde in Calais, waar hij zich als vrijwilliger aandiende. Vermeiren had geen tocht naar Engeland gemaakt, maar was aan het begin van de oorlog als burger opgevorderd voor het leger om met zijn paard en kar transporten uit te voeren en kwam zo meteen in Noord-Frankrijk terecht. Dat hij zich uiteindelijk als vrijwilliger aandiende bij het leger, was daarentegen geen vanzelfsprekendheid. Op 1 februari 1915 maakte Vermeiren de beslissing om zich als oorlogsvrijwilliger aan te melden, maar toen hij in Calais aankwam, waren de openingsuren van het aanwervingsbureau al verstreken. Vermeiren kon de volgende dag een nieuwe poging wagen, maar verkoos om naar Engeland of Nederland te trekken. Zijn ervaringen met het leger staken hem namelijk tegen. "Mijn enthousiasme voor het leger was hierdoor ineens afgekoeld".¹⁴⁸ Vermeiren had helemaal geen hoge pet op van het Belgische leger. Hij voelde zich miskend en tekort geschoten.

Dat Vermeiren uiteindelijk wel de beslissing nam om in het leger te treden, lag aan enkele gekende gezichten die hij in Calais tegen het lijf liep. Hij noemde er verschillenden bij naam. In zijn oorlogsmemoires leek zijn gemoed door deze ontmoeting volledig om te slaan. Deze jongemannen waren "vol vuur" en "vertelden zoveel slecht over de Duitsers". Dat haalde hem over om zich toch samen met hen aan te dienen.¹⁴⁹ Zowel Le Roy als Vermeiren verbleven bijgevolg in Calais op hun weg naar de instructiecentra. Beiden hadden geen goed woord over voor hun onderkomen, waar ze met "meer dan honderd" man moesten wachten. Het was er verschrikkelijk vuil met "stroo (als mest) om op te slapen".¹⁵⁰ Er waren maar een beperkt aantal ramen en deuren, waardoor er enorme tochtgaten waren. "Wij waren zo goed als buiten gelogeed". Luizen "woekerden" "welig in dat rotte stro" en daar moesten ze als honden in liggen; als beesten, met andere woorden.¹⁵¹ Vermeiren voelde zich gedehumaniseerd door de omstandigheden waarin ze de nacht moesten

¹⁴⁴ Hew STRACHAN, *The First World War. Volume I. To arms*, Oxford, 2001, 162.

¹⁴⁵ BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 28.

¹⁴⁶ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder en zus, 15 april 1915.

¹⁴⁷ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 9-10.

¹⁴⁸ VERMEIREN, *Mijn grote oorlog*, 24.

¹⁴⁹ VERMEIREN, *Mijn grote oorlog*, 24.

¹⁵⁰ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 9.

¹⁵¹ VERMEIREN, *Mijn grote oorlog*, 24-26; AMEZ, *Dans les tranchées*, 165.

doorbrengen. Voor hem was dit allesbehalve een positieve ervaring. Vermeiren legde vooral de vinger op alle zaken waarin hij niet voorzien werd. Daarmee benadrukte hij eigenlijk voortdurend de gebrekkelijkheid van het leger en de verzorging van zijn soldaten.¹⁵²

Het was de treinreis van de Franse kuststeden richting de opleidingskampen die de rekruten meestal niet beviel in hun hele tocht.¹⁵³ Het was een vermoeiende en lange reis die voor Firmin Bonhomme 31 uren had geduurd: “On était éreinte, esquiné par ce trop long voyage”.¹⁵⁴ Fritz Van Landeghem ergerde zich dan weer aan de manier waarop deze treinreis volbracht werd: “24 uren in banlieu of marchandise lieu da was a leelijk affaire!”. Met tien man zaten ze in één coupé, waar ze moesten “slapen”. Van Landeghem zette zelf dit woord tussen aanhalingstekens om het voor hem absurde karakter ervan weer te geven. Slapen was niet echt mogelijk voor hem, wanneer hij met negen anderen dicht op elkaar moest zitten. Wel had hij gerust. Zelf had hij zijn hoofd op de schouder van een fabrieksjongen gelegd, “nen clown uit nen cirk op den mijnen”.¹⁵⁵

De treinen hielden geregeld halt in allerlei steden en dorpjes op weg naar hun bestemming. Valentin Dewaele wist dat hij de namiddag van 16 april 1915 zou aankomen in Saint-Lô: “Amusante perspective”.¹⁵⁶ Eenmaal in Le Havre op de trein gestapt om 18 u., reden ze via Rouen richting hun bestemming. Rond 23.30 u. stapten ze af in een klein stadje, waar de wachtzaal vol zat met Franse soldaten. Daar moesten ze nog blijven tot 5 u. in de ochtend, dus “que faire?”, vroeg hij. De rekruten vroegen daarom of ze mochten slapen in de lege wagons die in de garage stonden bij het station, waarvoor ze de toestemming kregen. Ondanks slechts twee uren slaap, voelde hij zich niet moe. “[J]e m’amuse très bien et suis très heureux, mais jusqu’à maintenant, ce n’est encore rien; cela pourrait encore changer quand nous serons casernés à St.-Lo”.¹⁵⁷ Dewaele deelde zijn plezier en probeerde tegelijk een realistische blik op de toekomst te behouden. Hoewel hij zich tijdens de reis vermaakte, kon dat veranderen zodra hij effectief gekazerneerd werd, maakte hij duidelijk.

Om 10 u. hielden ze halt in Caen. De rekruten konden er zich opfrissen, aan een wasbak deze keer, en kregen in het station weer wat te eten. Tot dan toe, zei hij, vond hij de Franse burgers erg “corrects et aimables”, waar de rekruten ook kwamen. De Franse soldaten daarentegen waren in zijn ogen “horriblement [sales] et dégoûtants”.¹⁵⁸ Later stelde hij echter zijn mening bij: vooral Franse handelaars werden het mikpunt van zijn frustraties rond de prijzen die ze vroegen voor voeding en diensten (cf. 3.2.1). Omstreeks 14 u. stapten de rekruten op de trein naar Saint-Lô, een stadje van 13 000 inwoners, wist Dewaele te vertellen. Dewaele was ervan overtuigd dat het militaire leven hem zou bevallen. Vuile treinen en slapen op planken konden de rekruten niet deren, “nous prenons tout du bon côté”. Hoewel de reis doorheen Frankrijk niet “rose” was voor hem en hij uitkeek naar hun aankomst, nam optimisme de bovenhand en vond hij alles

¹⁵² VERMEIREN, *Mijn grote oorlog*, 25.

¹⁵³ Bijvoorbeeld VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 72-73, 75.

¹⁵⁴ BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 28.

¹⁵⁵ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, s.d.

¹⁵⁶ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 17: VALENTIN DEWAELE, Postkaart aan moeder, 14 april 1915.

¹⁵⁷ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder en zus, 15 april 1915.

¹⁵⁸ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder en zus, 15 april 1915.

“amusement”.¹⁵⁹ Het is een woord dat in zijn briefwisseling veelvuldig neergepend werd. Het gaf kleur aan de positieve ingesteldheid die Dewaele elke brief opnieuw aan de dag legde. Met schitterend weer kwam hij toe in Saint-Lô.¹⁶⁰

1.2.3 De eerste indrukken van het instructiecentrum

Aangekomen in het opleidingskamp, deden de rekruten hun eerste indrukken op van hun opleidingsperiode, die enkele maanden zou duren. Die waren zowel positief als negatief, afhankelijk van de persoonlijkheid van, het tijdstip waarop en de plek waar een rekrute terecht kwam. Impressies die ze opdeden kwamen zowel van informatie die mondeling doorverteld werd, als van eigen ervaringen. Fritz Van Landeghem had zo bij aankomst in Carteret opgevangen dat “we hier het beste kamp zijn van al”. Hij sliep goed en voelde zich gezond en ook andere rekruten uit het bronnencorpus voelden zich goed; ze kregen zowel eten als kleren.¹⁶¹ Zeker niet alle rekruten beoordeelden echter hun ontvangst als positief.

Hoewel zowat alle rekruten uit het bronnencorpus vermeldden bij aankomst eten te krijgen, zowel in 1914 als 1915, was honger een belangrijk element in de ervaring van Raphael Desmet.¹⁶² Net als op zijn heenreis speelde het een erg grote rol in de manier waarop Desmet omging met de situatie. Hij trof in het kamp van Auvours penibele infrastructuur aan en “dat was nog allemaal zonder eten natuurlijk”. Dat dat “natuurlijk” was, geeft aan dat hij niets anders had verwacht. Ook de dag erna kregen ze nog steeds niets te eten, “[d]ie hoop was te groot”. “[H]artzeer” was de naam die Desmet gaf aan de pijn die hij toen voelde. Nooit meer zou hij dat gevoel vergeten. Er was geen eten en geen drinken. Zijn broer vroeg hem “al schreiend met de tranen in zijn ogen” of ze niet terug naar hun moeder konden gaan, want hij had zoveel honger. Desmet benadrukte dat hijzelf 18 jaar was en zijn broer nog maar 16,5. Zelf zag ook Desmet “scheel van de honger” en vond zichzelf “niet van de sterkste”.¹⁶³

Zijn eigen honger, maar vooral de aanblik van zijn broer die zo leed, was voor Desmet niet uit te houden. Hij zat vol ongeloof en was volledig ontsteld en ontmoedigd. Honger, van hem en van zijn broer, zette Desmet ertoe aan de benen te nemen en het opleidingskamp te ontvluchten. Op het punt om daadwerkelijk te vertrekken, kwam hen ter ore dat er na drie dagen eindelijk eten was. “Ja, maar dat veranderde de zaken”. De rekruten kregen sardienen en brood, waar ze “gelijk de leeuwen” op af vlogen. Er was genoeg te eten, maar als dieren schrokken ze na drie dagen alles naar binnen.¹⁶⁴ Niet zozeer de slechte accommodatie, maar de teisterende honger wilde Desmet ontvluchten. Die honger was voor hem ondraaglijk en daardoor motivatie genoeg om te deserteren.

¹⁵⁹ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder en zus, 15 april 1915.

¹⁶⁰ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 16 april 1915.

¹⁶¹ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, s.d.; JOSEPH CLAES, Brief aan moeder, s.d.; STAN, Brief aan gezin, 1 april 1915, 22 april 1915.

¹⁶² Bijvoorbeeld FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, s.d.; IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC: STAN, Brief aan gezin, 5 april 1915; IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC045, nr. 129; JOSEPH CLAES, Brief aan moeder, 13 november 1914.

¹⁶³ DESMET, *Dagboek Raphael Desmet*, 9-10.

¹⁶⁴ DESMET, *Dagboek Raphael Desmet*, 9-10.

Voorts kregen rekruten in 1914 geen militaire kledij bedeed bij aankomst. In burgerkledij brachten ze bijgevolg de beginperiode van hun opleiding door.¹⁶⁵ Het valt daarom op dat Leo Blokken en Joseph Claes, beiden rekruten van de eerste transporten in 1914, wel schreven militaire kledij te ontvangen. “Van kleedsel ben ik goed voorzien, wij hebben een Belgisch costuum en van hemdens, kousen, en schoenen heb ik wel voor 2 man”. Burgers uit Honfleur wisten die kledij ook voor Claes, waarvoor hij dankbaar was.¹⁶⁶ Tevens opvallend is daarom dat Jef Vermeiren in februari 1915 geen uniform ontving en nog enkele weken bleef rondlopen in burgerpak.¹⁶⁷

Verder liepen ook de eerste impressies van hun onderkomens uiteen. Bij Raphael Desmets aankomst in Auvours waren er slechts enkele tenten en enkel de “rapste[n]” konden er gebruik van maken. Voor de anderen zat er niets anders op dan gewoon in het bos te slapen; zij moesten hun “plan trekken”. De volgende dag leverde het Franse leger hen toch tenten: een uur later stonden er honderd recht. Nu waren ze “bevrijd van de regen”.¹⁶⁸ De slaappleats die Eugène Dekeerle in Valognes te zien kreeg, maakte allesbehalve een goede indruk op hem. Hij werd er te slapen gelegd in een fabriek, die hij beschreef als een “oud rattekot”. Die omschrijving valt op omdat het een Nederlandstalige uitspraak is in een voor de rest Franstalig dagboek. Het lijkt daarom het negatieve waardeoordeel dat Dekeerle over de fabriek had te versterken.¹⁶⁹ Niet alle rekruten drukten zich daarentegen uitgesproken negatief uit over hun onderkomen. Stan en Jules lieten zo bijvoorbeeld geen ongenoegen blijken.¹⁷⁰

Sommige rekruten werden in eerste instantie gelogeerd bij de Franse burgerbevolking. In vergelijking met beschrijvingen van kazernes, valt het op dat Gaston Le Roy en Theofiel O erg uitdrukkelijk hun ontvangst door burgers positief beschreven. Bréhal kon Le Roy, die trainde in Granville, erg bekoren: het was een gastvrije stad met een vriendelijke bevolking. O kreeg 's ochtends goede koffie en lekker eten en zijn genegenheid voor zijn gastvrouwen, de twee vrouwen Lesage, nam enkel maar toe. Toen werd aangekondigd dat de kazerne waar ze naartoe moesten nog niet in orde was en de rekruten langer bij de burgers dienden te blijven, was dat tot ieders vreugde: “Op ieders gezicht was de welgezindheid en de tevredenheid te lezen”.¹⁷¹ Ondanks de wens om soldaat te worden, vond O het niet erg om langer bij burgers te moeten en mogen blijven.

Soldaat worden wilde ook zeggen dat O de overstap van het burgerlijke naar militaire leven moest maken. Een degelijk bed, vriendelijke mensen en goed eten was daarentegen niet onaangenaam. Binnen hun militaire identiteit bleven rekruten zoeken naar elementen uit het burgerleven, zoals in Hoofdstuk 3 nog duidelijk zal blijken. O vond het een “paradijs” om bij zijn gastvrouwen te mogen verblijven die hen zo hartelijk ontvingen. Hij bewonderde de grote

¹⁶⁵ PIJNAERT, *Dagboek*, 6; DESMET, *Dagboek Raphael Desmet*, 11; *Les centres d'instruction de l'armée belge*, 6.

¹⁶⁶ JOSEPH CLAES, Brief aan moeder, s.d.; Leo BLOKKEN, *Leo Blokken 1914-1918*, 61.

¹⁶⁷ VERMEIREN, *Mijn grote oorlog*, 25-26.

¹⁶⁸ DESMET, *Dagboek Raphael Desmet*, 9.

¹⁶⁹ EUGÈNE DEKEERLE, *Dagboek*, 1915-1917. Zie ook Olivier LUMINET e.a., “Fighting and writing. The psychological functions of diary writing in the First World War”, in Geneviève WARLAND (red.), *Experience and memory of the First World War in Belgium. Comparative and interdisciplinary insights* (Historische Belgienforschung, 6), Münster en New York, 2018, 30.

¹⁷⁰ Bijvoorbeeld STAN, Brief aan gezin, 5 april 1915..

¹⁷¹ O, *Oorlog 1914-1918*, 6-7.

vaderlandsliefde in hun doen en laten.¹⁷² Vaderlandsliefde kende voor O dus vele vormen. Hij wilde ten strijde trekken, maar dat deze vrouwen hier fier Belgen ontvingen, telde voor hem evenzeer als een vaderlandslievende daad.

O voelde zich thuis bij de vrouwen Lesage en hoewel het eten er voor een Belg wat eigenaardig uitzag, was het om van te smullen. Het afscheid de volgende dag droeg voor O veel betekenis in zich. Mevrouw Lesage deed namelijk alles wat ze kon om hem te helpen en dat nog heel de oorlog lang. Ze stopte hem een envelop met geld in de hand en gaf hem eten en drinken mee. O vond het belangrijk dat de vrouwen erkenning kregen voor hun hulp. Met een zakdoek in de lucht zwaaiend, bedankte hij hen voor alles dat ze hen gegeven hadden. De rekruten kwamen 12 km verder toe in Villers-le-Sec. De indruk die O ervan opdeed was niet al te best. Het stadje zag er vervallen en verlaten uit en hun kazerne was een oud klooster dat hij vergeleek met een gevangenis. De eerste soldij die ze ontvingen was bovendien erg laag.¹⁷³ Zijn ontvangst in het burgerhuis en in de kazerne krijgen in zijn memoires bijgevolg een uiteenlopend beeld. De Franse bevolking kreeg daarentegen niet altijd een positief oordeel. In maart 1915 hadden de Franse soldaten in Carteret al een reputatie opgebouwd, die ook Fritz Van Landeghem ter ore kwam toen hij er arriveerde. De “Franschen bestelen ons dat 't wreed is” en waren “geen soldaten, noch vrienden”, zo had Van Landeghem gehoord.¹⁷⁴

Daarnaast stond soms de taal van het leger, en daarmee ook van de opleiding, de Nederlandstalige rekruten niet aan.¹⁷⁵ Al meteen bij zijn aankomst in het instructiecentrum van Granville liet Achiel Van Acker zijn aversie voor het leger blijken. Op het eerste appel antwoordde hij met “tegenwoordig” toen zijn naam afgeroepen werd. Het weerwoord dat hij daarop kreeg, was het volgende: “Il n’y a pas de tegenwoordig ici, sinon on vous mettra à la boîte”. Meteen was de toon voor Van Acker gezet en hij hield voet bij stuk: “tegenwoordig” bleef zijn antwoord. “En de oorlog was verklaard tussen mij en het leger”. Toen een dag later het studieniveau van elke rekrut bepaald werd, pretendeerde Van Acker analfabeet te zijn. In zijn oorlogsmemoires gaf hij zelf toe gelogen te hebben. Hij vertelde niet te kunnen schrijven of lezen, niet te kunnen fietsen of zwemmen. Die geveinsde ongeletterdheid bleef hij zijn hele opleiding volhouden. Het was als het ware zijn *pièce de résistance*. Dat eerste weerwoord, zo schreef hij, had immers al zijn ijver de kiem in gesmoord, in dergelijke mate dat hij ernaar verlangde te vluchten. Ook het uniform dat hij kreeg droeg bij aan zijn afkeer. Dat paste namelijk niet, maar de legerofficieren beweerden het tegendeel.¹⁷⁶

Overigens hing de mate waarin het Nederlands in de instructiecentra geaccepteerd werd, af van kamp tot kamp. Valentin Dewaele haalde in zijn brief een anekdote aan waarin drie Nederlandstalige korporaa's een deel van het gymnastiekonderricht op zich moest nemen, maar die het Frans niet voldoende machtig waren: “On ne sait pas se tenir debout de rire”.¹⁷⁷ Albert

¹⁷² O, *Oorlog 1914-1918*, 7.

¹⁷³ O, *Oorlog 1914-1918*, 7-8.

¹⁷⁴ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, s.d.

¹⁷⁵ Bijvoorbeeld LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 10-11; VERMEIREN, *Mijn grote oorlog*, 26.

¹⁷⁶ VAN ACKER, *Jeugd in oorlogstijd*, 89-90, 93, 97.

¹⁷⁷ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 35: VALENTIN DEWAELE, Dagboeknotitie voor moeder, [26 mei] 1915.

Vervust schreef bovendien dat de instructie in de twee talen werd gegeven.¹⁷⁸ De EX-CDH-Archieven bevatten één omslag met documenten gedateerd tussen 1916 en 1918, die handelen over de taal van de opleiding. Daaruit is duidelijk dat het de intentie was om in beide landstalen de rekruten te instrueren. Rekruten leerden in de praktijk veel door elkaar te helpen, wanneer ze de taal niet verstonden, maar het was de bedoeling dat een officier of instructeur telkens een leerling-soldaat kon benaderen in de taal die de rekrut zelf sprak. Deze documenten, voornamelijk briefwisseling tussen hooggeplaatste officieren, wijzen er zo op dat handboeken die nuttig waren voor de hele troep, altijd van het Frans ook naar het Nederlands vertaald moesten worden. Bijkomend werd er ook voorzien in lessen Frans én Nederlands. Voornamelijk voor het *peloton spécial* geven de brieven aan dat dat belangrijk was. De rekruten die daarvan deel uitmaakten, waren immers bestemd als toekomstige officieren. Desalniettemin bleef Frans de belangrijkste taal en waren dit beleidsbeslissingen: in hoeverre ze resultaat hadden is er niet uit af te leiden.¹⁷⁹ De periode waarin de documenten opgesteld zijn, valt bovendien niet samen met de bestudeerde periode in deze thesis, maar wel is duidelijk Frans niet altijd de enige instructietaal was.

Anderen waren bij aankomst in de instructiecentra ten slotte gewoonweg ontdaan door de levensomstandigheden die ze aantroffen.¹⁸⁰ Jef Vermeiren kreeg zijn infanterieopleiding in het opleidingskamp van Parigné-l'Évêque. De levensomstandigheden die hij daar aantrof, zoals de infrastructuur, waren al een verbetering op zijn verblijf in Calais, maar eetgerief ontbrak nog steeds en kledij was er niet.¹⁸¹ Hij voelde zich door zijn eigen leger niet naar waarde geschat en tekort geschoten in alle voorzieningen. Bij de start van zijn opleiding was Vermeirens ervaring van het leger er een van ontsteltenis, miskenning en verontwaardiging. In de volgende hoofdstukken van deze thesis komt aan bod hoe rekruten na deze eerste indrukken hun tijd in de kampen verderzetten, maar eerst rest nog de vraag waarom rekruten besloten zich als oorlogsvrijwilliger aan te dienen.

1.3 Een 'rush to the colours'?

Hew Strachan wijst erop dat taal een belangrijke factor is in een breed gedragen gemoed. Steeds terugkerende woordenschat zette in 1914 de weg open naar een gemeenschappelijke emotionele reactie op het uitbreken van de oorlog.¹⁸² Dezelfde bewoordingen zijn inderdaad terug te vinden in het bronnencorpus met betrekking tot bijvoorbeeld vaderlandsliefde.¹⁸³ Dergelijke wijdverbreide discours speelden ook mee in de drijfveren om zich bij het leger aan te dienen. Benoît Amez geeft aan dat slechts één persoon uit zijn bronnencorpus zijn motivatie om in het

¹⁷⁸ VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 76.

¹⁷⁹ BRUSSEL, KLM, EX-CDH-Archieven, ms. 5626: Briefwisseling betreffende het taalgebruik in het leger, het inrichten van cursussen Nederlands en het maken van vertalingen naar het Nederlands, 1916-1918.

¹⁸⁰ Bijvoorbeeld PIJNAERT, *Dagboek*, 6-7.

¹⁸¹ VERMEIREN, *Mijn grote oorlog*, 25-26.

¹⁸² STRACHAN, *The First World War*, 142.

¹⁸³ Bijvoorbeeld BRUSSEL, KLM, 1914-1918 – I. Personalia. Aanvulling, ms. 633: FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 26 mei 1915; BRUSSEL, KLM, 1914-1918 – I. Personalia. Aanvulling, ms. 633: FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 20 juni 1915; O, *Oorlog 1914-1918*, 1; Leo BLOKKEN, *Leo Blokken 1914-1918*, 72, 74-75; Octaaf VAN DER STOCK, *Een kleine oorlog van drie broers*, 139-140.

leger te dienen aanhaalde. Nancy Martin wijst er echter op dat dergelijke persoonlijke beweegredenen binnen de 'rush to the colours' juist nodig zijn voor nuance.¹⁸⁴ Het is daarom interessant de diversiteit en individualiteit binnen die drijfveren van oorlogsvrijwilligers, ondanks de gedeelde terminologie, in deze concluderende paragraaf te belichten.

Dat onderzoekers hoofdstukken kopen met 'de mythe van het oorlogsenthouiasme' is veelzeggend.¹⁸⁵ Hoewel enthousiasme in mijn bronnencorpus bij bijvoorbeeld Firmin Bonhomme wel op te merken is, concludeert Jean-Jacques Becker in zijn studie dat Fransen de uitbraak van de oorlog op volgende manier onder ogen zagen: de plicht riep en zij moesten die volbrengen. Ook Koen Koch wijst veeleer op 'geduldige plichtsbetrachting' in zowel Duitsland, Engeland als Frankrijk.¹⁸⁶ Wanneer jongemannen in de Eerste Wereldoorlog geen soldaat mochten of konden zijn, ging dat vaak gepaard met schaamte.¹⁸⁷ Die schaamte was namelijk gelieerd aan dat plichtsgevoel. Bij heel wat rekruten was ook dat wat hen ertoe aanzette zich als oorlogsvrijwilliger op te geven.

Schaamte is een zelfbewuste emotie, wat betekent dat de blik van anderen daarin erg belangrijk is. Een schaamtegevoel ontstaat volgens Crozier wanneer "behaviour is being, or can be, judged in a manner that reflects badly upon [oneself]". Rose Spijkerman benadert in haar studie eergevoel vanuit die optiek: de keerzijde van eer is een schaamtegevoel. Dergelijke emoties draaien om wat de maatschappij ziet als wenselijk of niet. Onderling zorgen evaluaties en oordelen van elkaars gedrag daarom voor trots bij moreel gedrag en schaamte bij verwerpelijke handelingen. Wat moreel goed of slecht is, hangt natuurlijk af van de manier waarop elke samenleving dat definieert. Spijkerman bestudeerde dergelijke emoties en hun rol in het doorzettingsvermogen van frontsoldaten.¹⁸⁸ In mijn onderzoek kan de rol van schaamte daarnaast ook meer licht werpen op de wil om toe te treden in het leger.

Dat (toekomstige) rekruten schaamte voelden, is betekenisvol in de opvatting die ze hadden over hun eigen rol in de samenleving. In de beleving van heel wat Belgische mannen was soldaat-zijn een maatschappelijke rol die ze hoorden te vervullen nu hun land in oorlog was. "Plus tard on montrera du doigt ceux qui n'auront pas marché".¹⁸⁹ Valentin Dewaele wilde niet beschuldigd worden van plichtsverzuim. Bovendien wilde hij geen bange indruk maken, waarbij de mensen zouden zeggen: "encore un qui a la frousse".¹⁹⁰ Octaaf Van der Stock benoemde die plicht

¹⁸⁴ AMEZ, *Dans les tranchées*, 244; MARTIN, "First World War diaries, authenticity and combatant identity", 1250.

¹⁸⁵ Bijvoorbeeld STRACHAN, *The First World War*, 103; Koen KOCH, *Een kleine geschiedenis van de Grote Oorlog*, Antwerpen, 2010, 96.

¹⁸⁶ BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 32; Jean-Jacques BECKER, 1914. *Comment les français sont entrés dans la guerre. Contribution à l'étude de l'opinion publique printemps-été 1914*, Parijs, 1977, 574-575, 580; STRACHAN, *The First World War*, 103; KOCH, *Een kleine geschiedenis van de Grote Oorlog*, 100-101. Zie ook SIMKINS, *Kitchener's army*, 172; Michael S. NEIBERG, *The nineteenth century* (Soldiers' lives through history, 4), Westport (Connecticut) en Londen, 2006, 113-114.

¹⁸⁷ Bijvoorbeeld O, *Oorlog 1914-1918*, 1; GYSEL (red.), *Gaston Le Roy*, 11.

¹⁸⁸ W. Ray CROZIER, "Self-consciousness in shame. The role of the 'Other'", in *Journal for the theory of social behaviour*, 1998 (28.3), 276-278; SPIJKERMAN, *De innerlijke strijd*, 19-18.

¹⁸⁹ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 21: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 22 april 1915.

¹⁹⁰ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 67: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 2 augustus 1915. Zie ook KOCH, *Een kleine geschiedenis van de Grote Oorlog*, 101.

bovendien in termen van eer en lafheid. Het was immers noodzakelijk dat elke Belg zijn plicht vervulde, wilden ze ervoor zorgen dat het vaderland kon “verrijzen (...) uit zijne knellende slavenboeien”.¹⁹¹

Verder bouwend op de idee van zelfbewuste emoties, was die schaamte dus iets waaraan die (jonge)mannen wel uitdrukking moesten geven. Indien ze dat niet deden, onderschreven ze het verwachtingspatroon immers niet: mannen moesten ten strijde trekken om hun land te verdedigen. Waar Spijkerman de relatie tussen eer- en schaamtegevoel uitdiept, wil ik in de eerste plaats mijn blik richten op schaamte verbonden aan plichtsgevoel. Om te illustreren dat de blik van anderen daarin cruciaal was, opper ik om een conceptueel onderscheid te maken tussen een ‘intrinsiek plichtsgevoel’ en een ‘extrinsiek plichtsgevoel’.

Het ervaren van een verplichting tot soldaat-zijn kende voor een individu in se een extrinsieke oorsprong: het was een maatschappelijke verwachting. Vanuit dat standpunt kon dat plichtsgevoel op twee niveaus een plaats krijgen binnen de individuele gevoelswereld. Het kan namelijk verbonden worden met wat Crozier benoemt als “the correspondance between judgements made by self and other”. Wanneer individuen zichzelf ervan bewust zijn dat ze in de blik van anderen onaanvaardbaar gedrag vertonen en datzelfde oordeel ook over zichzelf vellen, is de kans het grootst dat ze schaamte voelen. Cruciaal is dat daaraan een belangrijke voorwaarde verbonden is: het individu moet zich bewust zijn van dat negatieve oordeel door anderen.¹⁹² Daaraan wil ik toevoegen dat de ervaring van die oordelen door buitenstaanders echter ook een essentiële rol speelt. Zelfs als iemand beseft dat anderen negatief over hem oordelen, is er nog steeds de ruimte om zelf geen waarde te hechten aan dat externe oordeel. Aan de hand van twee rekruten wil ik daarom dat onderscheid tussen ‘extrinsieke plicht’ en ‘intrinsieke plicht’ bevattelijk maken.

Achiel Van Acker was zich bewust van de maatschappelijke militaire plicht, maar voelde zich niet beschaamd door het feit dat hij die niet wilde vervullen.¹⁹³ Van Acker beleefde dat plichtsgevoel als een extrinsieke verplichting, iets dat hem van buitenaf werd opgelegd en waarbij hij bijgevolg zelf kon kiezen of hij die plicht al dan niet inlost. Anderen, zoals Theofiel O, gaven die plicht ook een veeleer intrinsieke invulling. Bij hen was dat plichtsbesef van soldaat-zijn als het ware verinnerlijkt. Het extrinsieke karakter blijkt nog steeds uit het belang van de blik van anderen, maar voor O voelde dat als een intrinsieke plicht waarbij hij geen ruimte ervaarde om die niet na te komen.¹⁹⁴ Gewoon de vaststelling dat het hun maatschappelijke plicht was om zich aan te dienen bij het leger, is dus niet genoeg. Hun perspectief op die verantwoordelijkheid speelde ook een belangrijke rol. Bijvoorbeeld het eerder aangehaalde “toneeltje” van O onderstreept bovendien de fluïditeit binnen dat onderscheid tussen ‘intrinsieke’ en ‘extrinsieke’ plicht. De mate waarin een individu zich de blik van anderen aantrok, speelde een belangrijke rol in de rekbaarheid van zulk plichtsconcept. Dat is belangrijk om die schaamte vanuit een bijkomend perspectief te begrijpen. Het wijst erop hoezeer samenlevingsverbanden druk uitoefenden op het individueel handelen, maar ook op de emotionele uitdrukking ervan. Schaamte

¹⁹¹ Octaaf VAN DER STOCK, *De kleine oorlog van drie broers*, 129.

¹⁹² CROZIER, “Self-consciousness in shame”, 278.

¹⁹³ Bijvoorbeeld VAN ACKER, *Jeugd in oorlogstijd*, 96-99.

¹⁹⁴ O, *Oorlog 1914-1918*, 2-12; VAN ACKER, *Jeugd in oorlogstijd*, 96-99.

kan dan ook een indicator zijn voor de mate waarin een individu zichzelf al dan niet verbond met maatschappelijke verwachtingen.

Uit het bronnencorpus blijkt, zoals reeds gesteld, maar erg belangrijk, dat de blik van anderen een belangrijke plaats innam in dat plichtsgevoel. Een mooi voorbeeld daarvan zijn de *miliciens* van 1915 die zich nog voor hun oproeping als vrijwilliger aandienden. Voor hun zelfbeeld was het van cruciaal belang dat ze *zelf* het initiatief namen om in het leger te treden. Opgeroepen moeten worden, in plaats van zichzelf opgeven als oorlogsvrijwilliger, bezorgde hen enkel schaamte. Op 7 maart 1915 schreef Fritz Van Landeghem dat de klasse van 1915 onder de wapens geroepen zou worden rond 15 april. Van Landeghem maakte echter duidelijk dat hij niet uit zijn “kot gesleurd” wilde worden, maar “uit vrije wil” kwam. “Te meer, ge zoudt allemaal beschaamd zijn in mij”, zei hij, “moest ik maar mee ten helft van ‘t sjoepke van mijnen kleinen teen tegenspertelen”.¹⁹⁵ Hij sprak daarom ook erg normatief over jongemannen die zichzelf niet vrijwillig bij het leger aandienden:

Ah ah, de tegenstribbelaars die hunnen daargebleven familie door andere laten vrijvechten! Ah, als ik er op denk, dat ik, man van 21 jaar, dehanden [sic] uit de mouwen niet zou steken om papa ginder te gaan verlossen en aan u allen en 100 000 vrouwen en kinderen kunnen tehuis weer te geven, om van geen wraak te spreken. Dan zou ik ineenkruipen van schaamte. Stamp het hun daar maar allemaal eens op het herte. Die laffe kakkers!¹⁹⁶

Zichzelf als oorlogsvrijwilliger aandienen was voor rekruten als Van Landeghem een *performance*. Het was een praktijk waarmee jongemannen benadrukten dat ze hun rol in de samenleving op zich namen; niet omdat ze ertoe gedwongen werden, maar volledig uit vrije wil. Door zich uit eigen beweging aan te dienen gingen ze schaamte uit de weg en wilden ze hun eergevoel behouden. Het ging dus om wat Monique Scheer benoemt als een ‘mobiliserende praktijk’, waarbij bewust emoties opgezocht of gecounterd worden.¹⁹⁷ Dat hoefde niet te betekenen dat die rekruten zelf een diepe overtuiging koesterden van hun maatschappelijk-militaire verantwoordelijkheid. In paragraaf 1.2.2 bijvoorbeeld was zo al duidelijk dat Jef Vermeiren zich uiteindelijk niet wilde aandienen, maar het feit dat gekende mensen en vrienden allemaal samen het leger wilden vervoegen, was een van de factoren die Vermeiren deed volgen.¹⁹⁸ André Loez stelt zelfs dat deelname aan de oorlog geen individuele keuze was, laat staan een gevolg van persoonlijke overtuigingen. Binnen sociale wisselwerking, hier bijvoorbeeld tussen soldaten, ontstonden verwachtingspatronen die zo beperkend waren dat soldaten onoverkomelijk gedwongen werden tot één bepaald gedrag: strijd leveren, doorzetten en volhouden.¹⁹⁹

Dergelijke opvatting helpt om enkele elementen van het plichtsgevoel beter te begrijpen. Vermeiren diende zich immers inderdaad aan door zich te spiegelen aan anderen en niet zozeer

¹⁹⁵ BRUSSEL, KLM, 1914-1918 – I. Personalia. Aanvulling, ms. 633: FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 7 maart 1915.

¹⁹⁶ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 20 juni 1915.

¹⁹⁷ SCHEER, “Are emotions a kind of practice?”, 209-212.

¹⁹⁸ KOCH, *Een kleine geschiedenis van de Grote Oorlog*, 101; SIMKINS, *Kitchener's army*, 174.

¹⁹⁹ André LOEZ, “L'espace public des tranchées. « Tenir » sous le regard des autres en 1914-1918”, in Rémy CAZALS e.a. (red.), *La Grande Guerre. Pratiques et expériences*, Toulouse, 2005, 259-263.

door zijn eigen opvattingen. Bovendien biedt dergelijk sociaal-maatschappelijk beperkend kader een interessant perspectief op het oorlogsvrijwilligerschap. De *performance* die ik benoemde is in dat opzicht een gevolg van sociaal-geconstrueerde mannelijkheid. De oorsprong van die keuze lag namelijk in de rol die hen als man in de samenleving was toebedeeld. Die plichtsbewustheid op zich kende dan geen masculiene oorsprong, zoals dat in secundaire literatuur wel veelal begrepen wordt.²⁰⁰ Integendeel, *elk* lid van de maatschappij diende een rol te vervullen, maar het waren sociaal-maatschappelijke constructies die deze taken toewezen aan bevolkingsgroepen.

Toch vind ik het noodzakelijk om enkele vaststellingen van Loez te nuanceren. Loez verwerpt immers helemaal de idee van individuele motivatie, omdat hij sociale gedragsregels als allesbindend ziet. Hij laat uitdrukkelijk geen ruimte voor individualiteit, want “l’expérience de guerre est essentiellement collective”.²⁰¹ Het bestaan van gedragsregels betekent echter niet dat elk lid van de maatschappij die patronen volgde en net als Martin acht ik het belangrijk ruimte te laten voor individuele drijfveren om in het leger te treden. Dat plichtsgevoel was immers zeker niet altijd de reden tot indiensttreding.

Albert Vervust, die in zijn memoires zelf verwees naar zijn plicht, benoemde een andere bijkomende motivatie. De Belgische neutraliteit en vooral een grote vijandhaat komen in zijn memoires naar voren als redenen om strijd te leveren, maar er was ook een praktisch motief. Tewerkgesteld in de oorlogsindustrie, wilde hij geen eenzaamheid moeten doorstaan eens zijn vrienden ingelijfd waren en hij alleen achterbleef. Toen hij in Zuid-Frankrijk gewerkt had, was die eenzaamheid al een groot struikelblok geweest: “Mijn geestdriftige onbezorgdheid was zoek en de moedeloosheid maakte zich van mij meester”.²⁰² Soms leidden de omstandigheden ertoe dat iemand zich vrijwilliger stelde en kwam dat helemaal niet voort uit persoonlijke overtuigingen. Raphael Desmet wilde terug huiswaarts keren, maar honger en de gendarmes zetten hem aan tot een andere keuze, een waarvan hij spijt had eens in Auvours aangekomen. Gaston Le Roy wilde als vluchteling naar Frankrijk, maar dat was onmogelijk. Bij gebrek aan een alternatief liet hij zich toch aanwerven, maar daar was hij allesbehalve blij mee. Voor Le Roy stond het militaire leven gelijk aan het afstaan van zijn vrijheid en menselijkheid.

Het mag dus duidelijk zijn dat absoluut niet elke Belgische jongeman met dezelfde ingesteldheid naar de *centres d’instruction* trok. Zowel de drijfveren als het gemoed konden sterk uiteen lopen. Plicht, vijandhaat, noodzaak, sociale druk, toevalligheden, enzovoort, konden elk het beeld en de ervaring kleuren waarmee een rekrut zijn reis aanvatte en eindigde bij aankomst in het opleidingskamp.²⁰³ Mijn bronnencorpus geeft daarmee een individueel-concrete invulling aan de volgende stelling van Koch: “Zo gingen dus miljoenen naar de oorlog, dienstplichtigen en

²⁰⁰ Bijvoorbeeld John HORNE, “Masculinity and war in the age of nation-states and world wars, 1850-1950”, in Stefan DUDINK e.a. (red.), *Masculinities in politics and war. Gendering modern history*, Manchester en New York, 2004, 28; BENVINDO, *Des hommes en guerre*, 167; Michael ROPER, “Between manliness and masculinity. The “War Generation” and the psychology of fear in Britain, 1914-1950”, in *Journal of British Studies*, 2005 (44), 348-349; MARTIN, “First World War diaries, authenticity and combatant identity”, 1247, 1249, 1252.

²⁰¹ LOEZ, “L’espace public des tranchées”, 259-261.

²⁰² VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 42, 67, 90.

²⁰³ Zie ook SIMKINS, *Kitchener’s army*, 169, 172-175, 185.

vrijwilligers, sommigen enthousiast, de meesten omdat ze vonden dat het moest of omdat ze geen keuze hadden”.²⁰⁴

De aankomst in het instructiecentrum was het einde van de reis naar Frankrijk, maar ook juist het begin van de weg die hen doorheen het militaire leven en de oorlog moest loodsen. Doorheen hun verblijf in de opleidingskampen werden de rekruten op allerlei manieren ‘gevormd’. Ze kregen een vorming tot infanteriesoldaat, maar daarnaast had de ervaring van het rekrutenleven onoverkomelijk een impact op zichzelf en de plaats die ze zichzelf toekenden in de wereld. Die eerste impressies en beelden van bijvoorbeeld het ‘oud rattekot’, het plichtsgevoel, de militaire identiteit... ontplooiden zich verder tijdens de opleidingsperiode, ongeacht de manier waarop of de richting waarin. De geest waarin rekruten toekwamen in de opleidingskampen is daarom een ideaal vertrekpunt om uit diepen hoe ze hun opleiding in de daaropvolgende maanden ervaarden, hoe het leven naast de training eruit zag en met welke totaalervaring ze uiteindelijk naar het front trokken.

²⁰⁴ KOCH, *Een kleine geschiedenis van de Grote Oorlog*, 103.

2 De militaire opleiding tot infanteriesoldaat

Il fera chaud aujourd'hui. A l'exercice qui se fait aujourd'hui sur le terrain militaire, on a chaud. On apprend a se mettre vivement à genoux, [pas] pour se rendre aux Allemand, mais avec le fusil pour tirer. Cela dure une demi heure. Maintenant nous faisons du « tiraleur ». C'est ainsi qu'on attaque toujours. Voici comment nous nous trouvons : [een tekening van mannetjes per twee in een rij] quand on s'arrête on doit se jeter a plat ventre. On avance aussi à deux du quatre a la fois, on cours alors baissé du on rampe sur son ventre. Pour ce dernier mouvement on avance au moyen des coudes, le reste du corps doit rester immobile. Enfin on recoit ¼ d'heure de repos, qui se prolonge en 25 minutes, parce que le major est venu et voit que nous avons chaud. Il est très bon pour les soldats, malgré qu'il soit très sévère. Il va gronder un sergent qui nous fait faire l'exercice avec le soleil dans les yeux. Il a ordonné que nous aurions du café ou du thé à boire après l'exercice. Ensuite nous avons gymnastique jusqu'à 11 heures. Nous retournons à la caserne, et arrivons couverts du sueur et de poussière. Je t'assure qu'on est content de se reposer. Malgré tout ces exercices fatigants on s'amuse.²⁰⁵

In bovenstaand citaat beschreef Valentin Dewaele een trainingsdag in het instructiecentrum van Saint-Lô. Vele dingen komen er aan bod: de warmte, het schieten met een geweer, een aanval, rust, een vriendelijke maar strenge majoor, gymnastiek, vermoeidheid, plezier... De ervaring van de infanterieopleiding bestond uit vele facetten. Maar hoe zag die opleiding eruit? Op welke manier werden Belgische jongemannen in de militaire opleidingskampen in Noord-Frankrijk opgeleid tot infanteriesoldaat? Naar de Belgische militaire opleidingen tot soldaat in de vooroorlogse periode is nog maar bitter weinig onderzoek verricht.²⁰⁶ Nel De Mûelenaere bestudeerde wel hoe het militaire onderricht in België aan het einde van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw transformeerde door onder meer buitenlandse invloeden en nieuwe inzichten binnen het eigen leger.²⁰⁷

De Mûelenaere toont aan dat de innerlijke wereld van de rekrut een belangrijke plaats kreeg binnen de militaire instructie. Niet alleen het lichaam moest tot soldaat gevormd, ook de gevoelswereld moest tot een bepaalde vorm geboetseerd worden. Die noodzaak ontstond door het steeds modernere karakter van oorlogsvoering, meer bepaald door het gebruik van artilleriegeschut.²⁰⁸ Blinde gehoorzaamheid aan de legeroversten, wat tot het einde van de negentiende eeuw altijd een kernelement was geweest van de militaire opleiding, zou de slagkracht in een conflict ondermijnen. Moderne oorlogen vergden immers in veel grotere mate zelfredzaamheid. Een passieve onderdanigheid die vertrok vanuit lichaamsbeheersing hield bijgevolg geen steek meer. Persoonlijke motivatie werd daarom een belangrijk instrument binnen de training van soldaten. Soldaten moesten niet meer enkel leren hoe te bewegen als een soldaat,

²⁰⁵ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 35: VALENTIN DEWAELE, Dagboeknotitie voor moeder, 25 mei 1915.

²⁰⁶ DE MÛELENAERE, "De creatie van de Belgische burger-soldaat", 135. Bijvoorbeeld Émile WANTY, *Le milieu militaire belge de 1831 à 1914*, Brussel, 1957, 149-155.

²⁰⁷ DE MÛELENAERE, "De creatie van de Belgische burger-soldaat"; DE MÛELENAERE, *Militarisering in een neutrale natie, 1890-1914*.

²⁰⁸ BOWMAN en CONNELLY, *The Edwardian army*, 66, 70; DE MÛELENAERE, "De creatie van de Belgische burger-soldaat", 130.

maar ook hoe te “denken en voelen als een Belgische soldaat”. Vanuit die gedachte kreeg de militaire educatie in België een nieuwe vorm aan het einde van de negentiende eeuw.²⁰⁹

De inspiratie voor die transformatie kwam van Franse, Duitse en Russische militaire schrijvers. Ook al was België een neutrale natie, de grondslag van haar militair onderricht liep einde de negentiende eeuw in grote lijnen gelijk met andere Europese landen. Mannelijk burgerschap en militaire educatie werden daar met elkaar verbonden, een tendens die in België tegen de jaren 1890 gevolgd werd. Tot voor kort werden die Belgische militariseringsprocessen en burgerschapsvorming door middel van militaire dienstplicht daarentegen nooit onder het voetlicht geplaatst. De studies van de Mûelenaere illustreren echter dat die er wel degelijk waren en dat ook de militaire instructie daarvan invloed ondervond.²¹⁰ Dat is belangrijk om te begrijpen in welke context de opleidingsvormen in de *centres d’instruction* geformuleerd werden.

Met een artificiële opdeling kunnen twee dimensies van de opleiding onderscheiden worden: een fysieke dimensie, waarbij de rekrut een lichamelijke training kreeg, en een psychologische dimensie, waarbij het leger inspeelde op emoties, moreel en denkbeelden.²¹¹ Vanaf het einde van de negentiende eeuw kreeg die tweede dimensie dus een plaats in militaire reglementen.²¹² Is dat ook de geest waarbinnen de opleiding in de militaire opleidingskampen tijdens de Eerste Wereldoorlog gezien moet worden? Het zal verder in dit hoofdstuk duidelijk worden dat een instructie voor de lichamelijke opvoeding en gymnastiek voor militairen, bedoeld voor rekruten in de Belgische militaire opleidingskampen tijdens de oorlog, talloze raakvlakken heeft met dergelijk gedachtegoed (cf. 2.1).²¹³

2.1 De opleiding in theorie

2.1.1 Disciplinevoorschriften voor de Belgische rekruten

Op 15 oktober 1914 vaardigde Antoine de Selliers de Moranville het Order N°6 uit van de *Inspection Générale de l’Armée*. Dat order bevatte richtlijnen om rekruten in de *centres d’instruction* te disciplineren en instrueren. Over de gehele inhoud van de opleiding biedt dit order slechts beperkte informatie, maar het levert wel enkele aanknopingspunten, vooral wat betreft de discipline. Het disciplinevoorschrift uit Order N°6 lag duidelijk in de lijn van de disciplinaire opvatting die eerder al deel uitmaakte van het Belgische militaire onderricht. Het order zelf verwijst naar reglementen uit 1911, maar ook een infanteriereglement uit 1896, onder andere over tucht, gaf bijvoorbeeld dezelfde visie weer. De richtlijnen uit 1896 spraken over de “subordination” van lagere graden tegenover hogere graden en eiste het volgende: “une obéissance entière et une soumission de tous les instants; que les ordres soient exécutés littéralement, sans hésitation ni murmure”. Toch zijn daarnaast duidelijk de impulsen te merken zoals beschreven door de Mûelenaere. Er werd namelijk ook een zekere relativering aan die

²⁰⁹ DE MÛELENAERE, “De creatie van de Belgische burger-soldaat”, 130-134.

²¹⁰ DE MÛELENAERE, “De creatie van de Belgische burger-soldaat”, 132, 134.

²¹¹ *Les centres d’instruction de l’armée belge*, 13-14; BOWMAN en CONNELLY, *The Edwardian army*, 69; DE MÛELENAERE, “De creatie van de Belgische burger-soldaat”, 134.

²¹² DE MÛELENAERE, “De creatie van de Belgische burger-soldaat”, 134.

²¹³ BRUSSEL, KLM, EX-CDH-Archieven, ms. 5085: Instructie voor de lichamelijke opvoeding en gymnastiek voor militairen, s.d.

strikte discipline verbonden in de vorm van een nieuw ingevuld paternalistisch karakter. Oversten moesten hun rekruten binnen het strakke karakter van de disciplineregels behandelen en benaderen, maar dat wilde tegelijk zeggen dat ze daar ook niet buiten mochten. Straffen die geen deel uitmaakten van de disciplinevoorschriften, elke nodeloze hardheid, elke handeling die niet resulteerde in een plichtsgevoel bij de rekrut... was strikt verboden.²¹⁴

Het voorschrift van de Selliers gaf uitdrukking aan diezelfde terminologie en ideeën. De Selliers stelde dat militaire oefeningen de meest zekere en efficiënte resultaten opleverden voor de disciplinering, in het bijzonder de oefeningen in gesloten rangen. De Selliers pleitte voor een “obéissance absolument passive des inférieurs envers leurs supérieurs”. Om dat te kunnen bereiken, bepaalde hij dat de rekruten deze oefeningen dagelijks hoorden uit te voeren en dat met “une précision rigoureuse exclusive de la moindre imperfection”. Ook diezelfde paternalistische insteek is duidelijk te herkennen. De instructeur moest bijvoorbeeld “se modeler sur ces chefs de famille qui, tout en aimant profondément leurs enfants, n’hésitent pas à recourir aux châtiments lorsqu’il s’agit de corriger des défauts”.²¹⁵ De Selliers hield desalniettemin een erg strikte tucht voor ogen en schreef daarmee volgens Tom Simoens de opleiding ook in in de disciplineregels van Napoleon Bonaparte, die nog stamden uit 1815.²¹⁶ Paul Scheyven, geciteerd door de Selliers, sprak in 1917 over een “discipline de fer” die de rekruten uit de *centres d’instruction* kenden en respecteerden.²¹⁷ De Selliers stelde dus een discipline voorop die haar vorm ontleende aan zowel de oudere tradities als nieuwere tendensen.

Simoens stelt vast dat rekruten opgeleid in de *centres d’instruction*, daar een sterke discipline aangeleerd hadden gekregen. Ze waren erop getraind niet in te gaan op gewelddadige of verbale provocaties van oversten.²¹⁸ Meer nog, de eerste rekruten uit de opleidingskampen die aan het front terecht kwamen, waren de doorslaggevende impuls voor de legerleiding om ook bij de oudere soldaten de discipline terug aan te scherpen.²¹⁹ In de EX-CDH-Archieven is inderdaad een brief terug te vinden die het volgende stelde: “L’esprit, la discipline dans les C.I. sont bons : aussi m’ont ils fait bonne impression. Combien il est à regretter que cet état de choses ne se maintient pas au front, que le contact de certaines brébis galeuses détruit bien vite le fruit de plusieurs mois de dévouement”.²²⁰

Een formele discipline met onvoorwaardelijke gehoorzaamheid en onpersoonlijke tucht was het officiële streefdoel, zo stelt Simoens. Hij wijst er echter op dat de legerleiding inzag dat een meer informele discipline, waarbij bepaalde onderhandelingen mogelijk waren, betere resultaten zou hebben. In werkelijkheid was discipline ook vaak een onderhandelingsproces, waarbij

²¹⁴ *Infanterie. Règlement sur le service intérieur, la police et la discipline*, Brussel, 1886, 1-2.

²¹⁵ BRUSSEL, KLM, EX-CDH-Archieven, ms. 754: ANTOINE DE SELLIERS DE MORANVILLE, *Ordre rappelant la méthode à suivre pour discipliner et instruire les troupes*, 1-3; Josephine HOEGAERTS, *Masculinity and nationhood, 1830 – 1910. Constructions of identity in Belgium*, Basingstoke, 2014, 16.

²¹⁶ ANTOINE DE SELLIERS DE MORANVILLE, *Ordre rappelant la méthode à suivre pour discipliner et instruire les troupes*; SIMOENS, “Discipline in het Belgische leger tijdens de stellingenoorlog”, 286.

²¹⁷ DE SELLIERS, “Histoire de l’inspection générale de l’armée et des centres d’instruction belges”, 3.

²¹⁸ SIMOENS, *Het gezag onder vuur*, 154.

²¹⁹ SIMOENS, “Discipline in het Belgische leger tijdens de stellingenoorlog”, 283.

²²⁰ Brussel, KLM, EX-CDH-Archieven, ms. 754: [Onleesbaar], Brief betreffende de discipline aangeleerd in de C.I., s.d.

rekruten niet klakkeloos overnamen wat de legerleiding hen oplegde, stelt Simoens vast.²²¹ Die tweeledigheid schemert deels door in Order N°6. Het valt niet te ontkennen dat de disciplinaire opvatting in het order enerzijds sterk uitging van een absolute, onderdanige en passieve gehoorzaamheid van de soldaat, wat duidelijk binnen de oudere disciplinaire traditie lag. Anderzijds diende de instructeur ook een paternalistische voorbeeldrol op zich te nemen.²²²

2.1.2 De trainingsinhoud voor de rekrutenopleiding

Uit verscheidene documenten van het leger en egodocumenten van rekruten zelf blijkt dat de opleiding een gecondenseerde vorm was van de vooroorlogse militaire instructie, geschoeid op Franse leest. Naar zeggen van de Selliers zelf, in 1921, leerden de rekruten “tout ce qu’un soldat doit connaître” op minstens vier maanden tijd. Wanty somt volgende opleidingsinhoud op: “l’école du soldat, l’école de compagnie, l’entraînement à la marche (50 km en 36 heures) l’escrime à la baïonnette, la gymnastique suédoise, le lancement de grenades, la signalisation, les exercices tactiques de jour et de nuit, la construction, l’occupation, la défense et l’attaque d’une tranchée”. De opleidingskampen moesten soldaten kunnen afleveren die “capables” waren “de renforcer l’armée épuisée”, zo gaf de Selliers aan.²²³

In de *Note concernant l’instruction des recrues* van 6 november 1914 gaf Generaal Loë op een beknopte manier een overzicht van welk onderricht de rekruten dienden te krijgen. Dat voorschrift was een bijna letterlijke overname van de richtlijnen die koning Albert I zelf op 22 oktober 1914 naar de Selliers toe had gecommuniceerd. De koning gaf hiermee aan de Algemene Legerinspecteur de opdracht om “bataillons solides et disciplinés (...) bien entraînés à toutes les fatigues et à toutes les intempéries d’une campagne” te vormen.²²⁴ Volgens deze richtlijnen moesten soldaten tien tot twaalf uren per dag trainen, vooral in gesloten rangen, zoals ook de Selliers al voorschreef. Bovendien moesten de rekruten ook leren om smalle loopgraven te maken, op zo’n manier dat ontsnappen aan Duits artillerievuur mogelijk was. Daarnaast waren dag- en nachtmarsen essentieel in de opleiding, “afin qu’ils soient rompus aux fatigues des longues marches”. Ook gewenning aan nachten doorbrengen in de loopgraven was noodzakelijk.²²⁵ Bovendien duidde het leger in de lente van 1915 sprekers aan die in de opleidingskampen moesten vertellen over de “echte oorlogservaring”. Op die manier moest de opleiding buiten haar theoretische karakter treden.²²⁶

²²¹ SIMOENS, “Discipline in het Belgische leger tijdens de stellingenoorlog”, 285.

²²² ANTOINE DE SELLIERS DE MORANVILLE, *Ordre rappelant la méthode à suivre pour discipliner et instruire les troupes*, 2-3; WANTY, *Le milieu militaire belge de 1831 à 1914*, 151.

²²³ DE SELLIERS, “L’instruction des nouvelles levées belges”, 478, 480, 486; DE SELLIERS, “Histoire de l’inspection générale de l’armée et des centres d’instruction belges”, 5; WANTY, *Le milieu militaire belge de 1914 à nos jours*, 79. Zie ook DES OMBIAUX, “La Belgique du dehors”, 158.

²²⁴ Brussel, KLM, A32, ms. 53: ANTOINE DE SELLIERS DE MORANVILLE, Order N°30 van de Algemene Legerinspectie, 5 november 1914; Marie-Rose THIELEMANS en Emile VANDEWOUDE, *Le Roi Albert au travers de ses lettres inédites 1882-1916*, Brussel, 1982, 530-531.

²²⁵ BRUSSEL, KLM, EX-CDH-Archieven, ms. 749: LOË, *Note concernant l’instruction des recrues*, 6 november 1914.

²²⁶ *Les centres d’instruction de l’armée belge*, 13; BALACE, “Ecole de cadres et centres d’instruction de l’armée belge en France”, 219, 221.

Zowel de anonieme auteur van het artikel *Les centres d'instruction de l'armée belge*, Wanty en Balace stellen dat de opleidingsduur vastgelegd werd op drie maanden.²²⁷ Dat is enigszins opvallend, aangezien de Selliers zelf een periode van vier maanden aangaf.²²⁸ Dat is tevens de tijdsperiode die inspectiedossiers van 1916 vermeldden. Het leger hield toen doorheen de verschillende Belgische opleidingskampen een aantal doorlichtingen. De inspecteur stelde onder andere vast hoeveel tijd een rekrut nodig had om tot een volstaand opleidingsniveau te komen. Dat deed hij door de instructiegraad van rekruten die op verschillende momenten waren aangekomen, met elkaar te vergelijken. Slechts bij een periode van vier maanden werd het niveau bestempeld als “complète”.²²⁹

Toch valt er ook iets te zeggen voor een instructie die drie maanden duurde. Volgens een onderzoek dat de *Section de l'Historique* in 1927 in opdracht van het leger voerde, werd voor de klassen na die van 1914 een minimum van drieënhalve maand opleiding bepaald.²³⁰ Bovendien lanceerden aan het einde van de negentiende eeuw socialistische politici het voorstel om in België een driemaands-systeem op poten te zetten voor de militaire dienstplicht, naar het Zwitserse voorbeeld. Op voorwaarde dat jongens daarvoor in de burgerlijke samenleving al in contact waren gekomen met “gymnastics, marches, dress code, and shooting”, zouden drie maanden volstaan om die jongemannen om te vormen tot soldaten.²³¹ Als dat niet het geval was, zouden de rekruten verder moeten trainen tot ze het gewenste niveau bereikten, maar dit idee werd niet uitgevoerd.²³² Wel circuleerden er dus in België al voor de oorlog ideeën om in deze tijdsperiode geschikte soldaten op te leiden. De Selliers bevestigde zelf het slagen van zo'n kortdurende training, zij het voor een periode van vier maanden.²³³ Ter vergelijking, het Britse leger startte in augustus 1914 met een opleidingsprogramma van zes maanden, maar had dat tegen het midden van 1915 al verminderd naar twaalf tot veertien weken.²³⁴

2.1.3 Een (ongedateerde) instructiehandleiding voor de militaire opleidingskampen

De meest concrete aanwijzingen over de fysieke opleiding zijn echter te vinden in een handboek uit het archief van de *Inspection Générale de l'Armée*. De EX-CDH-Archieven bevatten namelijk een instructie voor de lichamelijke opvoeding en gymnastiek voor militairen in de instructiecentra, hoewel jammer genoeg niet gedateerd.²³⁵ Zelfbeheersing stond erin centraal en was cruciaal in de militaire traditie. Controle over zichzelf en negatieve emoties vormde een

²²⁷ *Les centres d'instruction de l'armée belge*, 13; BALACE, “Ecole de cadres et centres d'instruction de l'armée belge en France”, 219, 221.

²²⁸ DE SELLIERS, “L'instruction des nouvelles levées belges”, 478.

²²⁹ BRUSSEL, KLM, EX-CDH-Archieven, ms. 754: BERTRAND, Beschrijving opleidingsonderdelen binnen inspectiedossier C.I. N°2, Beschrijving opleidingsonderdelen binnen inspectiedossier C.I. N°3 (Saint-Lô), Beschrijving opleidingsonderdelen binnen inspectiedossier C.I. N°5, Beschrijving opleidingsonderdelen binnen inspectiedossier C.I. N°6, november 1916.

²³⁰ BRUSSEL, KLM, EX-CDH-Archieven, ms. 4403: *Instruction des recrues pendant la guerre 1914-1918 (armée belge)*, 28 oktober 1927.

²³¹ BOWMAN en CONNELLY, *The Edwardian army*, 82; HOLT, *Filling the ranks*, 130; Mario DRAPER, *The Belgian army and society from independence to the Great War*, Cham, 2018, 103-104.

²³² DRAPER, *The Belgian army and society from independence to the Great War*, 103-104.

²³³ DE SELLIERS, “L'instruction des nouvelles levées belges”, 489.

²³⁴ SIMKINS, *Kitchener's army*, 296, 313.

²³⁵ Instructie voor de lichamelijke opvoeding en gymnastiek voor militairen, 1.

belangrijk element in het kneden van een goede soldaat. Daarbij waren beheersing over het eigen lichaam en het eigen moreel binnen het militaire instructiegedachtegoed inherent met elkaar verbonden. Meester zijn over de eigen bewegingen, waarvoor de gymnastiek moest zorgen, was de veruitwendiging van het eigen moreel. Het lichaam was dus een spiegel van de innerlijke zelfbeheersing en was daarom belangrijk binnen de tucht.²³⁶

De gymnastiek hardde het karakter van de rekrut, bewerkstelligde taaheid en koelbloedigheid en bereidde hem voor “à être utile à sa Patrie”. Het dient opgemerkt dat de handleiding niet spreekt over een soldaat of een rekrut, maar over een “homme”. Bovendien ontleent deze formulering haar discours aan volgende uitspraak uit 1892: “un homme utile à l’armée”.²³⁷ Dat niet alleen, er is geen sprake van “la Patrie”, maar van “sa Patrie”. Het gaat niet om een abstract vaderland, maar het voorschrift leert dat vaderland op een persoonlijke manier aan “de man”. De mannelijke burger behoorde tot het vaderland, maar omgekeerd behoorde het vaderland ook de man toe.²³⁸ Die persoonlijke connectie met het vaderland ligt in de lijn van de opvatting dat vaderlandsliefde onmisbaar was binnen de militaire mannelijkheid.²³⁹

Uit de instructie blijkt bovendien duidelijk de mentaliteit van uitgerekend het leger als de geboorteplaats van die echte man.²⁴⁰ Opvallend is dat een fragment van de instructie oorspronkelijk sprak over “l’homme, et spécialement le soldat”, maar dat enkel “le soldat” is overgehouden en de rest doorstreept. Dat zegt veel over de manier waarop man-zijn en soldaat-zijn aan elkaar gekoppeld werden en het beeld dat het leger uitdroeg. De militaire dienstplicht en vorming moesten rond de eeuwwisseling voor de oorlog niet alleen soldaten creëren, maar ook mannelijke burgers: ‘echte mannen’. Mannelijkheid en het militaire leven vormden een tandem.²⁴¹ Hoewel door de schrapping enkel “le soldat” overbleef, is de oorspronkelijke tekst wel veelzeggend over de geest waarin de militaire opleiding ook in de instructiecentra door het leger gepercipieerd werd.

In de instructie is een *topos* te herkennen, zoals Beyen het benoemt.²⁴² De verbinding tussen man-zijn, soldaat-zijn en het vaderland was een discursieve plaats die iets zegt over het mensbeeld dat de legermentaliteit mee vormgaf. Het is het *topos* dat in de vooroorlogse periode, ook in België, reeds deel uitmaakte van het maatschappelijke denken.²⁴³ Het leger was in dit handboek dus zowel producent als gebruiker van deze discursieve plaats. Het leger hanteerde een

²³⁶ ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 272-273; DE MÛELENAERE, “De creatie van de Belgische burger-soldaat”, 150; ROPER, “Between manliness and masculinity”, 347.

²³⁷ DIERYCK, *Étude sur l’éducation et l’instruction militaires*, Brussel, 1892, 84.

²³⁸ André LAMBELET, André, “Consentement fabriqué? Le rôle moral de l’officier pendant la Grande Guerre”, in Rémy CAZALS e.a. (red.), *La Grande Guerre. Pratiques et expériences*, Toulouse, 2005, 293.

²³⁹ DE MÛELENAERE, “De creatie van de Belgische burger-soldaat”, 150-154.

²⁴⁰ Jessica MEYER, “‘Gladder to be going out than afraid’. Shellshock and heroic masculinity in Britain, 1914-1919”, in Jenny MACLEOD en Pierre PURSEIGLE (red.), *Uncovered fields. Perspectives in First World War studies*, Boston, 2004, 16.

²⁴¹ Instructie voor de lichamelijke opvoeding en gymnastiek voor militairen, 1; HORNE, “Masculinity and war in the age of nation-states and world wars”, 28; MEYER, “Shellshock and heroic masculinity in Britain”, 196; MARTIN, “First World War diaries, authenticity and combatant identity”, 1246; DE MÛELENAERE, *Militariseren in een neutrale natie, 1890-1914*, 196.

²⁴² BEYEN, *De taal van de geschiedenis*, 61.

²⁴³ HORNE, “Masculinity and war in the age of nation-states and world wars”, 28; MEYER, “Shellshock and heroic masculinity in Britain”, 196; Allen J. FRANTZEN, *Bloody good. Chivalry, sacrifice, and the Great War*, Chicago, 2004, 149; DE MÛELENAERE, *Militariseren in een neutrale natie, 1890-1914*, 196.

discours dat ze zelf mee vorm had gegeven, maar speelde zo ook in op die *topoi* waaraan de mannelijke bevolking voor de oorlog was blootgesteld in de Belgische maatschappij.

In de instructie werd een associatie gemaakt met verantwoordelijkheidsgevoel. Het woord “devoirs” betekent niet alleen “plichten”, het draagt bovendien ook het betekenisveld mee uit eerdere instructiewerken en studies over de opleiding. Dieryck stelde zo dat een soldaat zonder “sentiment du devoir” niets waard was.²⁴⁴ Ook de eerder vermelde disciplinehandleiding legde de nadruk op het “sentiment du devoir”.²⁴⁵ Dat plichtsgevoel, verbonden aan mannelijkheid, patriottisme, familieliefde, eer... nam ook hier een duidelijke plaats in. Eer en plichtsgevoel, noties die jongemannen als onderdeel zagen van hun masculiniteit, moesten binnen de militaire opleiding onlosmakelijk verbonden worden met het vaderland, zo was de idee.²⁴⁶ De instructie appelleerde aan het resultaat van dat vormingsproces. Het is ook duidelijk vanuit Hoofdstuk 1 dat dat plichtsgevoel bij sommige rekruten daadwerkelijk een belangrijke rol speelde (cf. 1.3).

Daarnaast construeerde het leger ook *agency* binnen het rekrutenbeeld door bijvoorbeeld het gebruik van semantische keuzes. De rekrut kon niet alleen de vermoeidheid overwinnen, maar het zelfvertrouwen dat hij won, was ook “justifié”. Met andere woorden, na de training zou de rekrut de juiste krachten hebben om aan het front het verschil te maken. De actieve en heroïsche formuleringen droegen bij aan een beeld waarbij eens aan het front, alles binnen de mogelijkheden van de soldaat lag. De woordenschat uit de instructie komt bovendien onmiskenbaar overeen met de woordenschat binnen de vooroorlogse Franse traditie: “virilité”, “endurance”, “courage”, “assouplir”, “agilité”, “vigueur”.²⁴⁷ Veelal heeft deze woordenschat een heroïserende betekenis, die tegelijkertijd ook binnen een masculien vocabularium paste.²⁴⁸ Bovendien moest gymnastiek de rekrut in staat stellen zijn vaderland “victorieusement” te verdedigen, zo gaf het handboek aan.²⁴⁹ In één beweging werd België dus ook gevictimiseerd en geheroïseerd.

De gymnastiekhandleiding gaf ook toelichting bij de methode die de instructeurs dienden te hanteren.²⁵⁰ Belangrijk is volgende passage: “Les leçons de gymnastique doivent être conduites avec entrain et vivacité, de façon à les rendre agréables et variées, en même temps qu’utiles”.²⁵¹ Ze moesten de gymnastiekoefeningen interessant houden en de fysieke mogelijkheden van de rekruten niet overbelasten.²⁵² Zoals doorheen dit hoofdstuk nog zal blijken, stond in de beleving van de rekruten echter vooral de grote eentonigheid in de weg van een interessant en aangenaam trainingsonderdeel. Hoewel dergelijke oefeningen inderdaad de fysieke fitheid van rekruten

²⁴⁴ DIERYCK, *Étude sur l'éducation et l'instruction militaires*, 92.

²⁴⁵ *Infanterie. Règlement sur le service intérieur, la police et la discipline*, 2.

²⁴⁶ DE MÛELENAERE, “De creatie van de Belgische burger-soldaat”, 154-155.

²⁴⁷ DE SELLIERS, “L'instruction des nouvelles levées belges”, 489; DE SELLIERS, “Histoire de l'inspection générale de l'armée et des centres d'instruction belges”, 5; ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 275.

²⁴⁸ ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 275.

²⁴⁹ Instructie voor de lichamelijke opvoeding en gymnastiek voor militairen, 1.

²⁵⁰ ANTOINE DE SELLIERS DE MORANVILLE, *Ordre rappelant la méthode à suivre pour discipliner et instruire les troupes*, 1.

²⁵¹ Instructie voor de lichamelijke opvoeding en gymnastiek voor militairen, 6; WANTY, *Le milieu militaire belge de 1831 à 1914*, 151.

²⁵² Instructie voor de lichamelijke opvoeding en gymnastiek voor militairen, 2.

bevorderden en onderhielden, zorgde het dagelijkse en repetitieve karakter ervan juist voor ergernis en frustratie, niet voor een goede moreel.²⁵³

Het handboek gaf aan dat de lichamelijke opvoeding ging om een amalgaam aan oefeningen die noodzakelijk waren om “rapidement” en “développement [sic]” een souplesse te creëren in het volledige lichaam, wat de basis legde voor militaire houdingen. Daarnaast zetten de oefeningen in op strakke, sterk lichamelijke gedisciplineerde posities. De eerste vorm stelde het lichaam op termijn in staat puur militaire houdingen en bewegingen uit te voeren. De tweede vorm deed hetzelfde, maar dan in de omgekeerde richting. Het moest de rekrut in staat stellen tot de strakke houding die verbonden werd aan moreel en discipline. Het leger zag deze turnoefeningen als het geschikte en noodzakelijke fundament voor de verdere militaire training, omdat ze zijns inziens een uitstekende en effectieve manier waren om de fysieke conditie en het moreel van de soldaten hoog te houden.²⁵⁴ De gymnastiek moest daarom geregeld en zoveel als mogelijk dagelijks deel uitmaken van de training en dertig tot zestig minuten duren.²⁵⁵

De instructeur diende het hoogst mogelijke “rendement moyen” te bereiken met het “ensemble des hommes” dat onder zijn hoede stond, door elke rekrut te laten trainen naar diens eigen mogelijkheden.²⁵⁶ Het handboek gaf aan dat de opleiding een individueel karakter moest hebben, iets wat steeds een belangrijke nadruk kreeg.²⁵⁷ Die individuele instructie, die de basis moest vormen voor de gehele verdere training, was belangrijk binnen de opvatting van de persoonlijke motivatie die eind de negentiende eeuw in België was binnen gesijpeld. De instructeur moest namelijk een persoonlijker en meer betrokken band opbouwen met zijn rekruten.²⁵⁸ De opbouw van de instructie die de militaire opleiding vooruit stuwde, reflecteerde die persoonlijkheid ook in de vorm van de rekrutgerichtheid doorheen het trainingstraject. De training begon telkens op een heel kleinschalig niveau – enkele rekruten samen – naar een steeds grotere groep rekruten.²⁵⁹ In andere landen gebeurde dat expliciet volgens de groeperingen binnen de legerorganisatie zelf: sectie, peloton, compagnie.²⁶⁰ Dat moest ervoor zorgen dat een soldaat niet louter een stamnummer was, maar een soldaat van vlees en bloed die deel was van ‘s lands leger.²⁶¹

De gymnastiekhandleiding bood de instructeurs een progressief lessenschema dat ze konden volgen. Toch kregen ze daarbinnen vrijheid en mochten ze de training aanpassen naar de mogelijkheden van de rekruten en de tijd en middelen die ze tot hun beschikking hadden.²⁶² De

²⁵³ Instructie voor de lichamelijke opvoeding en gymnastiek voor militairen, 59-60; DE SELLIERS, “L’instruction des nouvelles levées belges”, 483; BOWMAN en CONNELLY, *The Edwardian army*, 72; FLETCHER, *Life, death, and growing up on the Western Front*, 52.

²⁵⁴ Instructie voor de lichamelijke opvoeding en gymnastiek voor militairen, 1-2; ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 275-276.

²⁵⁵ Instructie voor de lichamelijke opvoeding en gymnastiek voor militairen, 2.

²⁵⁶ Instructie voor de lichamelijke opvoeding en gymnastiek voor militairen, 1.

²⁵⁷ Instructie voor de lichamelijke opvoeding en gymnastiek voor militairen, 1-2; DE SELLIERS, “L’instruction des nouvelles levées belges”, 489.

²⁵⁸ *Les centres d’instruction de l’armée belge*, 12.

²⁵⁹ Instructie voor de lichamelijke opvoeding en gymnastiek voor militairen, 7-8; HOEGAERTS, *Constructions of identity in Belgium*, 86.

²⁶⁰ ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 280-290; BOWMAN en CONNELLY, *The Edwardian army*, 66; HOLT, *Filling the ranks*, 130; DE MÛELENAERE, “De creatie van de Belgische burger-soldaat”, 145.

²⁶¹ DE MÛELENAERE, *Militariseren in een neutrale natie, 1890-1914*, 99.

²⁶² Instructie voor de lichamelijke opvoeding en gymnastiek voor militairen, 2.

training kende namelijk een opbouw in al haar dimensies. Binnen de oefeningen moest eerst de initiële positie moeilijker gemaakt worden, vervolgens nieuwe bewegingen geïntroduceerd. Daarna moest de intensiteit omhoog: meer energie, meer snelheid, meer correcties, meer herhaling. Daaropvolgend dienden rekruten oefeningen van verschillende onderdelen van het lichaam met elkaar te combineren. Wanneer de rekruten elk apart met gemak de oefeningen konden uitvoeren, was de onderlinge combinatie ervan toegelaten. De verantwoordelijkheid van de training leek vanuit de handleiding onverdeeld bij de instructeur te liggen en niet bij de rekrut zelf.²⁶³

In de eerste plaats moesten de rekruten “exercices de l’ordre” doen, waarbij de soldaten trainden op een aantal militaire bewegingen. De essentie van deze *exercices de l’ordre*, zo stelt het handboek, lag in het disciplinerend karakter ervan.²⁶⁴ In de tweede plaats moesten de rekruten onderricht krijgen in “les exercices d’assouplissement préparatoires”. Naast de beoogde flexibiliteit, hoorden de bloedcirculatie en ademhaling ook te verbeteren.²⁶⁵ Dat was belangrijk alvorens de “exercices fondamentaux” te starten, omdat die “énergiques” en “difficiles” konden worden. De correcte uitvoering ervan resulteerde volgens het handboek in een “influence décisive et constante” op het hele gymnastiekonderricht. De instructeur moest dus al vanaf het begin deze “exercices d’assouplissement préparatoires” op de meest correcte manier laten uitvoeren.²⁶⁶

De “exercices fondamentaux” bestonden uit een geheel aan “attitudes” en “mouvements” die samen met de voorbereidende oefeningen een “série complète et progressive” vormde die de “gymnaste” in staat zou stellen tot de “franchissement aisé et sans danger de tous les obstacles en campagne”.²⁶⁷ Opvallend daarbij is dat het leger een goede training dus vereenzelvigde met een gevaarlose situatie aan het front als gevolg daarvan. Ten slotte zouden de rekruten “exercices de locomotion” en “exercices d’application” moeten uitvoeren. De eerste betroffen marsen en loopoefeningen. De tweede was het in de praktijk brengen van al de voorgaande oefeningen op het terrein, dus niet op het oefenplein. Het was de bedoeling “de progressivement rompre l’homme à surmonter la fatigue et les obstacles naturels ou artificiels du terrain”, een discours dat ook hier weer nauwe banden had met de Franse traditie.²⁶⁸ De mate van bepakking moest bijvoorbeeld bij het leren oversteken van obstakels stelselmatig toenemen. Naarmate de training vorderde, moesten de rekruten er eerst een geweer bij nemen, nog zonder bajonet. Daarna volgden geleidelijk ook andere delen van de uitrusting: de riem met alle toebehoren, een lege ransel, daarna een volle ransel en ten slotte de volledige uitrusting voor de velddienst.²⁶⁹

Rekruten door vermoeidheid op een breekpunt brengen was een methode die al langer in zwang was. Het lijden van de uitputting werd gezien als de bron van het doorstaan ervan. Meer

²⁶³ Instructie voor de lichamelijke opvoeding en gymnastiek voor militairen, 6. Zie ook SIMKINS, *Kitchener’s army*, 296-297.

²⁶⁴ Instructie voor de lichamelijke opvoeding en gymnastiek voor militairen, 3.

²⁶⁵ Instructie voor de lichamelijke opvoeding en gymnastiek voor militairen, 3; ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 276.

²⁶⁶ Instructie voor de lichamelijke opvoeding en gymnastiek voor militairen, 3; ANTOINE DE SELLIERS DE MORANVILLE, *Ordre rappelant la méthode à suivre pour discipliner et instruire les troupes*, 1.

²⁶⁷ Instructie voor de lichamelijke opvoeding en gymnastiek voor militairen, 3-4.

²⁶⁸ ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 290. Voor de rol van vermoeidheid in de training van Canadese rekruten, zie HOLT, *Filling the ranks*, 164-168.

²⁶⁹ Instructie voor de lichamelijke opvoeding en gymnastiek voor militairen, 58-60.

nog zorgde breken door vermoeidheid voor een opbouwende resistentie ertegen. Door gewenning en lijden hardden rekruten hun lichaam en moreel, zo was de idee. Die fysieke en mentale weerstand bepaalde een goede soldaat en was een bepalende opvatting voor de opleiding.²⁷⁰ Naast technische verduidelijkingen in het handboek, blijkt dat “la marche” en “la course” de resistentie tegen vermoeidheid tot een maximum moesten brengen.²⁷¹

De duur en snelheid van de marsen moest daarvoor toenemen, naast het gewicht van de bepakking en bewapening. Het was ook niet de bedoeling om meteen ellenlange afstanden af te leggen. Een gemiddelde duur en snelheid moesten volstaan. Dat hield in dat rekruten dagelijks marsen van 10 à 15 km zouden afleggen, aangevuld met de dagelijkse oefeningen zoals ervoor beschreven in het handboek. Dat volstond om de soldaten in een permanente staat van training te houden.²⁷² De snelheid werd bovendien niet opgedreven door een versnelling in cadans, maar door het vergroten van de passen die de rekruten zetten. Dat toont ook het belang aan van de voorbereidende gymnastiekoefeningen. Die stelden namelijk het lichaam in staat om met de juiste soepelheid die opbouw waar te maken. Ook het terrein waarop de marsen plaatsvonden, moest die opbouw weerspiegelen. Vlakke gebieden ruimden daarom doorheen de training plaats voor steeds heuveliger en moeilijker toegankelijk gebied.²⁷³

Looptraining diende één of twee keer per maand deel uit te maken van hun opleiding en instructeurs konden ervoor kiezen om in het begin vijf à tien minuten lopen telkens af te wisselen met vijf minuten marcheren.²⁷⁴ Het is vanuit de instructiehandleiding bovendien duidelijk dat de training ook een afgewogen zoektocht was naar de grenzen van vermoeidheid. Bepaalde vormen van uitputting konden namelijk schadelijk zijn voor de gezondheid.²⁷⁵ De effecten van de training, die op een dagelijkse en geregelde basis was gegeven, vielen bij dergelijke vermoeidheid in het niet.²⁷⁶

Tot slot is het woord “moreel” al enkele keren gevallen. Het moreel was een belangrijk onderdeel van de militaire training. Zelfredzaamheid en patriottisme moesten naast mentale en fysieke kwaliteiten gevoed worden. Die eigengereidheid stond namelijk in verband met de motivatie van de soldaten, de pilaren waarop gevechtssituaties steunden.²⁷⁷ Ook in de *centres d’instruction* had het leger tot doel om op allerlei manieren het moreel bij de rekruten hoog te houden en te stimuleren. Commandanten hadden als belangrijke taak “l’élévation du moral et l’amélioration du bien-être matériel du soldat”. Wegens de verre afstand en het gebrek aan communicatie met zijn familie, typisch voor de Belgische situatie, was de rekrut gevoeliger voor isolement en verveling, wat kon leiden tot demoralisering, zo is te lezen in *Les centres d’instruction de l’armée belge*. Dat moesten de oversten tegengaan door middel van sportevenementen, film- en

²⁷⁰ ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 290.

²⁷¹ Instructie voor de lichamelijke opvoeding en gymnastiek voor militairen, 58-59.

²⁷² Instructie voor de lichamelijke opvoeding en gymnastiek voor militairen, 58-59.

²⁷³ ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 291; Instructie voor de lichamelijke opvoeding en gymnastiek voor militairen, 58.

²⁷⁴ Instructie voor de lichamelijke opvoeding en gymnastiek voor militairen, 59-60; ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 291.

²⁷⁵ ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 291.

²⁷⁶ Instructie voor de lichamelijke opvoeding en gymnastiek voor militairen, 58.

²⁷⁷ BOWMAN en CONNELLY, *The Edwardian army*, 96-97; DE MÛELENAERE, “De creatie van de Belgische burger-soldaat”, 130-134.

muziekvertoningen, patriottische spektakels... Het doel was “la satisfaction, l'affection pour les chefs, l'élévation des sentiments” bij de soldaat.²⁷⁸

Aalmoezeniers speelden in het onderhouden van het moreel een belangrijke rol. Zij hadden immers een ander soort vertrouwensband met de soldaten en daardoor ook een betere toegang tot de innerlijke wereld. De aalmoezeniers functioneerden daarom als een moederlijke figuur die de morele inspanningen van de vaderlijke commandant bijstond. Ze hoorden de rekruten een gevoel van patriottische plicht bij te brengen, maar ook van geduld, moed, zelfopoffering en zelfverloochening, alle gezien als militaire deugden.²⁷⁹ De actieve inzet op morele vorming en stimulatie van bredere mannelijke, militaire, patriottische noties trachtte ook in de opleidingskampen in te spelen op de emoties, denkbeelden en interne motivatie van de soldaat.

Deze paragraaf schetste een beeld van hoe de opleiding er op papier uitzag. Maar hoe ging het er in de praktijk aan toe? Wat voor training kregen de rekruten in de opleidingskampen? Genoten ze van hun opleiding of zagen ze er net tegenop? Braken ze van vermoeidheid? Uit de beschrijvingen die de rekruten van hun dagen gaven, blijkt dat ze per dag gemiddeld negen uren opleiding kregen, minder dus dan de tien tot twaalf uren die de koning en Generaal Loë voorop stelden.²⁸⁰ Die opleiding wordt in dit hoofdstuk in verschillende delen achtereenvolgens besproken, waarbij de opdeling is ontleend aan de manier waarop de rekruten zelf de training in hun geschriften benoemden.

Het leeuwendeel van hun vorming bestond uit fysieke training. In de eerste plaats moesten de rekruten daarvoor “oefeningen” doen, zoals ze het zelf benoemden (in deze studie zullen deze oefeningen benoemd worden als de “algemene oefeningen”, om verwarring te voorkomen). Daarnaast schreven ze ook over schiettraining en marsen. De *service de campagne*, of velddienst, waarbij oorlogswerken en -situaties werden nagebootst, vervolledigde die fysieke training. Verder kregen de soldaten ook af en toe theorielessen en moesten ze soms wacht houden in de kantonnementen. In dit hoofdstuk staat de fysieke training en de directe ervaring daarvan centraal. Kon die training hen bekoren? Vonden ze het lastig of juist makkelijk? Met andere woorden, hoe beleefden de rekruten hun opleiding tot infanteriesoldaat?

2.2 De fysieke training

2.2.1 Vermoeidheid en frustratie: de fysieke basistraining

Wat de rekruten benoemden als “oefeningen”, was simpelweg wat in de instructiehandleiding, besproken in de vorige paragraaf, aangeduid werd met “exercices”. Wat erg opvalt, is het gebrek aan details over deze “oefeningen” in de soldatenbrieven, ondanks de veelvoorkomende vermeldingen ervan. Uit de egodocumenten blijkt heel duidelijk dat de rekruten deze oefeningen elke dag deden. Zeker in het begin van hun verblijf in de opleidingskampen namen ze het grootste deel in van hun opleiding.²⁸¹ In een brief van 22 april 1915 somde Stan de bevelen op die ze kregen

²⁷⁸ *Les centres d'instruction de l'armée belge*, 14.

²⁷⁹ *Les centres d'instruction de l'armée belge*, 14.

²⁸⁰ Bijvoorbeeld STAN, Brief aan gezin, 22 april 1915; HENRI CROENEN, Dagboek, 1914-1919.

²⁸¹ Bijvoorbeeld FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 26 mei 1915; BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 63: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 29 juli 1915.

tijdens zo'n algemene oefeningen: "één, twee, links, rechts, gauche, droite, demi tour à droite, à gauche". Verderop in zijn brief vertelde hij dat ze "altijd maar over en weer gaan, rechts keeren, links draaien, getweeën gaan, gevieren, enz. enz."²⁸² Valentin Dewaele vertelde bijkomend dat de rekruten op een grindveld zich zo snel mogelijk plat op hun buik moesten werpen om vervolgens meteen weer recht te springen en dat zo'n tien keer achter elkaar.²⁸³ Albert Vervust leerde ook tijgeren, wat hij niet makkelijk vond. Bovendien lijkt hij "oefeningen" gelijk te stellen met "bewegingen en schijnbewegingen in lijf aan lijf-gevechten, die van heel uitzonderlijk belang zijn": de rekruten leerden tijdens deze algemene oefeningen bewegen en reageren als een soldaat.²⁸⁴

Het Franse leger had de Selliers "champs de tir et de manœuvres" in de buurt van de kantonnementen ter beschikking gesteld voor de training van Belgische rekruten, op voorwaarde dat ze daarmee de training van de Franse rekruten niet verstoorden.²⁸⁵ Begin 1915 hadden de rekruten en instructeurs in het kamp van Parigné-l'Évêque daarentegen geen oefenplein tot hun beschikking, waardoor ze genoodzaakt waren de oefeningen op straat uit te voeren.²⁸⁶ Gaston Le Roy en zijn mederekruten, die verbleven aan de kust, werden gedrild "langs het strand, in 't zand van de duinen, in 't zicht van de zee".²⁸⁷ Als dit in mul zand gebeurde, moet dat ongetwijfeld de algemene oefeningen moeilijker hebben gemaakt. Bewegen op een losse ondergrond is immers vermoeiender dan op een vaste en vlakke ondergrond. Dat die voorziene pleinen nabij de kantonnementen gelegen waren, strookte bovendien niet altijd met de ervaring van de rekruten zelf. Le Roy schreef bijvoorbeeld op 29 juni 1915 dat de oefeningen "buitengewoon ver" plaatshadden.²⁸⁸

Ondanks de veelvuldige vermeldingen zonder details, schreven de rekruten allemaal dat deze oefeningen zwaar waren. Fysiek waren ze uitputtend en eisten ze veel, wat in de vooroorlogse periode kenmerkend was tijdens de eerste drie maanden van de militaire instructie.²⁸⁹ Stan gebruikte de uitdrukking "straffe lambik" om zijn moeder duidelijk te maken dat de oefeningen niet min waren. Ook wanneer hij zich richtte tot zijn zus, alludeerde hij op de energie en het uithoudingsvermogen dat ze moesten tonen. Hij verzekerde haar immers dat als ze mee zou komen trainen op deze oefeningen, ze sterk zou vermageren.²⁹⁰ Zweten deden de rekruten er volop.²⁹¹

²⁸² STAN, Brief aan gezin, 22 april 1915.

²⁸³ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 46: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 14 juni 1915.

²⁸⁴ VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 78.

²⁸⁵ DE SELLIERS, "Histoire de l'inspection générale de l'armée et des centres d'instruction belges", 155.

²⁸⁶ RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 20 februari 1915.

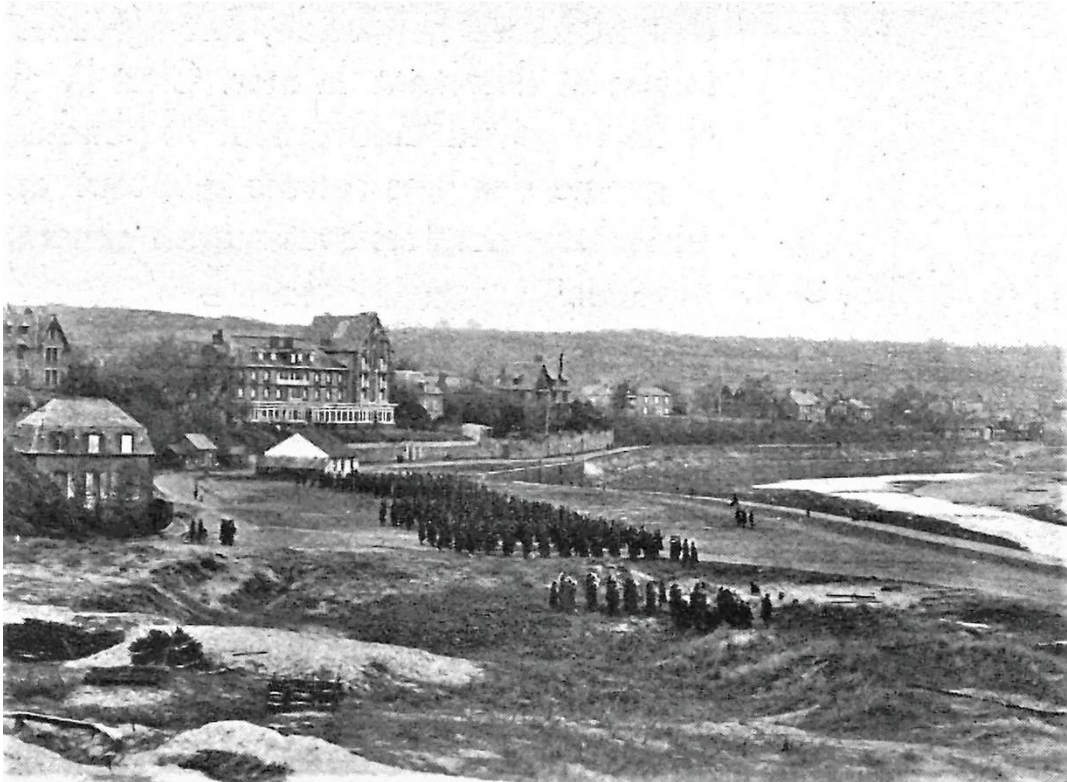
²⁸⁷ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 11.

²⁸⁸ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 33.

²⁸⁹ Bijvoorbeeld VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 16 april 1915, 10 juni 1915; BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 31-32; VERMEIREN, *Mijn grote oorlog*, 25. ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 302.

²⁹⁰ STAN, Brief aan gezin, 22 april 1915; ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 301.

²⁹¹ IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC: STAN, Brief aan gezin, 2 mei 1915.

Afbeelding 5. Rekruten op een oefenplein (DES OMBIAUX, "La Belgique du dehors", 158).

Hoewel het duidelijk is dat deze algemene oefeningen een krachttoer vroegen van de rekruten, wil dat niet zeggen dat de soldaten er niet in slaagden ze elke dag opnieuw te volbrengen. De connotatie die de noties van uitputting en moeilijkheid met zich meedragen, is ook niet negatief: de vermoeidheid door de algemene oefeningen op zich was voor de soldaten geen reden tot klagen. Integendeel, deze training vormde voor de rekruten een goede leerschool voor fysieke kracht en uithouding. Ze verloren vet, kweekten spieren aan en voelden zich fit en gezond door aan de oefeningen deel te nemen. De fierheid van de soldaten, hoewel in andere situaties tastbaarder, was hier wel verhuld aanwezig in emotievelden rond hun beschrijvingen.²⁹² Hoewel de training vermoeiend was, lukte het hen wel om ze vol te houden en een zekere fierheid is dan zeker niet onverwacht.

Toch brengen de vermeldingen van de oefeningen op bepaalde vlakken ook negatieve connotaties met zich mee. Valentin Dewaele ervaarde helemaal aan het begin van zijn opleiding de algemene oefeningen als "très amusant quoique un peu dur", maar dat veranderde al snel en hij liet woorden als "ennuyeux" en "ennuyant" daarbij niet links liggen.²⁹³ "Alle dagen oefening tot wij door ons knieën zakten", zag Florimond Pijnaert somber in. Dat had erg veel te maken met het feit dat hij zijn opleiding volgde in Auvours in 1914.²⁹⁴ Met name door het gebrek aan variatie was

²⁹² Bijvoorbeeld JOSEPH CLAES, Brief aan moeder, 13 november 1914; STAN, Brief aan gezin, 22 april 1915; BRUSSEL, KLM, 1914-1918 – I. Personalia. Aanvulling, ms. 633; FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 17 mei 1915.

²⁹³ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 22 april 1915; BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 35; VALENTIN DEWAELE, Dagboeknotitie voor moeder, 23 mei 1915, 28 – 29 mei 1915; VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 14 juni 1915.

²⁹⁴ PIJNAERT, *Dagboek*, 6.

daarentegen de ergernis bij rekruten in het bronnencorpus het grootst.²⁹⁵ Het gebrek aan details dat soldaten over de oefeningen verschaften, kan wijzen op eentonigheid. Andere delen van de opleiding kregen opvallend meer ruimte in hun brieven of dagboeken. Het dient dan ook meteen opgemerkt dat ondanks gelijkaardige patronen in de beschrijvingen daarvan, inhoudelijke uitweidingen over die trainingen bijna altijd verhaalden over een bepaalde aanpassingsvrijheid binnen het bestaande kader. Als soldaten met meer diepgang vertelden over de fysieke training, dan handelde dat telkens over iets waarbij ze, hoe klein dan ook, een variatie ervaarden op het vaste stramien.²⁹⁶

Gaston Le Roy duidde die eentonigheid negatief met volgende formulering: “De sleur der oefeningen begint”. Hij stelde ook dat “iets nieuws” altijd belangrijk was: variatie in hun training was voor hem noodzakelijk. Het leger was zichzelf bewust van dit inzicht, maar slaagde er dus niet genoeg in het ook waar te maken (cf. 2.1.3). Op 7 april 1915 startten de soldaten in het opleidingskamp van Granville met de *service de campagne*. Voor Le Roy was dat erg welgekomen: “oefeningen die ’t hoofd wat opklaren, na die lang duizendmaal herhaalde “à droite par quatre”’s”. Het woord “opklaren” wijst op een metaforische duisternis verbonden aan de algemene oefeningen. Die troebele ergernis kon enkel “opklaren” door afwisseling in de oefeningen. Dat wordt versterkt door de drie woorden die volgen: “lang duizendmaal herhaalde”. Alle drie behelzen deze woorden een zekere eindeloosheid die het gevolg is van een repetitief gegeven. Op 18 juni 1915 maakte Le Roy de stap van “duizendmaal” naar “eeuwig” herhaalde “à droite par quatre”. Die algemene oefeningen hingen de rekruten steeds meer “de keel uit”. Ze moesten zodanig “mekanisch” volbracht worden dat “de geest ver van hier verwijld is”. Bijgevolg voelde Le Roy zich door afstomping steeds meer een dier in plaats van een mens.²⁹⁷ De capaciteit om na te denken, voor hem essentieel binnen het mens-zijn, verdween binnen deze monotone bewegingen. Mechanisch, als een machine, en zonder menselijke animo, als een beest, voerde Le Roy de algemene oefeningen uit, zijn ergernis ten spijt.

Daar stopte Gaston Le Roy niet. Op 19 april 1915 schreef hij spottend dat ze “om te veranderen” weer een “à droite par quatre” zouden doen. Volgens hem was dat de specialiteit van een “militaire knoeten-cultuur” die hem verveelde “tot der dood”.²⁹⁸ Elk woord dat hij hier neerpende, is gedrenkt in ergernis, frustratie en rancune. Bovendien versterkte hij de uiting van zijn ongenoegen door het Belgische leger te categoriseren onder een “knoeten-cultuur”. Het woord “knoet” was immers een scheldnaam voor de Duitse bevolking.²⁹⁹ Het woord barst van betekenis

²⁹⁵ Bijvoorbeeld STAN, Brief aan gezin, 22 april 1915; FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 26 mei 1915; BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 35; VALENTIN DEWAELE, Dagboeknotitie voor moeder, 28 mei 1915; LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 11.

²⁹⁶ Bijvoorbeeld BRUSSEL, KLM, 1914-1918 – I. Personalía. Aanvulling, ms. 633; FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 25 juli 1915; BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 84; VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 11 september 1915; IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. [MI]MAP 1683; EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 15 oktober 1915.

²⁹⁷ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 11, 13, 18, 30-31.

²⁹⁸ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 19.

²⁹⁹ “Knoet”, online woordenboek, *Van Dale Online Woordenboeken. Dikke Van Dale* (<https://vowb.vandale.nl/?dictionaryId=gwn&article=%7B%22search%22%3A%22knoet%22,%22index>

in de context en manier waarop Le Roy het gebruikte. Het gaf de geest weer van het semantische veld dat hij creëerde rondom de algemene oefeningen, maar door de normativiteit van het woord “knoet”, uitte hij bovendien zijn ongenoegen over het Belgische leger. Le Roy wilde onderricht in “wat ons nog ontbreekt om onze plichten tegenover ’t vaderland te gaan voldoen”.³⁰⁰ Voor hem waren de algemene oefeningen compleet zinloos en leerden die hem niet wat hij moest doen in een effectieve gevechtssituatie aan het front.

Belangrijk om te beseffen is dat deze voortdurende herhaling juist cruciaal is binnen een militaire training. Op die manier kreeg de rekrut handelingen aangeleerd die resulteerden in automatismen. Le Roy ergerde zich aan de disconnectie tussen geest en lichaam, maar dat is juist de kracht van die oefeningen in een oorlogsvoorbereiding. Het was immers de bedoeling dat soldaten aan het front zonder te moeten nadenken en zonder enige emotionele gevoeligheid, konden overschakelen op het geheugen van hun lichaam, als de situatie daarom vroeg.³⁰¹ Desondanks is het duidelijk merkbaar dat rekruten de algemene oefeningen door de aanhoudende eentonigheid na verloop van tijd als een bron van frustratie, ongeduld en ergernis beleefden. Die emoties rond deze algemene oefeningen zijn niet vreemd aan het Belgische leger in het algemeen in de Eerste Wereldoorlog. Belgische soldaten die reeds aan het front vochten en in het achtergebied hun rustperiode volbrachten, moesten immers ook dergelijke oefeningen uitvoeren. Ook zij voelden daarbij sterke ergernis en frustraties, maar er was een erg belangrijk verschil met de situatie in de *centres d’instruction*.³⁰² Hoewel dezelfde emoties ontstonden bij zowel rekruten als soldaten aan het front, was de oorsprong van de frustratie niet dezelfde.

Beide groepen ergerden zich aan de “oefeningen”, maar bij de rekruten vertrok die ergernis vanuit de eentonigheid, terwijl de Belgische frontsoldaten in het achtergebied zich door de oefeningen van hun rust beroofd voelden. Het leger wilde bij de frontsoldaten met deze oefeningen de alertheid hoog houden, terwijl deze soldaten in hun rustperiode juist rust verwachtten en verlangden. De negatieve emoties die daarbij ontstonden, waren nog scherper dan die in de opleidingskampen. Frontsoldaten meldden zich ziek bij de medische posten om te kunnen ontsnappen aan deze zogenaamde onderhoudsoefeningen in hun rustperiodes. Het nut van die onderhoudsoefeningen was voor hen bovendien onbestaand binnen de realiteit van de oorlog. De oefeningen resulteerden enkel in extra vermoeidheid bij soldaten die net uit de loopgraven kwamen.³⁰³ Hoewel dezelfde emotiewoorden dus bij zowel de rekruten als frontsoldaten van toepassing waren op de algemene oefeningen, was de beslissende factor voor het ontstaan van deze ervaring verschillend. Dat is cruciaal om te begrijpen dat een verplaatsing van de trainingssituatie in de militaire opleidingskampen naar het frontgebied een verschuiving teweeg bracht in de beleving van bepaalde aspecten van het militaire leven. Die algemene oefeningen maakten immers deel uit van het leven als militair, maar de manier waarop de soldaten die oefeningen beleefden, was afhankelijk van hun militaire ervaring: waren ze een

%22%3A0,%22type%22%3A%22EXACT%22,%22dictionaryId%22%3A%22gwn%22%7D).

Geraadpleegd op 9 maart 2022.

³⁰⁰ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 19.

³⁰¹ A.O. GROOTE, “The Regeneration trilogy”, in Hans ANDRIESSEN e.a. (red.), *De Grote Oorlog – Kroniek 1914-1918 – deel 9*, Soesterberg, 2005, 58.

³⁰² CHRISTENS en DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, 97-99; AMEZ, *Dans les tranchées*, 204-205.

³⁰³ AMEZ, *Dans les tranchées*, 205.

rekrut die zijn eerste stappen in het militaire bestaan zette of een frontsoldaat die na een zeer uitputtende periode in het frontgebied eindelijk hoopte op wat rust?

2.2.2 Zweet en normaliteit: de marsen

Zowel dag- als nachtmarsen behoorden tot de opleiding van de Belgische rekruten. De bestudeerde egodocumenten bevatten niet veel afstanden uitgedrukt in kilometer, omdat rekruten meestal aangaven hoe lang ze gestapt hadden in tijd. Soms vermeldden ze ook naar welke plaatsen de mars hen gebracht had, wat toelaat om die marsen op een kaart te reconstrueren en zo de afstand te berekenen. Op die manier blijkt dat die afstanden varieerden tussen ongeveer 10 en 45 km.³⁰⁴ Henri Croenen deed bijvoorbeeld op 19 april 1915 een “grote marsch” van 45 km, waarover ze elf uren hadden gestapt.³⁰⁵ De meest gewandelde afstand voor Croenen lag echter rond 20-25 km. Dat wil ook zeggen dat de variatie in afstand een stuk groter was dan de 10-15 km per dag die de instructiehandleiding uit paragraaf 2.1.3 voorschreef. De Belgische rekruten verplaatsten zich daarnaast ook te voet naar andere trainingslocaties om daar bijvoorbeeld schietoefeningen of *service de campagne* te doen.³⁰⁶ Firmin Bonhomme moest geregeld een mars stappen vanuit Valognes naar Quinéville, om daar te trainen op de *service de campagne*. De heen- en terugreis bedroegen daarvoor ongeveer zeven uur.³⁰⁷

Het leger zette effectief in op een stijgende leercurve op fysiek vlak bij de soldaten, zowel op vlak van afstand, frequentie als intensiteit.³⁰⁸ Onder andere bij Fritz Van Landeghem sloeg dat aan. Op 29 maart 1915 vertelde Van Landeghem zo nog dat de rekruten snakten naar hun bed na een mars van 20 km, gepakt en gezakt, in de brandende zon.³⁰⁹ Op 27 mei klonk het al anders: “La fatigue? [Je] sais plus ce que c’est”. Na een mars van 25 km in de warmte, doordrenkt van het zweet, voelde hij geen vermoeidheid.³¹⁰ Toch wees hij vijf dagen later ook zeker op het feit dat marsen, hoewel hij de uitputting beter de baas kon, fysiek veel eisten. Hij gebruikte het woord “sloven”, wat duidt op hard werken en zwoegen. Het was niet ongewoon voor de soldaten om met doorweekte kleren terug aan te komen, maar het breken door en daarna overwinnen van vermoeidheid door de marsen kon bij sommigen dus wel aanslaan.³¹¹ Valentin Dewaele stelde dat het een kwestie was van gewoon worden aan de fysieke inspanning: “Ce soir, marche de nuit. Je ne suis heureusement pas aussi fatigué que la fois dernière. C’est un bonheur, parce qu’il n’y a rien

³⁰⁴ Bijvoorbeeld RENÉ VAN LERBERGHE, Postkaart aan ouders, 28 november 1914; RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 15 november 1914; VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 22 april 1915; HENRI CROENEN, Dagboek, 1914-1919.

³⁰⁵ HENRI CROENEN, Dagboek, 1914-1919.

³⁰⁶ Bijvoorbeeld RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 15 november 1914; IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC008, nr. 12: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 23 december 1914.

³⁰⁷ BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 34-35.

³⁰⁸ Bijvoorbeeld VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 22 april 1915; BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 62: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 28 juli 1915; FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 26 mei 1915; EUGÈNE DEKEERLE, Dagboek, 1915-1917. Zie ook SIMKINS, *Kitchener's army*, 303.

³⁰⁹ BRUSSEL, KLM, 1914-1918 – I. Personalia. Aanvulling, ms. 633: FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 29 maart 1915.

³¹⁰ BRUSSEL, KLM, 1914-1918 – I. Personalia. Aanvulling, ms. 633: FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 27 mei 1915.

³¹¹ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 27 mei 1915; ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 290-291.

de plus ennuyant que de marcher quand les yeux se ferment de fatigue. Il est vrai qu'il faut s'habituer à tout cela".³¹²

De rekruten kregen verder bij marsen veelal de kans om af en toe even een pauze te nemen.³¹³ Een patroon dat daarbij enkele keren terugkomt in de egodocumenten, is een van 50 minuten wandelen en 10 minuten rust.³¹⁴ Instructeurs zorgden daarentegen zelf ook voor het zwaarder en vermoeiender maken van de marsen en op die manier ook voor de opbouw van intensiteit. Stan was op 7 juni 1915 op grote mars, maar de instructeur maakte opzettelijk omwegen om zo de kilometers aan elkaar te rijgen.³¹⁵ Valentin Dewaele vertelde dan weer dat de commandant graag de grote wegen links liet liggen en liever de kleine weggetjes insloeg. Dat maakte het vermoeiender.³¹⁶

De rekruten moesten ook een zware rugzak meedragen op deze kilometerslange marsen. Wel leken de rekruten, zoals aangegeven in de instructiehandleiding, de hele uitrusting met alle bepakkings niet van de eerste mars mee te sleuren.³¹⁷ "Tu ne te figures pas, comme c'est fatigant, quand on est chargé de son sac, fusil cartouchière et gourde", zei Valentin Dewaele erover.³¹⁸ Zo'n typische soldatenrugzak die de frontsoldaten op hun rug meedroegen, kon volgens Amez tot 20 kg wegen, volgens Bostyn tot 30 kg.³¹⁹ Voor de rekruten is het onduidelijk welk gewicht en wat ze allemaal in de praktijk effectief in hun rugzak moesten meedragen, maar zwaar zal het geweest zijn. Toch moet het opgemerkt dat frontsoldaten hun hele hebben en houden moesten meezeulen, omdat ze geen vaste verblijfplaats hadden.³²⁰

Soms benaderden de rekruten dat door een mars met overnachting in open lucht.³²¹ Stan en Jules bijvoorbeeld deden een mars van "verschillende dagen". Belangrijk is dat het hier "slechts" om 13 km gaat naar de overnachtingsplaats, dan een stilstand van ongeveer vijftien uren, om daarna de terugweg af te leggen.³²² Dat staat in schrill contrast met bijvoorbeeld de marsen aan het front in het begin van de oorlog. Die konden tot wel 60 km per dag bedragen.³²³ Bovendien begonnen soldaten uit het frontgebied aan deze marsen in een staat van uitputting die het resultaat was van hun verblijf in de linies. De rekruten deden deze volledig gepakte en gezakte marsen na een goede nachtrust, zonder doordrongen te zijn van de uitputting uit de loopgraven. Frontsoldaten in het achtergebied, die onderhoudsmarsen moesten uitvoeren tijdens hun zogenaamde rustperiode, kwamen zelf net van het frontgebied en droegen dus ook nog steeds de

³¹² BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 75: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 20 augustus 1915; ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 283.

³¹³ Bijvoorbeeld IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC: STAN, Brief aan gezin, 27 juni 1915.

³¹⁴ Bijvoorbeeld STAN, Brief aan gezin, 27 juni 1915; VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 91.

³¹⁵ Bijvoorbeeld IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC: STAN, Brief aan gezin, 11 juni 1915.

³¹⁶ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 11 september 1915.

³¹⁷ Bijvoorbeeld IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC: STAN, Brief aan gezin, 14 mei 1915. Instructie voor de lichamelijke opvoeding en gymnastiek voor militairen, 58-60.

³¹⁸ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 29 juli 1915.

³¹⁹ AMEZ, *Dans les tranchées*, 175; Franky BOSTYN, "Leven aan het front", in Luc DE VOS e.a. (red.), *14-18. Oorlog in België*, 4de ed., Antwerpen, 2016, 379.

³²⁰ CHRISTENS en DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, 56-60.

³²¹ Bijvoorbeeld EUGÈNE DEKEERLE, *Dagboek, 1915-1917*.

³²² STAN, Brief aan gezin, 27 juni 1915; BALACE, "Ecole de cadres et centres d'instruction de l'armée belge en France. 1914-1918", 219.

³²³ AMEZ, *Dans les tranchées*, 175.

impact van de daarmee gepaarde uitputting. Stan gaf ook zelf aan dat hij de mars van “verschillende dagen” niet erg vermoeiend vond.³²⁴

Toch konden rugzakken van rekruten uit de opleidingskampen ook bij gewone dagmarsen zwaar zijn. Firmin Bonhomme stapte een mars met naar zijn zeggen een bepakking van ongeveer 30 kg. “On se fortifie considérablement”, verzekerde hij zijn ouders.³²⁵ Het valt te betwijfelen of de rugzak van Bonhomme effectief 30 kg woog of misschien een overdrijving was; niettemin bleef het meedragen van die bepakking een vermoeiende klus.³²⁶ Gewenning, een sleutelwoord in het leven in de opleidingskampen, deed zich toch niet altijd voor. Na acht dagen, met telkens de ransel op de rug, zag het lichaam van Gaston Le Roy nog steeds in dezelfde mate af door de rugzak als op de eerste dag: “mijn rug, noch mijn lenden willen zich aan dien ballast gewennen”.³²⁷

Niet alleen overdag legden de rekruten marsen af, ook nachtmarsen behoorden tot de opleiding. Nachtmarsen dienden vaak ook als terugreis naar de kazerne wanneer de rekruten overdag getraind hadden op verplaatsing. De Belgische rekruten vertrokken altijd na het avondeten, hetzij in het kantonnement, hetzij elders, en kwamen meestal tussen 23 u. en 2 u. terug aan in de kazerne.³²⁸ Bij Henri Croenen werd het *veille* de ochtend na een nachtmars later geblazen, zodat de rekruten iets langer konden slapen.³²⁹ Dat gebeurde daarentegen niet in alle instructiecentra. Na een nachtmars op 23 juli 1915 kwam Valentin Dewaele om 23.45 u. terug aan in het kantonnement, terwijl ze normaal gezien elke dag om 21 u. gingen slapen. In tegenstelling tot Croenen en zijn mederekruten, kregen de soldaten in Saint-Lô niet de kans om langer in hun bed te blijven liggen. Toch werd dat op een andere manier gecompenseerd, want Valentin Dewaele had de namiddag voor de nachtmars en de voormiddag erna rust, of op zijn minst voor hem rustige oefeningen.³³⁰

Omdat deze marsen in het donker plaatsvonden, kon het ook wel eens gebeuren dat de rekruten verloren liepen, zoals dat gebeurde bij Stan. Zijn compagnie wandelde daardoor 25 km in plaats van 15 km en kwam uiteraard ook later dan voorzien terug aan in het kantonnement.³³¹ Het duister zorgde soms ook voor misverstanden. Gecombineerd met een nachtmars deden Gaston Le Roy en zijn mederekruten op 11 mei 1915 ook een nachtelijke oefenaanval. Omdat ze vooral op hun gehoor moesten afgaan, hadden Le Roy en zijn mederekruten twee keer een dier voor een mens genomen. De eerste keer was het een ezel en de tweede maal een koe. Die twee “kluchtige voorvallen” deden het hen “uitproesten”.³³² Ze wisten er het plezier van in te zien.

De voeten van de rekruten hadden er ook onder te lijden. Op 25 juni 1915 schreef Fritz Van Landeghem dat een aantal “sukkelaars” tijdens een mars bebloede voeten vol blaren hadden.

³²⁴ STAN, Brief aan gezin, 27 juni 1915.

³²⁵ BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 32.

³²⁶ BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 32.

³²⁷ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 26.

³²⁸ IEPEER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC008, nr. 12: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 23 december 1914; BRUSSEL, KLM, 1914-1918 – I. Personalia. Aanvulling, ms. 633: FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 29 mei 1915; HENRI CROENEN, *Dagboek*, 1914-1919.

³²⁹ HENRI CROENEN, *Dagboek*, 1914-1919.

³³⁰ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 58: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 23 juli 1915, 29 juli 1915.

³³¹ IEPEER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC: STAN, Brief aan gezin, 3 juni 1915.

³³² LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 22.

Sommigen bleven achter, maar de commandant nam hen bij de arm en duwde hen terug in de rangen. De pijn moesten ze verbijten. Die fysieke en in zekere zin brute aanraking was voor instructeurs een methode om rekruten bij te sturen als woorden niet werkten.³³³ Van Landeghem vond dat aanvankelijk triest om aan te zien, maar uiteindelijk raakte iedereen al zingend thuis.³³⁴ Hij gaf aan dat zodra ze de vermoeidheid wisten te overwinnen, hun voeten het meeste twijfel zaaiden, maar ook daartegen boden ze weerwerk. Zo nu en dan wasten ze hun voeten en ze bedekten hun sokken met een laag kaarsvet zodat hun voeten niet zweetten tijdens de mars.³³⁵

Soms maakte de hitte de mars een stuk zwaarder dan hij al was.³³⁶ Af en toe werden dagschema's aangepast aan de hoge temperaturen, maar dat deed niets af aan de zware inspanning.³³⁷ Fritz Van Landeghem wees op te warme kledij; Gaston Le Roy had het over een hitte die ze nog nooit gevoeld hadden. Slechts met moeite geraakten ze op hun bestemming, want zonneslagen waren er alom. Op de terugweg moesten ze in "even slechte omstandigheden" terug tot aan hun kantonement zien te geraken. "Menschenwrakken" werden op karren meegenomen zodat ze hen niet moesten achterlaten. Door de "moordende hitte" legden ze maar 10 km af in vier uur tijd. Zijn woordkeuzes roepen de sfeer op van een slagveld. Het was een gevecht tegen de hitte en zijn eigen lichaam, zweet gutste over zijn lijf, maar toch gaf dat Le Roy juist een gevoel van trots. Hij had zich sterker gehouden dan hij had durven denken.³³⁸ Het feit dat de mars zo zwaar was, een helse uitdaging, en hij die toch wist te volbrengen, bracht fierheid in hem naar boven. De tevredenheid overschaduwde de slopende intensiteit van deze mars, maar belichtte eerder de kracht die Le Roy wist boven te halen.³³⁹

Ondanks het feit dat de marsen zulke uitputting teweeg konden brengen, is er geen sprake van ergernis waar dat bij de algemene oefeningen na verloop van tijd wel het geval was. Meer nog, sommige rekruten gaven expliciet aan deze marsen niet erg of zelfs leuk te vinden. Voor hen droegen de marsen niet louter een militaire aangelegenheid in zich, maar ook een gewone wandeling.³⁴⁰ Wanneer de mars in militaire pas gestapt werd, zorgde dat voor heel wat vermoeidheid. De strikt militaire pas verschilde immers van de vrije wandeling gekend uit het burgerlijke leven. Wanneer de marsen daarentegen niet in militaire pas moesten worden afgelegd, leunden ze binnen de training het dichtste aan bij wat de rekruten kenden van vóór ze in het leger traden. Dat wil niet zeggen dat de oorlog volledig verdween uit de gedachten van de rekruten; het

³³³ ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 282.

³³⁴ BRUSSEL, KLM, 1914-1918 – I. Personalia. Aanvulling, ms. 633: FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 25 juni 1915.

³³⁵ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 27 mei 1915.

³³⁶ ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 305, 308.

³³⁷ Bijvoorbeeld IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC008, nr. 32: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 4 mei 1915; BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 35: VALENTIN DEWAELE, Dagboeknotitie voor moeder, 27 mei 1915.

³³⁸ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 2 juni 1915; LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 29.

³³⁹ Zie ook VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 91.

³⁴⁰ Bijvoorbeeld VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 22 april 1915; HENRI CROENEN, *Dagboek*, 1914-1918; LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 13.

vormde integendeel soms het gespreksonderwerp tijdens de mars.³⁴¹ Niettemin waren de marsen ook een bron tot vermaak:

Te Coudeville sloegen wij links de kerk af, tot wij in een smal wegje kwamen, waar het water stroomde in een beek. Op de hoogte moesten wij door bramen kruipen... dan over een brede beek. Veel zaten er tot over de knieën, anderen tot den nek in. Op een smallere plaats, zoekend, klauterde ik op een boom, die midden de beek lag, een sprong... en 'k was er droog over... Of 't ons vermaakte! Juist als kleuters, die aan 't ravotten zijn.³⁴²

Bovenstaand citaat van Gaston Le Roy biedt een blik op de kleine momenten van kinderlijke vreugde. Deze mars was niet alleen een voorbereiding op een oorlogssituatie, maar gaf ook de kans tot jeugdig vermaak. De woorden “kleuters” en “ravotten” dragen onschuld in zich, maar ook zorgeloosheid. Zich een weg door struikgewas moeten banen en beken oversteken met vrienden, was niet alleen een kans tot amusement, maar daardoor ook tot een tijdelijke ontsnapping aan de realiteit van de oorlog. Het gebruik van telkens drie punten bouwt een zekere spanning op in zijn verhaal. Dit kleine moment van vreugde was voor het kind in de rekruten een avontuurlijk spel.³⁴³

Bij de beschrijvingen van marsen lieten de soldaten in hun brieven of dagboeken ruimte voor observaties van het landschap en indrukken die ze hadden opgedaan.³⁴⁴ Vooral bij Valentin Dewaele was de liefde voor het wandelen voelbaar en de omgeving speelde daar geen onbelangrijke rol in. Hoewel hij de marsen zeker ook vermoeiend vond, deed Dewaele deze het liefst. Hij kon al wandelend op het platteland rustig zijn pijp of sigaretten roken. Met zijn vrienden babbelen zonder te moeten springen, rennen of zwijgen was een belangrijk onderdeel in zijn marservaring. In zijn brief was het voor hem zelfs een aanleiding om herinneringen op te halen aan wandelingen die hij met zijn moeder gedaan had. Hij gaf zelf te kennen dat hij zich amuseerde op de marsen en hij kreeg bovendien ook nog eens de kans om “une belle partie du pays” te zien. Hoewel de commandant vermoeiende, kleine weggetjes nam, zag Dewaele daar ook de mooie kant van in. Op die manier wandelde hij over pittoreske wegen, waande hij zich in het midden van een bos en mooie natuur en zag hij achter elke heuvel weiden en boomgaarden zich uitstrekken.³⁴⁵ Op 27 mei, tijdens een mars van 45 km lang, was Gaston Le Roy's verwondering voor de natuur tastbaar: ze hadden “een reuzenboom” gezien, “van de soort die zoo zeldzaam wordt; met zeven mannen, de armen uitgestrekt konden we hem juist omvatten”.³⁴⁶ Hun bewondering voor het landschap is overduidelijk.

Het is duidelijk dat deze marsen een enorme fysieke inspanning vroegen. Kilometers aan een stuk doorstappen met een zware zak op de rug en soms in de brandende zon is een niet te onderschatten inspanning. Het semantische veld rondom de marsen draait toch vooral om het landschap op een positief gekleurde manier. Het gaat niet alleen om verwondering, maar ook om

³⁴¹ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 35: VALENTIN DEWAELE, Dagboeknotitie voor moeder, [27 mei] 1915; ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 299.

³⁴² LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 13.

³⁴³ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 13.

³⁴⁴ Bijvoorbeeld FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 25 juli 1915; EUGÈNE DEKEERLE, *Dagboek, 1915-1917*; LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 17, 20, 26.

³⁴⁵ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 22 april 1915, 28 juli 1915, 29 juli 1915, 11 september 1915.

³⁴⁶ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 26.

ontzag voor de natuur en haar schoonheid. Dat staat in schril contrast met het industriële karakter van de Eerste Wereldoorlog. Mijmeringen over zaken als praten met vrienden, kunnen roken, van het landschap genieten, wandelen zoals ze gewend waren, geven aan dat deze wandelingen een zekere vorm van normaliteit boden. Hoewel marsen zeker uitputtend konden zijn, spraken de rekruten er amper negatief over. Geen enkele rekrut klaagde in de bronnen over het feit dat ze dergelijke afstanden te voet moesten afleggen. De marsen vormden een herkenning van hun normale leven en waren daardoor voor hen een soort samensmelting van het burgerlijke en militaire leven.

Dat is een heel andere emotionele associatie dan aan het front. Marsen, die daar in de eerste plaats een vorm van verhuizen waren, werden allesbehalve als positief ervaren. Marsen stonden gelijk aan afzien. In de winter van 1914 moesten frontsoldaten elke twee dagen met heel hun hebben en houden te voet van een plek aan het front naar een rustplaats en omgekeerd. Het geploeter van zo veel soldatenvoeten in de grond resulteerde in een erg modderige ondergrond, wat het wandelen bemoeilijkte. Bovendien waren de frontsoldaten qua uniform niet toereikend uitgerust, waardoor de koude en wind door hun kledij heen sneden.³⁴⁷ Naarmate de oorlog vorderde, kwam het aflossingssysteem beter op punt te staan, waardoor soldaten niet meer om de twee dagen van plaats moesten verhuizen en langer op eenzelfde plek bleven. Toch, zo stellen Ria Christens en Koen De Clercq, bleven “de voortdurende aflossingen (...) het meest slopende bestanddeel van het infanterieleven”. Om de vier dagen moesten de frontsoldaten al hetgeen ze bezaten bij elkaar rapen en meesleuren naar de volgende bestemming.³⁴⁸

De marsen van het achtergebied naar het front vertoonden gedurende het eerste uur nog gelijkenissen met de opleidingsmarsen in Noord-Frankrijk. Christens en De Clercq beschrijven een sfeer die gelijkaardig is met degene die heel uitgesproken in de brieven van Valentin Dewaele naar voren komt. De frontsoldaten konden tijdens het wandelen enigszins ontspannen met elkaar babbelen, ze zongen samen liederen en konden wandelen over verharde wegen. Het front lag nog een heel eind van hen af. Na een uur begon hun bepakking echter zwaar door te wegen. Het zweet stroomde over hun lijf, net als bij de rekruten in de instructiecentra.³⁴⁹ Wel valt het niet te ontkennen dat de omstandigheden waarin frontsoldaten hun marsen moesten afleggen, een stuk moeilijker waren.

Eenmaal de frontsoldaten het frontgebied naderden, was de situatie niet meer te vergelijken met de opleidingsmarsen in Noord-Frankrijk. De frontsoldaten moesten zich een weg banen over modderige wegels, velden, onverharde paden of kasseiwegen en zigzaggende passerellenlijnen (kleine loopbrugjes over het water). Van praten kwam er niet veel meer in huis, want iedereen moest al zijn aandacht richten op overeind blijven: de grond was glad en modderig en hun bepakking loodzwaar. Bijkomend begaven de frontsoldaten zich in een uiterst gevaarlijke situatie. De aflossing veroorzaakte namelijk vaak vijandelijke activiteit. Telkens er gevaar dreigde, moesten de soldaten stokstil blijven staan of zich op hun buik werpen. Op die manier moesten ze tot aan de eerste linie geraken.³⁵⁰

³⁴⁷ CHRISTENS en DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, 36.

³⁴⁸ CHRISTENS en DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, 53-54.

³⁴⁹ CHRISTENS en DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, 56-57.

³⁵⁰ CHRISTENS en DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, 57; BOSTYN, “Leven aan het front”, 377.

Het spreekt voor zich dat de manier waarop de frontsoldaten hun marsen beleefden door deze omstandigheden een behoorlijk andere kleur kreeg dan de manier waarop rekruten hun opleidingsmarsen ervaarden. De stress die komt kijken bij zo'n levensgevaarlijke situatie maakte zo'n marsen niet alleen fysiek zwaar, maar zorgde ook voor extra spanning, zowel mentaal als lichamelijk. In een mars wandelen doorheen het frontgebied was allesbehalve een kans tot normaliteit. Verloren lopen gebeurde ook aan het front, maar waar dat bij Stan enkel het gevolg had dat ze minder konden slapen, zorgde dat aan het front voor het helemaal in de war sturen van het aflossysteem. Marsen hadden voor de frontsoldaten dus een heel andere dimensie dan voor de soldaten in de opleidingskampen.

Ook in rustperiodes achter het front moesten de frontsoldaten onderhoudsmarsen houden.³⁵¹ Die omstandigheden leken in veel grotere mate op die van de opleidingskampen. Toch was ook hier de beleving niet overeenkomstig. Er heerste immers dezelfde frustratie als bij de algemene oefeningen in de rustperiode: de frontsoldaten wilden effectieve rust, geen bijkomende afmattingen die in hun ogen geen nut hadden.³⁵² Opvallend is dat Theofiel O zich tijdens zijn opleiding wel ergerde aan de marsen. Dat ging niet om de afstand of het stappen an sich, maar om de nutteloosheid ervan, zoals hij het zag. In het begin waren de rekruten tevreden met deze marsen, omdat ze op hun bestemmingen steeds hartelijk ontvangen werden door de burgers. O zag daarentegen niet in hoe die "overgrote marsen", tot twee-drie uur in de omtrek, hen tot "oprechte en goede soldaten" konden maken. Dat hij dit na de feiten neerschreef, speelt misschien mee in dat oordeel. Wel waren de nachtmarsen een kans om hen aan het "oorlogswerk gewoon te maken", met name aan het donker.³⁵³ Hij is echter de enige rekrut uit het bronnencorpus waar ergernis aan de marsen voelbaar is.

2.2.3 Trots en enthousiasme: de schietoefeningen

Bij de schietoefeningen, wat de rekruten zelf de *tir* noemden, leerden de soldaten een geweer gebruiken. In die schiettraining, zoals voorzien in de instructiehandleiding, is daadwerkelijk een opbouw te ontwaren, zowel wat betref de afstand als het aantal afgevuurde kogels.³⁵⁴ Binnen een periode van vijf maanden vermeldt het dagboek van Henri Croenen vijftien keer een schiettraining. Die begon vrij kleinschalig op het binnenplein van de kazerne met een schietafstand van 10 m. Die afstand bouwde op tot 250 m. Gaston Le Roy vermeldde zelfs een afstand van 400 m.³⁵⁵ Ook het aantal kogels dat ze mochten lossen, nam toe naarmate de opleiding vorderde, van twee patronen tot "feu à volonté". Croenen vermeldde expliciet dat ze om te kunnen oefenen, schoten met geweren die minder kracht hadden dan een echt geweer.³⁵⁶ Valentin

³⁵¹ CHRISTENS en DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, 98.

³⁵² CHRISTENS en DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, 97-99.

³⁵³ O, *Oorlog 1914-1918*, 9; SIMKINS, *Kitchener's army*, 308.

³⁵⁴ Bijvoorbeeld HENRI CROENEN, *Dagboek, 1914-1919*; LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 25; Leo BLOKKEN, *Leo Blokken 1914-1918*, 66-68.

³⁵⁵ HENRI CROENEN, *Dagboek, 1914-1919*; LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 25.

³⁵⁶ HENRI CROENEN, *Dagboek, 1914-1919*.

Dewaele was daarentegen erg onder de indruk van de schietoefeningen, aangezien zij met dezelfde kogels schoten als aan het front, zo zei hij.³⁵⁷

Niet enkel de training ging in stijgende lijn, ook hun vaardigheden konden door de training verbeteren. Toen Leo Blokken op 2 december 1914 al twee weken beschikte over een geweer, had hij “5 ballen weg geschoten” waarvan hij er “2 in den siebel geschoten had” (een *cible* is een schietdoel). Het zal nog wel even duren vooraleer we het kunnen, schreef hij aan zijn gezin.³⁵⁸ Uit zijn brief van 20 januari 1915 blijkt dat hij toch al beter was geworden: hij had 5 “ballen” afgeschoten en had een uitstekende score.³⁵⁹ Soms moesten de rekruten snel bijleren. De rekruten in Parigné-l'Évêque die eind juli 1915 nog maar twee weken toegekomen waren, moesten al werken met hun wapen “comme des anciens”.³⁶⁰

Henri Croenen moest aanvankelijk schieten met Franse geweren, vermoedelijk Gras, die op 8 januari 1915 werden ingeruild voor Mausers. Omdat die verroest waren en bestonden uit onderdelen met allemaal een andere nummering, vermoedde Croenen dat dit oude geweren waren die reeds in de oorlog gebruikt waren.³⁶¹ Hoewel vandaag in de eerste plaats de Eerste Wereldoorlog zelf ter gedachten komt, schreef Florimond Pijnaert dat hij moest trainen met geweren uit de oorlog van 1870.³⁶² Het klopt dat de Belgische rekruten, in afwachting van de door het Belgische leger gebruikte Mausers, Franse geweren uit 1874 mochten lenen.³⁶³ De geweren waarmee Pijnaert moest leren schieten, waren dus al zeker veertig jaar oud. Begin april 1915 kreeg Pijnaert echter een modern geweer. Voor hem was dat het sein dat hij moest vertrekken naar het front.³⁶⁴ Verder spraken ook Firmin Bonhomme en Albert Vervust over een Mauser.³⁶⁵ Ook moest er ruimte zijn om de schietoefeningen uit te voeren. Daarom werd getraind op een schietplein, maar instructiecentra aan de kust konden daarbij ook gebruik maken van stranden.³⁶⁶

Uit de brieven van enkele rekruten blijkt dat ze hun geweer eerst leerden hanteren alvorens effectief op doel te leren richten en vuren, zoals in het handboek lichamelijke opvoeding en gymnastiek ook aangegeven stond.³⁶⁷ Een kleine twee maanden na zijn aankomst in Saint-Lô, schreef Valentin Dewaele dat de algemene oefeningen nu nog zwaarder waren geworden, omdat ze een geweer hadden gekregen: ze moesten dat vasthouden en hanteren tijdens die oefeningen. Hij zei er ook bij dat ze pas op 21 juni zouden leren schieten.³⁶⁸ Interessant is dat Vervust meer

³⁵⁷ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 50: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 4 juli 1915.

³⁵⁸ Leo BLOKKEN, *Leo Blokken 1914-1918*, 66-68.

³⁵⁹ Leo BLOKKEN, *Leo Blokken 1914-1918*, 76-78.

³⁶⁰ IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC008, nr. 41: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 23 juli 1915.

³⁶¹ HENRI CROENEN, *Dagboek, 1914-1919*; *Les centres d'instruction de l'armée belge*, 7; BRETON, “La reconstitution de l'armée”, 190; CHATELLE, *L'effort belge en France*, 140.

³⁶² PIJNAERT, *Dagboek*, 7.

³⁶³ DE SELLIERS, “Histoire de l'inspection générale de l'armée et des centres d'instruction belges”, 155.

³⁶⁴ PIJNAERT, *Dagboek*, 7.

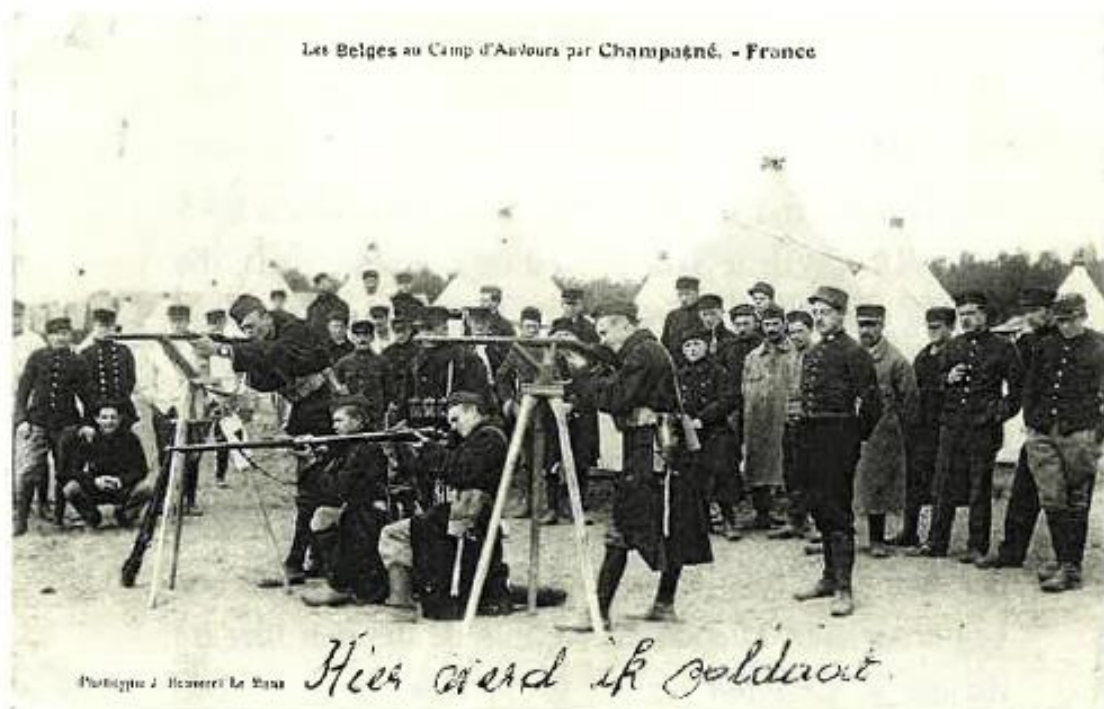
³⁶⁵ BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 36; VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 78.

³⁶⁶ Bijvoorbeeld HENRI CROENEN, *Dagboek, 1914-1919*; LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 15; O, *Oorlog 1914-1918*, 10. DE SELLIERS, “L'instruction des nouvelles levées belges”, 482.

³⁶⁷ Bijvoorbeeld STAN, Brief aan gezin, 2 mei 1915, 11 juni 1915; FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 26 mei 1915; EUGÈNE DEKEERLE, *Dagboek, 1915-1917*; VERMEIREN, *Mijn grote oorlog*, 29; VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 77. Instructie voor de lichamelijke opvoeding en gymnastiek voor militairen, 4.

³⁶⁸ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 14 juni 1915.

details gaf over hoe het schieten hen aangeleerd werd. Met losse kogels leerden ze schieten op schietschijven. Dat deden ze op drie manieren. Ten eerste moesten ze al liggend op de grond kogels afvuren. Ten tweede moesten ze geknield gaan zitten zodat hun linkerelleboog kon steunen op hun linkerbeen. Ten derde schoten ze al staand, lichtjes voorovergebogen en de rechtervoet naar achteren geplaatst. Om de weerslag van het geweer bij een schot op te vangen, werd hen aangeraden om de geweerkolf tegen hun schouder te plaatsen. Vervust was overtuigd van het belang van zijn geweer: “De Mauser is voor de soldaat in oorlogstijd en vooral voor de infanterist de trouwste kameraad en de meest onmisbare gezelschap”. Hij geloofde erin dat met een goed gevulde patroentas, een bajonet en kogels “in ’t scherp”, hij zijn man kon staan.³⁶⁹

Afbeelding 6. Postkaart van Albert Vervust waarop schiettraining in Auvours te zien is, 1915 (VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 68).

Bijkomend gaf Vervust ook duiding bij het systeem van de puntentelling. Op zeker moment stelde de sergeant-majoor hem vrij van heel de training buiten de nachtmarsen. Het voormalige beroep van Vervust was daarvan de oorzaak. Voordien was Vervust immers telefonist bij de spoorwegen in het seinhuis van Melle.³⁷⁰ De sergeant-majoor zag hierin een kans om de score bij de *tir* efficiënt te tellen. Voortaan zat Vervust in een loopgraaf voor de schietschijven, telde het aantal rake kogels en gaf de score telefonisch door met toestellen die hij zelf geplaatst en op punt gesteld had. Daarna noteerde de officier van dienst de punten op de naamkaart van de juiste rekrut. Daarbij kreeg Vervust de hulp van een schootwijzer, een soldaat die hem met een “lange puntige staak” kon aanwijzen waar de schietschijf getroffen was. “Zo gaan de dagen goed voorbij.

³⁶⁹ VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 79; ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 284-285.

³⁷⁰ VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 82.

Ik en mijn makker verstaan elkaar best en de oversten zijn tevreden”.³⁷¹ Vervust kon zich zeker en vast vinden in deze regeling. Voor hem was het een aangename opdracht.

Stan gaf verder aan dat hij het moeilijk vond om met zijn geweer om te gaan. Het geweer woog veel en dat voelde hij in zijn spieren: “‘t is geene lag met zulke zware stukken te werken, mijne schouders en armen weten het al”.³⁷² In het schieten lijkt hij ook niet heel vaardig geweest te zijn. Op 7 juni 1915 had hij niet erg veel op de schietoefeningen gescoord. Hij was er echter van overtuigd dat dat niet aan hem lag, maar aan het geweer. De kogel was weg voor hij het wist.³⁷³ Of dit in de realiteit zo was of misschien een poging om zijn eigen kunnen in zijn volledigheid te bewaren, is niet helemaal duidelijk, maar het geeft wel aan dat de omgang en het schieten met zo’n geweer niet simpel was voor Stan. Erg graag lijkt hij de schietoefeningen niet gedaan te hebben. Ook Albert Vervust vond de omgang met zijn geweer in het begin “zwaar”, maar bij hem werd het “lichter” naarmate hij meer met het geweer leerde werken. Dat gebeurde “langzamerhand”.³⁷⁴ Training en daardoor ook gewenning toonden ook hier hun nut.

Valentin Dewaele benoemde daarentegen de *tir* als “facile” en minder zwaar dan andere trainingsonderdelen.³⁷⁵ Toch was ook Dewaele onder de indruk van de schietoefeningen. Aanvankelijk was de schiettraining niet even evident voor hem, aangezien Dewaele bijziend was. Omdat hij het doel bleef missen, stapte hij naar de dokter om een bril te vragen. Omdat die van opleiding geen oogarts was, stuurde die Dewaele door naar het ziekenhuis. Daar testte de oogarts zijn zicht en zorgde uiteindelijk voor een bril. De luchtigheid waarmee Valentin Dewaele zijn tijd doorbracht en naar het leven keek is ook hier te merken in een terloopse woordspeling: in plaats van mee te doen aan de schietoefeningen, moest hij wortel schieten tot hij zijn bril kreeg.³⁷⁶

De rekruten die vaardig waren in de schietoefeningen, ervoeren die met trots en enthousiasme.³⁷⁷ René Van Lerberghe vond de schietoefeningen een leuk onderdeel van de opleiding. Op 23 december 1915 schreef hij aan zijn ouders dat ze de volgende dag naar de *tir* gingen en hij hoopte dat hij met vijf kogels zou mogen schieten. Hij had er eerder al elf op elf geschoten, wat in zijn brief trots uitstraalt.³⁷⁸ Daarnaast voelde ook Fritz Van Landeghem zich zeker fier over zijn succes bij de schietoefeningen. Hij pochte met zijn prestaties. “Wij gaan tegenwoordig nog al dikwijls naar den tir, waar ik toch van de beste soort ben”, vertelde hij zijn gezin op 20 juni 1915. Het *peloton spécial*, waartoe Van Landeghem behoorde, was volgens hem het “kruimken (...) in ‘t schieten”. Blijkbaar wist het merendeel van dat *peloton spécial* ook al voor hun opleiding in de instructiecentra een geweer te hanteren en te gebruiken. Toch volgden de “boerenklunten” hen op de voet.³⁷⁹ Ook Joseph Claes vertelde met trots dat zijn sectie een goed record had gevestigd.³⁸⁰

³⁷¹ VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 82.

³⁷² STAN, Brief aan gezin, 22 april 1915.

³⁷³ STAN, Brief aan gezin, 11 juni 1915.

³⁷⁴ VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 78.

³⁷⁵ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 64: VALENTIN DEWAELE, Postkaart aan moeder, 29 juli 1915.

³⁷⁶ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 4 juli 1915.

³⁷⁷ Bijvoorbeeld JOSEPH CLAES, Brief aan Joseph De Ridder, 22 december 1914.

³⁷⁸ RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 23 december 1914.

³⁷⁹ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 20 juni 1915.

³⁸⁰ JOSEPH CLAES, Brief aan Joseph De Ridder, 22 december 1914.

O was vooral teleurgesteld in de schietoefeningen. Hij vond dat de rekruten deze training niet vaak genoeg kregen, “hetgeen nochtans het nuttigste was voor een oorlogsman”.³⁸¹ Gedurende zijn hele opleiding had O slechts vijf “kardoezen” kunnen afvuren. Dat is bitter weinig voor een oorlog waarin het geweer een belangrijk wapen was, zeker in het licht van het dagorder van 2 april 1917, waarin de Selliers stelde dat elke rekrut minstens vijftig “kardoezen” moest hebben afgevuurd.³⁸² O prees zichzelf nog gelukkig omdat hij al voor de oorlog een goed “mikoog” had, maar vol bezorgdheid vroeg hij zich af voor hoeveel anderen dat het geval was.³⁸³ Wat daarom nog opvalt inzake de effectieve voorbereiding op het front, is de schiettraining die de rekruten in Eu in 1914 kregen. Henri Croenen vermeldde in zijn dagboek dat ze pas vanaf 8 januari 1915 van een afstand groter dan 10 m mochten vuren. Er vertrokken echter al rekruten naar het front uit Eu op 15 januari 1915, naar zeggen van Croenen.³⁸⁴ Dat zou willen zeggen, als iedereen in het kamp dezelfde training kreeg, dat er soldaten naar het front trokken zonder verder dan 10 m te hebben geschoten.

Er dient nog een belangrijk detail opgemerkt te worden uit een van de brieven van Valentin Dewaele: “On tire à 200 mètres sur des cibles représentant[s] un homme debout”.³⁸⁵ Leren richten en schieten met een geweer en het doel raken is immers niet hetzelfde als weten dat je kogel in een mens terecht komt. Een mensvormig doel om mee te trainen moest ervoor zorgen dat rekruten hun weerwil om anderen te doden, die er van nature was, overwonnen.³⁸⁶ Al voor de oorlog waren zulke doelen terug te vinden in schietkramen op kermissen, maar omdat buiten Dewaele niemand aangaf dat het om mensvormige schietdoelen ging, is het ook niet met zekerheid te zeggen dat die in elk opleidingskamp gebruikt werden.³⁸⁷ En stel dat dat wel het geval was, is de vraag vanaf wanneer: al van bij het ontstaan van de kampen of werd dat ingevoerd in de loop van 1915? De egodocumenten kunnen hier geen uitsluitsel over geven, maar het is wel een belangrijk detail in de training van Dewaele. Het al dan niet leren schieten op een mens, en bijvoorbeeld niet op een zak aardappelen, speelt een grote rol in een oorlogstraining.³⁸⁸

2.2.4 Interesse en avontuurlijk plezier: de *service de campagne*

De *service de campagne*, of velddienst, bracht de training in de meest realistisch mogelijke praktijk.³⁸⁹ Oorlogssituaties, zoals patrouilles uitzenden, aanvallen uitvoeren, achtervolgingen volbrengen... werden er nagebootst. Ook *travaux de campagne* behoorden tot de training. Daarbij werden bijvoorbeeld loopgraven aangelegd en versterkt of werden beschuttingsplaatsen

³⁸¹ O, *Oorlog 1914-1918*, 10.

³⁸² DE SELLIERS, “L’instruction des nouvelles levées belges”, 483.

³⁸³ O, *Oorlog 1914-1918*, 10.

³⁸⁴ HENRI CROENEN, Dagboek, 1914-1919.

³⁸⁵ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 4 juli 1915.

³⁸⁶ Dave GROSSMAN, *On killing. The psychological cost of learning to kill in war and society*, New York en Boston, 1995, 253; Edgar JONES, “The psychology of killing. The combat experience of British soldiers during the First World War”, in *Journal of Contemporary History*, 2006 (41.2), 229-230.

³⁸⁷ IEPER, IFFM, Philippe Oosterlinck, PO_000015: Soldaatje als doelwit om naar te schieten, [ante 1914], s.l.

³⁸⁸ JONES, “The psychology of killing”, 230.

³⁸⁹ *Les centres d’instruction de l’armée belge*, 13; HOEGAERTS, *Constructions of identity in Belgium*, 82.

geconstrueerd.³⁹⁰ Henri Croenens dagboek vermeldt heel simpel dat de rekruten “tranchées”, zoals de soldaten het zelf noemden, moesten graven en later terug dichtwerpen, maar rekende dat wel zelf tot de velddienst.³⁹¹ Valentin Dewaele beschreef de velddienst als “des exercices vraiment guerriers”.³⁹² Verder sprak Fritz Van Landeghem net als vele anderen ook over “petit guerre” en “kleinen oorlog” spelen.³⁹³ Die training op de velddienst kende net als de rest van de training een stelselmatige opbouw.

De *service de campagne* kon vermoeiend zijn en het was soms lang werken zonder rustpauze.³⁹⁴ Toch stond dat niet in de weg van een geïnteresseerde houding bij de rekruten.³⁹⁵ Er is ook nagenoeg geen enkele ergernis te merken rond de velddienst. Misschien was de *service de campagne* voor de meesten wel hun favoriete onderdeel van de opleiding. De oefeningen waren immers gevarieerd en doorbraken zo de monotonie. Valentin Dewaele vond velddienst bijvoorbeeld “plus divertissant” dan “faire des portez-arme toute la journée”.³⁹⁶ De oefeningen van de velddienst wilde Gaston Le Roy voor niets missen. Voor hem waren ze leerzaam en dat vond hij zowel positief als een reden om eraan deel te nemen.³⁹⁷ Afgaand op de geest waarin ook andere rekruten deze *service de campagne* beschreven, vonden de soldaten de velddienst niet erg om te doen. Sommigen gaven zelfs gedetailleerde beschrijvingen die getuigen van interesse en soms enthousiasme:

We hebben woensdag den 13 een klein marchcken en een attaque gedaan tegen de mannen van Montebourg en deze van La Haye (...), ziehier geheel het dagorde: vertrek uit Valognes om 7 uren naar Pont l'Abbé. Om 11 uren wordt de vijand gesignaleerd. We verdeelen ons in patrouille en om 11 ½ zien we de eerste Duitschers. Dan eene haag doorgetrapt, in een weide neergedaald, over hoogten en hegen, dan zien we op 2 tot 500 meter de Duitschers met hunne mitrailleuse, in een weide gekropen over een muur van 2 meter, over een rivier gesprongen met Brunten aan ons hoofd, dan koomen we aan een grote wal, we zoeken achter een brug, we vinden er (...) geen, we kruipen langs een barrière waarvan de staken wikkelen en we risschieren van somtijds in de beek te vallen, ik kruip over de barrier en val met mijnen ... in de nettels, dan à l'assaut, maar ze gingen in retraite, wij achtervolgen ze zoo 20 tot 25 minuten, den helft loopt erachter en wij smijten ons in een groot plein in tirailleur (t.i.t. zeggen plat op onzen buik met onzen zak op de rug, de schup, de baionette en de geweer), als we daar zo een half uur lagen, blazen ze 't appel en we gaan dan eten en dan repos om de kameraden te gaan opzoeken.

³⁹⁰ AMEZ, *Dans les tranchées*, 178.

³⁹¹ HENRI CROENEN, *Dagboek*, 1914-1919.

³⁹² BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 127: VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 11 juni 1915.

³⁹³ BRUSSEL, KLM, 1914-1918 – I. Personalia. Aanvulling, ms. 633: FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 19 maart 1915; BRUSSEL, KLM, 1914-1918 – I. Personalia. Aanvulling, ms. 633: FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 30 maart 1915; BRUSSEL, KLM, 1914-1918 – I. Personalia. Aanvulling, ms. 633: FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 2 mei 1915.

³⁹⁴ Bijvoorbeeld VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 11 juli 1915.

³⁹⁵ Bijvoorbeeld BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 56: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 16 juli 1915.

³⁹⁶ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 127: VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 29 juli 1915.

³⁹⁷ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 23.

(...) Er was weer nieuwe attaque om 11 uren 's nachts, wij dienden voor renfort en we [sliepen] tot 3 ¼ uren. (...) Om 3 ¼ reveil en we moesten gaan renfort gaan geven, maar we stonden daar voor een beek en we konden niet voort, we kropen dan in een schuur en keerden vandaar terug naar ons vorig plein, dan eten, au revoir aan de kameraden, défilé voor de kolonel en de manoeuvres waren gedaan. 't Is zeer plezierig, maar 't is lastig omdat het niet ware dat het oorlog is. 't Is toch geestig en surtout als men dan eenigste kameraden achterna ziet.³⁹⁸

Uit bovenstaand citaat blijkt duidelijk dat het de bedoeling was dat de rekruten zich zoveel als mogelijk in een oorlogssituatie waanden. Het was de meest op gevechtssituaties gerichte training. Waar Dekeerle aan het begin van zijn uitleg nog sprak over “de mannen van Montebourg en deze van La Haye”, schreef hij in zijn verslag van de *service de campagne* steevast over de “vijand” of de “Duitschers”. Anders dan bij bijvoorbeeld de algemene oefeningen, moesten de soldaten niet klakkeloos van pas tot pas nadoen wat er hen bevolen werd. In oefeningen als deze, manoeuvres, aanvallen en oefengevechten, moesten de soldaten anticiperen op de situatie.³⁹⁹ Dat deden ze uiteraard niet in het wilde weg. Zoals duidelijk uit het verhaal van Dekeerle, waren ze reeds vertrouwd met concepten als patrouilles, wat in het Belgische leger de betekenis droeg van korte, snelle aanvallen. Ze wisten wanneer ze de aanval moesten inzetten en hoe te reageren op een terugtrekking. Ook dat liep dus gelijk met de lessen die de instructie voor de lichamelijke opvoeding voorop stelde. Uiteindelijk was het doel van hun opleiding in de *centres d'instruction* om te leren vechten tegen de vijand. In die zin culmineerde hun training in de *service de campagne*.

Naast oefengevechten, aanvallen of manoeuvres trinden de rekruten ook op het maken, innemen en dichtwerpen van loopgraven.⁴⁰⁰ Vanaf december 1914 werden schoppen geleverd aan de opleidingskampen waarmee de rekruten konden oefenen op allerlei “travaux de campagne”.⁴⁰¹ In Quinéville maakten Firmin Bonhomme en zijn mederekruten loopgraven op het strand, gekleed in hun “tenue de campagne”: een vest, hun geweer, een patroongordel, een zak, een riem, een drinkbus en een rugzak.⁴⁰² Waar Joseph Claes aangaf tijdens zijn opleiding geen tijd in een loopgraaf te moeten doorbrengen, moest Valentin Dewaele dat wel, wat in navolging was van wat de koning en Generaal Loë verlangden (cf. 2.1.2).⁴⁰³ Achiel Van Acker en zijn mederekruten leerden verder hoe ze borstweringen moesten vlechten. Omdat Van Acker een mandenmaker was, ging hij veel vlotter, sneller en efficiënter om met de takken en twijgen dan andere rekruten. De luitenant merkte dat op en stelde hem aan voor het maken van manden voor het bureau. Dat mocht hij doen terwijl de anderen oefeningen hadden. Niet alleen genoot hij van die afwisseling, ook stelde dat zijn beeld van luitenant Vervoorde bij. Hoewel hij de luitenant aanvankelijk benoemde als een duivel, besloot hij dat luitenant Vervoorde “ook tot goede dingen in staat was”.⁴⁰⁴

³⁹⁸ EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 15 oktober 1915.

³⁹⁹ HOEGAERTS, *Constructions of identity in Belgium*, 82-83.

⁴⁰⁰ Bijvoorbeeld HENRI CROENEN, Dagboek, 1914-1919. *Les centres d'instruction de l'armée belge*, 13.

⁴⁰¹ *Les centres d'instruction de l'armée belge*, 9.

⁴⁰² BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 34-35.

⁴⁰³ JOSEPH CLAES, Brief aan Joseph De Ridder, 22 december 1914; VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 11 juni 1915.

⁴⁰⁴ VAN ACKER, *Jeugd in oorlogstijd*, 90, 96.

Valentin Dewaele gaf daarnaast ook een verslag over de training op het innemen van zo'n loopgraaf. Vanaf ongeveer 100 m afstand moesten de rekruten naar een loopgraaf toe bewegen in kleine stukjes van 10 m. Ze moesten zich telkens op de grond werpen, plat op de buik. Vanaf 20 m voor de loopgraaf begonnen de soldaten te tijgeren. Op het einde vielen ze aan, zo snel mogelijk op hun doel aflopend. Daarbij waren ze verplicht "vive le roi et des histoires pareilles" te roepen. Dewaele en zijn mederekruten hadden zich bij deze oefening goed geamuseerd.⁴⁰⁵ Deze beschrijving geeft de actieve stimulatie van een patriottische geest weer binnen de gevechtstraining. De rekruten kregen niet enkel gevechtstechnieken en -strategieën aangeleerd, maar die werden ook actief ingebed in een vaderlandslievend kader. De vraag is in welke mate het uitroepen van "leve de koning" een werkelijke incorporatie van patriottisme teweeg bracht (cf. Hoofdstuk 4). In het licht van de studie van Nel de Mûelenaere naar militariseringsprocessen in België, was deze patriottische insteek nauw verbonden met het inspelen op de emoties van soldaten. Het leger koppelde immers noties als mannelijkheid en patriottisme aan het militaire bestaan om zo een interne motivatie te koppelen aan een in feite blinde gehoorzaamheid.⁴⁰⁶ Die koppeling blijkt in de Belgische militaire opleidingskampen tijdens de Eerste Wereldoorlog heel duidelijk.

Oefeningen zoals die beschreven door Dekeerle vonden ook steeds plaats in de omgeving van de kampen, maar niet in de kazernes zelf. De keuze van een bepaalde regio moest zo veel als mogelijk het front- en loopgravenlandschap weerspiegelen.⁴⁰⁷ Omdat oefengevechten doorgingen op het platteland, moesten de rekruten ook alle obstakels van het land overwinnen, net zoals het front zijn eigen landschap had. Het handboek lichamelijke opvoeding sprak steeds over "surmonter" of "franchissement".⁴⁰⁸ Waar Josephine Hoegaerts het landschap in negentiende-eeuwse militaire oefeningen herkent als vrouwelijk gegenderd, lijkt de woordkeuze uit de instructiehandleiding voor de opleidingskampen eerder te wijzen op het landschap als vijand.⁴⁰⁹ Dekeerle en zijn medesoldaten moesten dat landschap trotseren met hun rugzak, schop en geweer.

De manoeuvres op verplaatsing in de negentiende eeuw moesten bij soldaten ook liefde opwekken voor het Belgische land. Door immers op verschillende plaatsen militaire oefeningen uit te voeren, leerden de soldaten hun eigen land kennen en bewonderen.⁴¹⁰ Aangezien de rekruten uit de Eerste Wereldoorlog in Frankrijk trinden, konden de verplaatsingen niet ingezet worden als een verkenning van het eigen land. Toch vertaalden trainingen in het landschap zich in liefde en bewondering voor de natuur, wat ook al duidelijk naar voor kwam in de beleving van de marsen (cf. 2.2.2). Wat voor Gaston Le Roy vooral dat positieve gevoel kracht bij zette was "de verstrooi[i]ng en 't genot steeds nieuwe streken te doorkruisen".⁴¹¹

⁴⁰⁵ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 23: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 29 april 1915.

⁴⁰⁶ DE MÛELENAERE, *Militarisering in een neutrale natie, 1890-1914*, 92, 108-113.

⁴⁰⁷ DE SELLIERS, "L'instruction des nouvelles levées belges", 484.

⁴⁰⁸ Bijvoorbeeld Instructie voor de lichamelijke opvoeding en gymnastiek voor militairen, 60.

⁴⁰⁹ HOEGAERTS, *Constructions of identity in Belgium*, 82-83.

⁴¹⁰ HOEGAERTS, *Constructions of identity in Belgium*, 82.

⁴¹¹ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 23.

Niet alleen het landschap zorgde voor een positieve ervaring, ook andere elementen speelden mee, zoals onder andere blijkt uit de verhalende manier vol details waarop Stan over de velddienst schreef.⁴¹² Het geeft weerom blijk van interesse, maar ook een zeker plezier. Dergelijke oefeningen hadden op die manier iets avontuurlijks zonder dat er in werkelijkheid gevaar was voor hun leven. In zekere zin was dit trainingsonderdeel ook een spel door het competitieve karakter. Uiteraard heeft een oorlog zelf, waarvoor de rekruten trinden, ook een competitief karakter, maar het belangrijke verschil hierin is dat de competitiviteit in de *centres d'instruction* er een tussen vrienden was. Stan voelde het, misschien onbewust, eerder aan als een wedstrijd dan als een oorlogssituatie. Die sportmetaforen duiken regelmatig op. Marsen werden zo bijvoorbeeld vergeleken met een "velo koers".⁴¹³ Aan het front was die sportieve representatie van gevechten en doden een manier om dat draaglijker te maken: het was maar een spel.⁴¹⁴

Eugène Dekeerle vond de veldoefeningen "plezierig" en "geestig". Dat had ook te maken met het feit dat dergelijke oefeningen een kans waren tot ontmoeting tussen rekruten van verschillende kampen of compagnieën. Zijn "kameraden" kunnen weerzien was voor hem een hele verademing. Het belang daarvan wordt nog meer onderstreept doordat hij in zijn beknopte dagboek toch de namen oplijstte van de mensen en vrienden die hij tegenkwam. Op diezelfde 9 september 1915 vertelde hij vol blijdschap dat ze zich na de oefenaanval verbroederd hadden met de mannen van La Haye, "ge ziet van hier dat we niet weinig content waren al die kameraden te zien".⁴¹⁵ Niettemin had voor Dekeerle de *service de campagne* ook een schaduwkant. Hij was er zich immers van bewust dat deze oefeningen wel leuk konden zijn om uit te voeren, maar dat het hun voorbode was om naar de loopgraven te trekken. Hoewel de soldaten in Normandië veilig verbleven in de *centres d'instruction*, trinden ze daar om de oorlog te gaan uitvechten in hun thuisland. Ondanks die zwaarmoedige gedachte, had het plezier in de *service de campagne* het overwicht doorheen zijn hele briefwisseling

Waar Dekeerle zich bewust was van het feit dat ze trinden voor een oorlog, besepte Gaston Le Roy dat de training niet strookte met de oorlogsrealiteit. Op 22 april 1915 moesten ze als oefening een huis innemen dat door de vijand bezet was. Voor hem was die aanval "gezellig". Dat is een adjectief dat verre van doet denken aan een oorlogssituatie, ook al is ze hier gespeeld. Le Roy beschreef hoe "menigeen werd "gedood"". ⁴¹⁶ Dat hij "gedood" tussen aanhalingstekens plaatste, is niet onbelangrijk. Hoewel de (nagespeelde) vijand in de opleiding uiteraard niet echt gedood werd, bracht hij die nabootsing ook in zijn beschrijving. Levenden en doden, vijanden en vrienden, trokken samen naar de kazerne, zo stelde hij. "Mocht het zoo eens zijn in werkelijkheid!".⁴¹⁷ Hij besepte dat deze oefening eigenlijk niet te vergelijken viel met de reële situatie aan het front en wenste daarom dat de frontsoldaten, net als de rekruten, na een "gezellige" aanval samen naar huis konden. Uit zijn beschrijvingen van de volgende dagen spreekt dezelfde geest. Op 30 april liet hij zich beetnemen in een oefenaanval, maar "gelukkig was het alles maar schijn en geen

⁴¹² Bijvoorbeeld STAN, Brief aan gezin, 14 mei 1915.

⁴¹³ VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 91.

⁴¹⁴ JONES, "The psychology of killing", 244.

⁴¹⁵ IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. [MI]MAP 1683: EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 9 september 1915.

⁴¹⁶ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 20.

⁴¹⁷ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 20.

werkelijkheid”.⁴¹⁸ Een dag later was Le Roy zich ook weer bewust van de onwerkelijkheid van een oefenaanval. “Verging het in den oorlog nooit anders, wat zou het prettig zijn. Maar...”⁴¹⁹

Wat opvalt, is de training op een bajonetaanval die Stan vermeldde in zijn brieven. Bajonetaanvallen, hoewel niet volledig verdwenen, kwamen in de Eerste Wereldoorlog slechts heel zelden voor. De training erop was dus niet zozeer een training op man-tot-man-gevechten, maar bedoeld om strijdlust op te wekken.⁴²⁰ De bajonetaanval had immers een heldhaftig karakter dat stamde uit vorige oorlogen. Chargeren met de bajonet zou leiden tot een glorieuze overwinning, waarbij de vijand moeiteloos teruggedreven werd. Beelden over de oorlog toonden veelvuldig dit heroïsche tafereel dat de Europese bevolking reeds vertrouwd was. De heroïek die burgers te zien kregen, strookte echter helemaal niet met de werkelijkheid van de moderne oorlog die de Eerste Wereldoorlog was. Het discours dat deze beeldvorming teweeg bracht en als discursieve plaats in stand hield, stond dus volledig los van de werkelijke frontervaring.⁴²¹ Volgende uitspraak van Stan is daarom des te frappanter:

Vandaag hebben wij leren schermen met het geweer (de bajonette stak er nog niet op). Naar 't schijnt hebben de Duitschers eenen helschen schrik van dit wapen, nu dan zullen wij het maar goed handteeren.⁴²²

Stan en zijn mederekruten kregen van militaire instructeurs te horen dat een bajonetaanval de Duitse soldaten de stuipen op het lijf joeg. Binnen hun militaire opleiding tot infanterist was de geest van hun training dus niet afgesteld op de moderniteit van de toenmalige oorlog. Een werkelijke bajonetaanval was gehuld in angst, niet in heroïsme. De Duitse soldaten waren geen laffe vijanden die bevreesd de vlucht namen.⁴²³ Die actieve mentaliteitsvorming door het leger had bijgevolg ook een impact op hoe de rekruten zelf de oorlog percipieerden, maar dat zal in Hoofdstuk 4 nog verder aan bod komen (cf. 4.2.2).

Gezien de beschrijvingen van andere rekruten over de velddienst is het opmerkelijk dat de veldoefeningen Jef Vermeiren “ferm de keel begonnen uit te hangen”.⁴²⁴ Hij en zijn vriend liepen daarom “moedwillig verloren” en belandden bij mensen waar ze eten en drinken kregen, alles wat ze maar verlangden.⁴²⁵ Het is de enige rekrute uit het bestudeerde bronnencorpus die een negatieve waarde gaf aan de velddienst. De *service de campagne* was daarentegen voor vele rekruten een aangename vorm van training. Dat staat in groot contrast met de omstandigheden waarin de frontsoldaten hun werk moesten doen. Het graven, herstellen en verstevigen van loopgraven, het af- en aanvoeren van zandzakken en het bouwen van verdedigingspunten en schuilplaatsen waren slopend. Zeker wanneer het regende was dit werk voor de frontsoldaten een

⁴¹⁸ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 21.

⁴¹⁹ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 21-22.

⁴²⁰ JONES, “The psychology of killing”, 232-233.

⁴²¹ Benoist COULIOU en Cédric MARTY, “La représentation de la charge à la baïonnette, entre affirmation nationale et affirmation de soi”, in Rémy CAZALS e.a. (red.), *La Grande Guerre. Pratiques et expériences*, Toulouse, 2005, 150-151; BOWMAN en CONNELLY, *The Edwardian army*, 94; MARTIN, “First World War diaries, authenticity and combatant identity”, 1249.

⁴²² IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC: STAN, Brief aan gezin, 20 mei 1915.

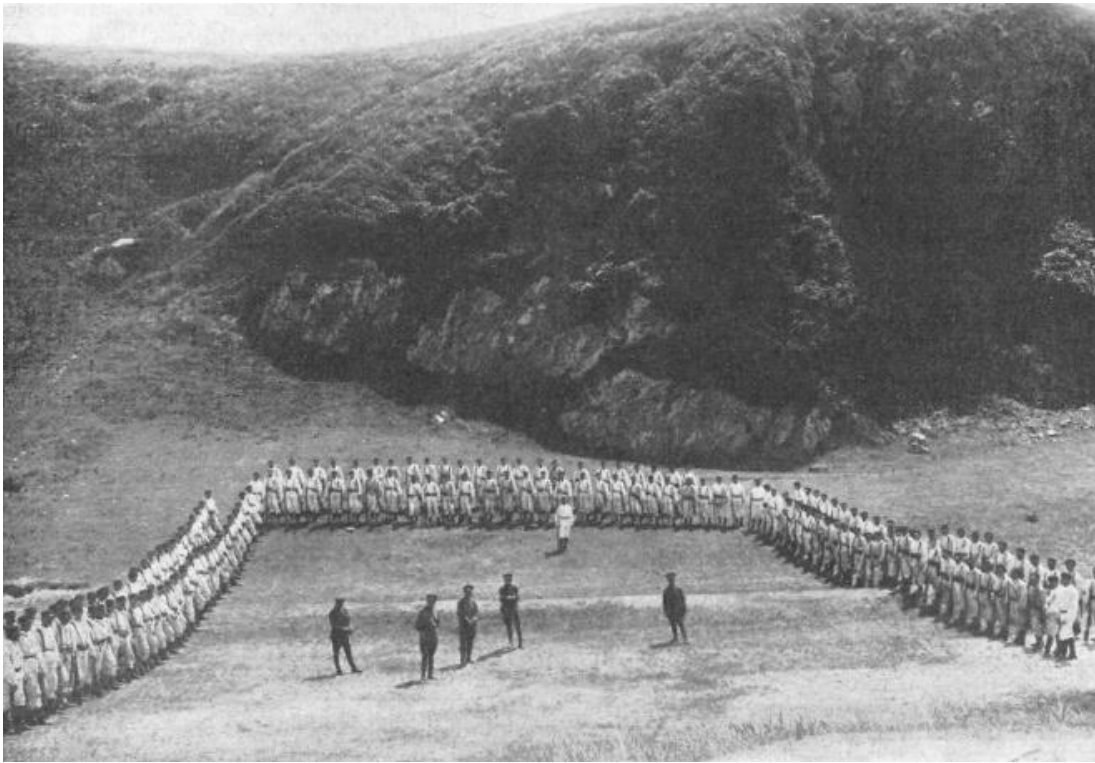
⁴²³ CUOLIOU en MARTY, “La représentation de la charge à la baïonnette”, 154.

⁴²⁴ VERMEIREN, *Mijn grote oorlog*, 29.

⁴²⁵ VERMEIREN, *Mijn grote oorlog*, 29.

helse taak. Het vele werk was een uitputtingsslag voor de soldaten. Ze werden er volledig mee overladen.⁴²⁶

Het directe oorlogsgevaar maakte bovendien een groot verschil. Frontsoldaten konden bij hun *travaux de campagne* het slachtoffer worden van vijandelijk vuur of bombardementen.⁴²⁷ De blootstelling aan oorlogsgeweld en oorlogsgevaar was bijgevolg een cruciale factor in de beleving van de frontsoldaten. De rekruten van de *centres d'instruction* deden de oefeningen van de *service de campagne*, zoals het nabootsen van een aanval, in tegenstelling tot de frontsoldaten in volstrekte veiligheid. Het gevoel van onmacht dat zich een weg baande door de frontsoldaten, was absoluut niet aanwezig bij de rekruten in de opleidingskampen. Het contrast tussen de ervaring van de rekruten en die van de frontsoldaten is dus enorm. Waar de *service de campagne* in de *centres d'instruction* gepaard ging met interesse en soms zelfs enthousiasme, was de angst en spanning erg aanwezig bij de frontsoldaten. Ook hier weer moesten frontsoldaten in hun rustperiodes loopgraven maken, wat hen hun verlangde rust ontnam.⁴²⁸

Afbeelding 7. Manoeuvre door rekruten in Granville, 1915 (DES OMBIAUX, "La Belgique du dehors", 142).

Het spreekt bijna voor zich dat door het gevaar en de levensbedreigende omstandigheden in de loopgraven en aan het front, de gevechtssituaties waarop getraind werd in de *centres d'instruction* op een heel andere manier beleefd werden. De voortdurende spanning, angst en stress door een imminente dreiging voegden een sterke psychologische dimensie toe die in de opleidingskampen gewoonweg niet kon worden nagebootst. Afgaand op de memoires van Theofiel O over de oorlog, lijkt het daarentegen dat hij en zijn mederekruten in Villers-le-Sec

⁴²⁶ AMEZ, *Dans les tranchées*, 179.

⁴²⁷ AMEZ, *Dans les tranchées*, 179.

⁴²⁸ CHRISTENS en DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, 97-99.

tijdens hun training zelfs nooit een oefengevecht, oefenaanval, oefenachtervolgning... hebben gehouden. Dat valt dan erg op gezien dat juist is waarvoor ze naar het front gestuurd werden. Enkel als examen, aan het einde van hun opleiding, moesten ze enkele “manoeuvres” uitvoeren. Er werd getest of ze “de Duitser achteruit zouden kunnen slaan”. De rekruten konden de vijand echter niet vinden, door een misverstand van de oversten, zo zei hij. De generaal die toekeek achtte hen daarom onbekwaam en liet twee maanden onderricht toevoegen aan hun opleiding.⁴²⁹ Dit valt op, omdat de rekruten uit anderen bronnen wel allemaal, hoewel niet altijd in dezelfde mate, trainden op de velddienst tijdens hun opleiding.

2.3 De overige opleiding

2.3.1 Angstvallig en gedwongen: de discipline

Uit Order N°6 van de *Inspection Générale de l'Armée* bleek dat Antoine de Selliers de Moranville erg veel belang hechtte aan de discipline binnen het leger.⁴³⁰ Wat daarom erg opvalt, is de verscheidenheid in de opleidingskampen in de toepassing ervan. Stan beschreef bijvoorbeeld hoe hij de latrines moest kuisen, omdat hij volgens de commandant vijf minuten te laat was op het appel. Zelf klaagde hij er niet echt over, want hij vond dat je alles moest kunnen in het leger.⁴³¹ René Van Lerberghe vond als instructeur zelf de discipline veel te strikt in het kamp waar hij opleiding gaf. Als een rekrute hem kwam aanspreken, moest die reglementair salueren, zich in positie zetten, zich niet verroeren, en wanneer hij zijn zeg had gedaan, de reglementaire halve draai maken en met de linkervoet vertrekken. Als dat niet werd nageleefd, was het de sergeant of korporaal die gestraft werd, en streng, voor elk soort van deze “petits blagues”.⁴³²

Op 19 maart 1915 schreef Fritz Van Landeghem dat hij corvee had gekregen “om 's avonds scheetjes te laten mee mijnen mond”.⁴³³ Eenmaal in Bayeux verloren Van Landeghem en zijn mederekruten hun recht op ‘sortie’ als de discipline niet werd nageleefd. Zo mochten ze bijvoorbeeld niet uitgaan als ze met de handen in hun zakken op hun gemak naar het appel kwamen.⁴³⁴ Ze werden in Bayeux goed behandeld, maar ze moesten zeker stipt en net blijven.⁴³⁵ Eugène Dekeerle vertelde zijn gezin op 19 september 1915 dat in het kamp van Valognes strenge regels golden. Het was de oversten niet toegestaan met de soldaten te spreken, tenzij voor de dienst. Dekeerle voegde er nog aan toe: “en ge moet ze dan nog zien”.⁴³⁶

⁴²⁹ O, *Oorlog 1914-1918*, 10.

⁴³⁰ ANTOINE DE SELLIERS DE MORANVILLE, *Ordre rappelant la méthode à suivre pour discipliner et instruire les troupes*, 1-3.

⁴³¹ IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC: STAN, Brief aan gezin, 23 mei 1915.

⁴³² ANTOINE DE SELLIERS DE MORANVILLE, *Ordre rappelant la méthode à suivre pour discipliner et instruire les troupes*, 2; IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC008, nr. 28: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 7 april 1915; ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 251, 266. Zie ook BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 36.

⁴³³ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 19 maart 1915.

⁴³⁴ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 28 juni 1915.

⁴³⁵ BRUSSEL, KLM, 1914-1918 – I. Personalia. Aanvulling, ms. 633: FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 7 juli 1915.

⁴³⁶ IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. [MI]MAP 1683: EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 19 september 1915.

In mei 1915 waren er problemen met dronkaards in Saint-Lô. Daardoor kregen Valentin Dewaele en de andere soldaten in het kamp een verbod op de 'sortie'. Hij was gefrustreerd dat ze met zovelen door enkelingen gestraft werden.⁴³⁷ Desondanks bleek hun majoor ook mildheid te tonen bij goed werk en goed gedrag. Vanaf 25 juli 1915 mochten ze elke zondag vanaf 13 u. uitgaan in plaats van vanaf 16 u.: "C'est la récompense que le major nous donne pour notre bon travail et bonne conduite".⁴³⁸ Eerder al mochten ze 's avonds uitgaan tot 21 u. in plaats van tot 20.30 u. Dewaele vond dat de majoor hen goed verzorgde; de onderofficiers en instructeurs waren vriendelijk.⁴³⁹ Hierin is de vaderfiguur zichtbaar die de Selliers voorschreef in zijn discipline-richtlijnen. Toch is het waarschijnlijker dat de majoor die besluiten niet nam op basis van de instructies van de Selliers, maar als anticipatie op de wisselwerking tussen de rekruten en hun officieren, zoals in paragraaf 2.1.1 al aangegeven. Daarbij werd de militaire discipline allesbehalve achterwege gelaten, maar de oversten toonden mildheid en redelijkheid naar hun soldaten toe. Eerder dan het paternalistische karakter, streng maar rechtvaardig, waarnaar de Selliers streefde, gaat het hier om een maternalistisch karakter, met een meer zorgende insteek.⁴⁴⁰

Een voorbeeld uit het bronnencorpus concretiseert de idee van discipline als een vormbaar gegeven en illustreert daarom ook dat niet overal in de instructiecentra de discipline zo strikt was en nageleefd werd als op de manier die Simoens herkende. Uit de herinneringen van Albert Vervust blijkt namelijk dat rekruten in sommige gevallen ook gewogen keuzes konden maken wat betrof de discipline. Zelf vond hij de disciplineregels noodzakelijk: "Tucht moet er ook bestaan, wat zou het anders wel worden!".⁴⁴¹ Toch besloot Vervust tijdens de weekenddagen weg te lopen uit zijn opleidingskamp, toen bleek dat hij geen verlof zou krijgen. Enkele dagen in "de doos" doorbrengen was voor Vervust geen te zware prijs om zijn geliefden te kunnen zien. "Dit plezier had ik wel eens nodig en had er voor de gevolgen ook geen spijt van".⁴⁴² Dit wil ook zeggen dat deze mogelijkheid bestond bij sommige, welwillige instructeurs. Het voorval was zelfs reden tot een plagende sfeer tussen Vervust en de sergeant-majoor.⁴⁴³ Gematigdheid was hier dus niet vreemd aan de discipline. Er was een wederzijds begrip tussen legeroverste en rekrut, waardoor die laatste wat hij verloor, kon afwegen tegen wat hij won. Hoe dan ook blijven er opvallende verschillen te bemerken in de brieven en dagboeken wat betreft de discipline in de *centres d'instruction*.

Aan het begin van zijn opleiding in Carteret kwam Fritz Van Landeghem overal te laat: "k Kom altijd te laat voor 't eten, 'k ga altijd te laat naar bedde, 'k kom er altijd te laat uit, en 'k kom altijd te laat op mijne werk; maar 'k ga er ook te laat van weg en dat is waarom ik altijd te laat kom voor

⁴³⁷ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 25: VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 3 mei 1915.

⁴³⁸ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 60: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 24 juli 1915.

⁴³⁹ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 16 april 1915; BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 45: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 13 juni 1915. Zie ook HENRI CROENEN, Dagboek, 1914-1919.

⁴⁴⁰ SIMOENS, "Discipline in het Belgische leger tijdens de stellingenoorlog", 285-286.

⁴⁴¹ VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren 1914-1918*, 85.

⁴⁴² VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren 1914-1918*, 83-85.

⁴⁴³ VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren 1914-1918*, 83.

't eten".⁴⁴⁴ En zo bleef de molen draaien. Hij noemde het zelf zijn zonden.⁴⁴⁵ Het is opmerkelijk dat Van Landeghem hier niet voor gestraft leek te worden, hoewel dat wel gebeurde voor kwajongenstreken. Valentin Dewaele volgde na zijn basisopleiding in Saint-Lô nog een artillerieopleiding in Eu. Hij voelde zelf de discipline in Eu minder streng en strikt aan dan de discipline die hij kende vanuit de infanterieopleiding.⁴⁴⁶ In Eu verbleef Dewaele ook niet in een kazerne, maar bij Franse boeren. Daardoor was er minder sprake van de strakke discipline en wel van meer vrijheid, zo gaf hij aan.⁴⁴⁷ Hoewel Dewaele zich altijd gedisciplineerd gedroeg, beviel het hem zeker om ook deels te kunnen ontsnappen aan alle strakke regels en orde. In Saint-Lô belandde er bijvoorbeeld een rekrut in het cachot, omdat hij weigerde te gehoorzamen. Zeker niet alle rekrut-soldaten volgden dus de discipline zoals van hen verwacht werd en dat kon leiden tot wrevel en bestraffing.

Il y a [eu] un petit incident. Un homme montrait de la mauvaise volonté. Le caporal lui dit de le suivre au lieutenant. Le soldat ne veut pas. Le caporal lui donne l'ordre. Il refuse. Sur ces entrefaits le caporal se présente à l'officier et lui communique qu'un homme refuse à lui obéir. De suite l'homme est amené au cachot, entre deux soldats baïonette au canon.⁴⁴⁸

Erg opvallend is dat Henri Croenen bijzonder weinig naar de algemene oefeningen ging. Wat echter nog opmerkelijker is, zeker gezien bovenstaand citaat, is dat Croenen daarvoor niet gestraft werd. Croenen schreef 74 keer dat er oefeningen gedaan werden, maar 35 keren daarvan, ongeveer de helft dus, deed hij niet mee. Er lijkt ook geen enkel patroon in te zitten. De vraag is hoe het komt dat hij zo weinig aanwezig was, maar toch geen gevolgen ondervond en bovendien nog steeds elke week zijn volledige soldij uitbetaald kreeg. Een van de denkpijpen zou kunnen zijn dat Croenen een bepaalde kwetsuur of blessure had waardoor het fysiek onmogelijk was mee te doen aan de oefeningen. Dat is echter in tegenspraak met zijn deelname aan bijna elke mars: van de 28 die er zijn doorgegaan, deed hij er slechts twee niet mee. Ook de schietoefeningen deed hij mee, evenals het maken en dichtwerpen van loopgraven. Bovendien wandelde Croenen in zijn vrije tijd bijna altijd van Eu naar Tréport en terug. Croenen gaf eenmalig, op 14 januari 1915, aan dat hij niet meedeed met de oefeningen, omdat zijn voeten gekwetst waren. Drie keer kreeg Croenen toestemming om langer uit te gaan en twee keren daarvan hielden in dat hij vroeger mocht vertrekken uit de kazerne. Hij kreeg die toelating samen met een vriend.⁴⁴⁹ Wil dat zeggen dat de officieren lakser waren met hen?

Hoewel Croenen zelden een reden neerschreef waarom hij niet deelnam aan de oefeningen, gaf hij op 22 januari 1915 wel aan dat hij verkoos "nog wat uit te rusten". Betekent dat dat Croenen een zekere keuzevrijheid had in zijn deelname aan de training? Eind januari 1915 vermeldde Croenen tweemaal dat hij zich bezighield met het vervaardigen van schietschijven in de plaats van naar de oefeningen te gaan. Op 2 en 8 februari liet hij zich "verontschuldigen" voor de oefeningen.

⁴⁴⁴ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 7 maart 1915.

⁴⁴⁵ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 7 maart 1915.

⁴⁴⁶ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 11 oktober 1915.

⁴⁴⁷ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 106: VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 2 november 1915.

⁴⁴⁸ VALENTIN DEWAELE, Dagboeknotitie voor moeder, 23 mei – 29 mei 1915.

⁴⁴⁹ HENRI CROENEN, Dagboek, 1914-1919.

Wil dat zeggen dat dat zomaar kon? Of had hij een geldige reden die aanvaard werd? Twee dagen later bracht hij zijn kamer in orde in plaats van deel te nemen aan de oefeningen. Op 17 maart moest hij niet aanwezig zijn op de oefeningen, omdat hij identiteitsbewijzen moest maken. Op 26 april ging hij geen loopgraven dichtwerpen, omdat hij een brief wilde schrijven, wat hij tevens deed op 7 december 1914. Daarnaast gaf hij op 15 januari 1915 de terloopse opmerking dat hij de hele dag van zijn dienst ontslagen was.⁴⁵⁰ Naar de reden valt het gissen.

Het lijkt erop dat Croenens veelvuldige afwezigheid op de algemene oefeningen te wijten viel aan zijn gebrek aan zin en motivatie. De rest van de training deed hij immers wel gewoon mee en hij ging ook heel vaak wandelen. Aan een fysieke beperking zal het dus niet gelegen hebben. De vraag die hier het meest aan de orde is, is de volgende: waarom kwam Henri Croenen hiermee weg? Op welke manier ontsnapte Croenen zonder gevolgen aan de strikte discipline? Of ligt er al een fout in die vraagstelling? Handhaafden de officiers in Eu de discipline wel zo strak als bedoeld door de Selliers tijdens Croenens verblijf daar? Aangezien Croenen niet gestraft werd, is het waarschijnlijk dat hij toch op goede voet stond met zijn meerderen. Hij deed ook regelmatig taken in opdracht van hen, dus de kans bestaat dat hij daar zelf achter vroeg om zo de oefeningen te omzeilen. Wat de verklaring is voor deze bizarre situatie, blijft vanuit het bronnenmateriaal echter onduidelijk.

Afbeelding 8. Henri Croenen (IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. [MI]MAP 3985: Foto van Henri Croenen, s.d.).

⁴⁵⁰ HENRI CROENEN, Dagboek, 1914-1919.

Voor Gaston Le Roy was de discipline een vorm van onvrijwillige dwang. Wanneer het *reveil* geblazen werd na nog geen zes uren slaap, moest hij opstaan, “met of tegenzin”. De impuls die hem liet opstaan, die hem de regels liet volgen, was angst: angst om kennis te maken met de “salle de police”. De vrees om gestraft te worden resulteerde in het zich krampachtig schikken naar de heersende discipline. Vermoeidheid kon hij niet tonen en hoewel hij geen “lust voor de oefeningen” voelde, had hij geen keuze dan te gehoorzamen. “Dat noemt men tucht!”.⁴⁵¹ Ook Achiël Van Acker deed op een schertsende manier diezelfde uitspraak.⁴⁵²

Zoals “gewoonlijk” moesten Gaston Le Roy en zijn medesoldaten bevelen strikt, prompt en passief opvolgen.⁴⁵³ Er viel volgens hem niets aan te doen. “Men werd bevolen”, en dan moest de soldaat onherroepelijk gehoorzamen. “Obéissez Soldat!”, schreef hij neer.⁴⁵⁴ Omdat hij dat doet binnen een verhaal dat de onmogelijkheid tot *agency* wil aantonen, heeft deze korte uitroep meer betekenis dan op zichzelf staand. In deze twee woorden bundelde Le Roy zijn ongenoegen, woede en ergernis over zijn onmacht binnen de militaire discipline. De korte uitroep van slechts twee woorden, gevolgd door een uitroepteken, onderstreept het beeld van beperkte zeggenschap van de rekrut zelf. Er was geen discussie mogelijk. Met twee kordate woorden werd de rekrut in een keurslijf geplaatst waarbinnen hij geen bewegingsvrijheid had. Met deze twee woorden was er geen plaats voor een weerwoord.

Hoewel Florimond Pijnaert niet zozeer de wil koesterde om zich te verzetten tegen de discipline, vond hij ze wel vreselijk. Meer nog, “wij zijn terecht gekomen in de greep van het militarisme”, daarmee verwijzend naar het Duitse leger.⁴⁵⁵ Het woord “greep” schept een beeld van een onverbidde “militarisme” waaraan niet viel te ontsnappen. Ook Pijnaert ervaarde deze “verschrikkelijke tucht” als een vorm van dwang, waarbij hij zijn individuele vrijheid verloor. Het samenspel van verschillende factoren, zoals de slechte levensomstandigheden, gecombineerd met deze strikte militaire discipline, maakten het leven in de opleidingskampen voor hem eigenlijk ondraaglijk.

De omslag in het disciplinaire denken, die zich in België op het einde van de negentiende eeuw voordeed, was dus zeker niet altijd te merken in de *centres d’instruction*. Vanaf de jaren 1890 hoorden instructeurs een stap opzij te zetten van de ijzeren en strakke discipline waarbij de rekrut geen menselijke individu kon of mocht zijn. Redelijkheid en gematigdheid moesten sleutelwoorden worden, want nieuwe inzichten binnen de psychologie hadden aangetoond dat angst als drijfveer enkel een averechtste werking had. Indien de instructeurs hun rekruten niet op een dwangmatige manier met schrik in het gareel hielden, kon die afwezigheid van bangheid ook verder blijven bestaan aan het front. Vrees voor de discipline was dus niet de juiste methode: dwang moest plaats ruimen voor instemming.⁴⁵⁶ Een goede discipline stelde de rekrut in staat om in een gevechtssituatie zijn eigen angst onder controle te houden, zo was de gedachte.⁴⁵⁷ Angst met angst bestrijden had dus geen zin. In de praktijk merkte Le Roy niets van deze nieuwe

⁴⁵¹ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 18.

⁴⁵² VAN ACKER, *Jeugd in oorlogstijd*, 91.

⁴⁵³ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 18; BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 36.

⁴⁵⁴ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 23.

⁴⁵⁵ PIJNAERT, *Dagboek*, 7.

⁴⁵⁶ DE MÛELENAERE, *Militarisering in een neutrale natie, 1890-1914*, 99, 114.

⁴⁵⁷ ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 289.

tendensen. Hoewel de discipline binnen de nieuwe ideeën nog steeds streng kon zijn, is er bij Le Roy geen enkel paternalistisch of gematigd karakter te merken. De vrees, die vermeden diende te worden en geen plaats meer mocht hebben binnen het leger, was er wel degelijk.⁴⁵⁸ Meer nog: die angst zorgde bij Le Roy voor een afkeer van het eigen leger.

2.3.2 Aanvullingen op de ‘vier trainingsonderdelen’

Op 4 juni 1915 moest Gaston Le Roy de wacht houden “bij valavond”, iets wat strikt genomen onderdeel was van de *service de campagne*, maar wat de rekruten als iets aparts zagen. In tegenstelling tot andere rekruten, vond Le Roy de wacht houden niet onaangenaam. Zolang het nog licht was, vond hij het “verrukkelijk” door de prachtige natuurtaferelen.⁴⁵⁹ Wanneer Le Roy op wacht moest, was het soms moeilijk om niet in slaap te vallen. Dan ging hij cafeïnetabletten halen bij de apotheker, “om voor ‘t “vaderland” wakker te blijven”.⁴⁶⁰ Het cynisme in die laatste zin is weerom tastbaar, doordat Le Roy op een parodiërende manier afstand nam van het discours dat het leger verspreidde. Hij gebruikte herkenbare uitspraken op een cynische manier om zijn boodschap nog krachtiger te maken. Le Roy betwijfelde het nut van eindeloos herhaalde “dwaze” oefeningen en wacht houden in Frankrijk. Vechten aan het front en zo zijn thuisland bevrijden, dat was wat hij verlangde. Daarnaast moesten de rekruten ook instaan voor piket. Le Roy beschreef het als volgt: “dat bestaat in gekleed te slapen om op ‘t eerste klaroengeschal klaar te zijn, bij brand of opstand”.⁴⁶¹ Le Roy en zijn mederekruten moesten ook geïnterneerde Duitse burgers bewaken. Anders dan andere rekruten, was Le Roy hier op zich niet ontevreden mee. Hoewel dit wel vermoeiend was, viel het hem lichter dan “al die dwaze, uitzinnige oefeningen”.⁴⁶²

Af en toe hadden de soldaten in de *centres d’instruction* het ook over schermlessen.⁴⁶³ Valentin Dewaele deed dat met een speciale bajonet die bij aanraking met een oppervlak, in casu een lichaam, terug in het geweer schoof.⁴⁶⁴ Verder wijzen zeldzame vermeldingen er ook op dat soldaten in opleiding heel wat sportoefeningen deden die leken op atletiek: sprinten over afstanden van 100 en 200 m, afstandslopen, ver- en hoogspringen, touw- en stoktrekken...⁴⁶⁵ In de handleiding voor de lichamelijke opvoeding en gymnastiek waren die ook opgenomen, maar die komen dus niet veelvuldig voor in de egodocumenten. Fritz Van Landeghem lijkt wel vanaf 2 mei 1915 gestart te zijn met loopoefeningen over een afstand van 2 km, waarbij om de twee dagen zijn hemd druipend nat was van het zweet. Fysieke conditie werd dus gekweekt en was nodig, maar hij noemde het een “detail in ons tegenwoordig leren”.⁴⁶⁶ Albert Vervust vond deze

⁴⁵⁸ Zie ook ROUSSEAU, *La guerre censurée*, 337.

⁴⁵⁹ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 17 mei 1915.

⁴⁶⁰ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 36.

⁴⁶¹ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 33.

⁴⁶² LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 33.

⁴⁶³ IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC008, nr. 7: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 20 november 1914; HENRI CROENEN, *Dagboek*, 1914-1919; LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 25; BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 36; ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 277.

⁴⁶⁴ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 61: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 26 juli 1915.

⁴⁶⁵ VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 77.

⁴⁶⁶ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 2 mei 1915.

sportoefeningen erg belangrijk voor de gezondheid en het soepel houden van de rekruten.⁴⁶⁷ Achiel Van Acker vond de sportoefeningen het enige leuke deel van de fysieke training. Hardlopen kon hij als de beste, zo is in zijn memoires te lezen.⁴⁶⁸

Afbeelding 9. Jef Vermeiren op wacht, 1915 (VERMEIREN, *Mijn grote oorlog*, 30).

Afbeelding 10. Touwtrekkende rekruten in het witte trainingsuniform (DES OMBIAUX, "La Belgique du dehors", 25).

⁴⁶⁷ VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 77.

⁴⁶⁸ VAN ACKER, *Jeugd in oorlogstijd*, 94.

Naast de fysieke training, bestond de opleiding ook uit andere elementen. De rekruten kregen bijvoorbeeld ook theorielessen, hoewel niet altijd even veel.⁴⁶⁹ Meestal gaan de summiere beschrijvingen daarvan niet verder dan een vermelding, maar af en toe haalde een rekrut kort aan wat er in die lessen aan bod kwam. Voor Firmin Bonhomme, die wel een uitgebreide beschrijving gaf, bestond de *service intérieure* uit lessen, lezingen, conferenties... over volgende zaken: “D’abord l’organisation de l’armée, les différents grades, les règlements militaires, le règlement de discipline”. Daaruit blijkt dat hij in deze theorielessen leerde waar, wanneer en hoe hij tijdens de fysieke training en zijn leven in de kazerne verwacht werd zich aan welke regels te houden. In de tweede plaats leerde hij zijn geweer van binnen en buiten kennen. Bonhomme kreeg onderricht over het onderhoud, de demontage, het smeren van zijn geweer en meer. Hij leerde er ten slotte ook de principes van de *tir*. Ten derde bestudeerden ze de *service de l’armée en campagne*: “l’installation d’un camp, d’une grand-garde, d’une flanc-garde, d’une arrière-garde... les petits-postes, les postes d’observation, les sentinelles, les patrouilles etc”. Met andere woorden werden de rekruten hier dus onderwezen in de theoretische kaders en strategieën die ze in hun *service de campagne* moesten toepassen. Daarnaast kregen ze morsecode aangeleerd.⁴⁷⁰ Ook het verzorgen van voeten en schoenen kwam aan bod.⁴⁷¹

De theorielessen lijken in sommige instructiecentra ook een alternatief geweest te zijn op momenten dat het regende en oefeningen in openlucht niet doorgingen.⁴⁷² Ook bij René Van Lerberghe was het slechte weer een reden “de rester toute la journée au cantonnement pour donner de la théorie”.⁴⁷³ In zijn tijd als instructeur daarentegen moesten de rekruten ook in regenweer buiten trainen.⁴⁷⁴ Wanneer de fysieke training wel werd afgelast door de regen, kon het regenweer dus ook verbonden worden met een gevoel van opluchting, omdat er geen uitputtende oefeningen gedaan hoefden te worden. Dat wil ook zeggen dat er een andere emotionele waarde aan het weer werd gekoppeld dan in het frontgebied. De regen, die in de loopgraven zorgde voor modder en dus miserie, kon in verschillende opleidingskampen een voorbode van rust zijn. Eugène Dekeerle stelde dat bijvoorbeeld op 2 oktober 1915. Door de regen zou hij rust hebben tussen 14 u. en 15 u. en kon hij brieven schrijven, “zooveel te beter”.⁴⁷⁵

Hoewel Achiel Van Acker veinsde een analfabeet te zijn, deed hij in de kazerne het liefste de theorielessen. “Voor trage jongens was dat een pest”, omdat de leerstof voor hen te moeilijk was. Voor Van Acker was vooral de leraar, een adjudant, “een bron van vermaak”. Die man had het hoog in zijn bol en pretendeerde met zijn intelligentie alles te weten. Wanneer Van Acker en zijn vriend dus begrepen dat bij de les over het kompas de leraar er in feite niet veel over afwist, overstelpten ze hem met vragen en deden het zweet bij hem uitbreken.⁴⁷⁶ Zijn oversten uitdagen deed Van

⁴⁶⁹ *Les centres d’instruction de l’armée belge*, 9.

⁴⁷⁰ BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 35-36.

⁴⁷¹ HENRI CROENEN, *Dagboek*, 1914-1919.

⁴⁷² HENRI CROENEN, *Dagboek*, 1914-1919; ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 308.

⁴⁷³ IEPER, IFFM, *Personencollectie*, ms. IFFDC008, nr. 11: RENÉ VAN LERBERGHE, *Brief aan ouders*, 20 december 1914.

⁴⁷⁴ IEPER, IFFM, *Personencollectie*, ms. IFFDC008, nr. 43: RENÉ VAN LERBERGHE, *Brief aan ouders*, 5 augustus 1915.

⁴⁷⁵ IEPER, IFFM, *Personencollectie*, ms. [MI]MAP 1683: EUGÈNE DEKEERLE, *Brief aan gezin*, 2 oktober 1915

⁴⁷⁶ VAN ACKER, *Jeugd in oorlogstijd*, 91.

Acker doorheen heel zijn opleiding met plezier. Hij genoot ervan om met hun voeten te rammelen en het gevoel te krijgen hen slimmer af te zijn.

Verder kregen rekruten in hun theorielessen ook “vaderlandse en soldatenliederen” aangeleerd.⁴⁷⁷ Zingen tijdens de mars verlichtte het stappen en maakte muziek onnodig, zo zei hij.⁴⁷⁸ Van Acker, zogezegd ongeletterd, zong deze liederen niet mee. Zijn slinkse karakter kwam echter tot uiting wanneer op een avond de Vlaamse Leeuw gezongen werd. Hij plaatste zich daarvoor dicht bij de adjudant en zong het refrein uit volle borst mee. De adjudant bewonderde hem voor zijn overgave in het lied. Meer nog, de adjudant stelde hem als voorbeeld voor de andere manschappen.⁴⁷⁹ Valentin Dewaele ergerde zich dan weer duidelijk aan het repetitief karakter van de theorielessen: “On nous répète pour la centième fois où est le nord etc...”. De ochtendlessen theorie waren voor Dewaele bovendien een gelegenheid om zijn schoenen te kuisen. “Je fais cela tous les matins pendant que nous avons théorie”.⁴⁸⁰ Heel interessant vond hij het niet. Albert Vervust zag daarentegen wel de ernst van de leerstof in en begreep dat het belangrijk was als soldaat om over al deze kennis en vaardigheden te beschikken, zo schreef hij.⁴⁸¹

Een korte en schijnbaar onbelangrijke uitspraak van Fritz Van Landeghem is dat allesbehalve: “Men leert hier zijn eigen beheersen”.⁴⁸² Die zin valt op door het ideaal van zelfcontrole dat eruit spreekt. Dat is belangrijk om op te wijzen, omdat zelfbeheersing, en al zeker het ideaal ervan, binnen het extreme karakter van de oorlog aan het front onder druk kwam te staan. Binnen het onderzoeksveld naar mannelijkheid in de afgelopen twee eeuwen wordt vastgesteld dat man zijn impliceerde om ook emotioneel te zijn, in controle over zijn eigen passies en gevoelens. Het belang dat zelfbeheersing had vanuit een militair bepaald perspectief, blijkt uit het feit dat shellshock gezien werd als het resultaat van een gebrek aan zelfcontrole.⁴⁸³ Jessica Meyer stelt echter vast dat dat concept van mannelijke zelfbeheersing aan het front moest worden bijgesteld. Angst was alomtegenwoordig en volledige controle daarover was gewoonweg onmogelijk. Man-zijn hield niet langer in dat hij zichzelf kon beheersen als bewijs van zijn mannelijkheid. Het was daarentegen de *poging* om zijn angst te overwinnen om zo zijn medesoldaten te kunnen ondersteunen, die de nieuwe invulling werd voor die “self-control”.⁴⁸⁴

Juist daarom is het opmerkelijk dat rekruten zichzelf leerden beheersen. Afgaande op het ideaal van mannelijkheid dat al doorschemerde in de instructiehandleiding, is het immers zeer waarschijnlijk dat de zelfbeheersing die ze aangeleerd kregen niet de bijgestuurde notie was waarover Meyer het heeft, maar de rigide opvatting van een emotioneel controle over zijn eigen gevoelens. Hoewel zelfcontrole inderdaad wenselijk is in een oorlogssituatie, werd die in de opleidingskampen niet zozeer benaderd vanuit dat psychologische perspectief, maar erg sterk

⁴⁷⁷ VAN ACKER, *Jeugd in oorlogstijd*, 91; HOEGAERTS, *Constructions of identity in Belgium*, 111.

⁴⁷⁸ VAN ACKER, *Jeugd in oorlogstijd*, 91.

⁴⁷⁹ VAN ACKER, *Jeugd in oorlogstijd*, 91.

⁴⁸⁰ VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 3 mei 1915.

⁴⁸¹ VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 78.

⁴⁸² BRUSSEL, KLM, 1914-1918 – I. Personalia. Aanvulling, ms. 633: FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 27 juli 1915. Zie ook DES OMBIAUX, “La Belgique du dehors”, 158.

⁴⁸³ AUDOIN-ROUZEAU en BECKER, *De Grote Oorlog opnieuw bezien*, 46; MEYER, “Shellshock and heroic masculinity in Britain”, 195, 197, 199.

⁴⁸⁴ MEYER, “Shellshock and heroic masculinity in Britain”, 206; MARTIN, “First World War diaries, authenticity and combatant identity”, 1246, 1249, 1255.

gekleurd door een strakke notie van mannelijkheid. De geest van die les strookte dus niet met de oorlogsrealiteit waarop de rekruten aan het front zouden botsen.

2.4 Het emotieveld van de opleiding

Zoals reeds duidelijk bleek uit de vorige paragrafen, zijn er heel wat emoties die doorheen heel de opleiding terugkwamen: vermoeidheid, ergernis, trots... De opleiding was fysiek erg uitputtend. Zelfs jongemannen die voordien al een sterk lichaam hadden, moesten hun spieren op een heel andere manier gebruiken dan ze gewend waren. Ook dat vergrootte de uitputting, maar weerstand tegen die vermoeidheid kwam voort uit de gewenning aan al deze inspanningen.⁴⁸⁵ Vooral het gebrek aan variatie doorheen de instructie komt daarentegen vaak naar boven in de egodocumenten. De doelstelling van de instructiehandleiding om de training gevarieerd en dus interessant te houden, was zeker niet helemaal bereikt. Integendeel, de afwisseling, waar het handboek zo op hamerde met de rekruten in gedachten, was juist de grootste bron van frustratie bij de meesten. Dat toont aan dat een groot deel van de ervaring van de rekruten ook bepaald werd door de instructeur en de manier waarop die les gaf. Valentin Dewaele klaagde bijvoorbeeld over de monotonie, maar omdat de majoor en instructeurs toegankelijk en vriendelijk waren, verbeet hij toch die ergernissen zo goed als mogelijk. Het leven en de ervaringen van de opleiding in de verschillende opleidingskampen waren absoluut niet dezelfde.

Zeker niet alle rekruten zagen het nut in van bepaalde trainingsonderdelen, zoals bijvoorbeeld Gaston Le Roy en Jef Vermeiren, terwijl een rekrut als Albert Vervust dan weer wel overtuigd was van het belang van de training. Ook dat speelde mee in hun trainingservaring: zingeving was noodzakelijk.⁴⁸⁶ Hoewel de discipline een passieve gehoorzaamheid voor oog had, wilde dat niet zeggen dat de soldaten in de opleidingskampen geen eigen gedachten meer hadden. Zodra een oefening te weinig variatie kende of de rekruten het nut er niet van inzagen, ontstond er frustratie. Dat wil zeggen dat het leger zijn eigen inzichten in de ervaring van de rekruten zelf niet altijd in praktijk omgezet kreeg.

Valentin Dewaele stelde zich bovendien soms duidelijk vragen bij de werkwijze van het leger. Op 6 juni 1915 merkte hij bijvoorbeeld op dat toen pas elke rekrut een geweer kreeg. Wat hen nu nog ontbrak was een ransel. “[C]omment veux-tu qu’on nous donne une instruction sérieuse”.⁴⁸⁷ Het was een retorische vraag waar hij niet eens een vraagteken achter plaatste. Het stond voor hem buiten kijf dat dit tekortkomingen waren die hun opleiding in de weg stonden. Het maakt duidelijk dat rekruten zeker niet altijd kritiek op het leger links lieten liggen, al was het maar binnen hun brieven. Hoewel Dewaele zich kon vermaken binnen zijn opleiding, had hij nog steeds zijn eigen kijk op de zaken en maakte wel degelijk kritische opmerkingen over het Belgische leger, iets wat ik in Hoofdstuk 4 nog verder zal uitdiepen.

⁴⁸⁵ Zie ook ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 299.

⁴⁸⁶ ROUSSEAU, *La guerre censurée*, 35.

⁴⁸⁷ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 42: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 6 juni 1915.

Tot slot van dit hoofdstuk is het erg interessant om de aandacht te vestigen op het moment dat Gaston Le Roy na zijn opleiding voor het eerst in de loopgraven terecht kwam. Daarin is immers de discrepantie tussen trainingsgeest en oorlogswerkelijkheid erg duidelijk:

't Eerste dat ik leeren mag is niet schieten, moorden en branden, zoals dit in mijn schachtengedachten geprent stond, maar heel kalm gaan werken.⁴⁸⁸

Zoals Nancy Martin vaststelde voor de Britse rekruten, bleef doorheen de training het beeld van “*active combat*” doorleven.⁴⁸⁹ Het citaat van Le Roy toont zo welke oorlogsbeelden de militaire training bij de rekruten voedde, bewerkstelligde en onderhield, maar dat zal in Hoofdstuk 4 uitgebreid plaats krijgen.

⁴⁸⁸ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 42.

⁴⁸⁹ MARTIN, “First World War diaries, authenticity and combatant identity”, 1252.

3 Het leven naast de training

In het vorige hoofdstuk werd duidelijk hoe de Belgische rekruten hun militaire opleiding tot infanteriesoldaat beleefden. Nu stelt zich echter de vraag hoe ze het dagelijkse leven naast hun training ervaarden. In dit hoofdstuk plaats ik daarom de materiële gesteldheid van de rekruten onder het voetlicht. Daarbij bespreek ik achtereenvolgens vier aspecten van het dagelijkse leven in de Belgische opleidingskampen. In de eerste plaats onderzoek ik wat de rekruten te eten kregen en welke waarde ze aan die voeding toekenden. Ten tweede bestudeer ik de rol van het geld dat rekruten ontvingen en uitgaven. Ten derde wordt uitgediept op welke manieren Belgische rekruten gehuisvest werden, om tot slot hun gezondheid en medische situatie van naderbij te bekijken. Vooraleer die vier elementen verder uit te diepen, is het belangrijk de aandacht te vestigen op het begrip ‘waardigheid’. De manier waarop rekruten hun materiële gesteldheid betekenis gaven is namelijk nauw verbonden met die notie. Hoewel dit niet de uitsluitende focus is van dit hoofdstuk, is ‘waardigheid’ wel cruciaal om de beleving van rekruten te begrijpen. Het is daarom noodzakelijk eerst stil te staan bij wat dat begrip juist voor hen inhield.

Rose Spijkerman stelt vast dat in dagboeken van frontsoldaten vermeldingen en beschrijvingen, bijvoorbeeld van beschuttingsplaatsen, vaak verwezen naar de onwaardige omstandigheden waarin soldaten ondergebracht werden. Zichzelf vergelijken met dieren kon daar bijvoorbeeld op wijzen. Bovendien concludeert Spijkerman dat soldaten op allerlei manieren zelf op zoek gingen naar waardigheid: door zelf maaltijden te bereiden, dagboeken bij te houden, zich te wassen... Voor het begrip waardigheid reikt Spijkerman verschillende reeds bestaande definities aan. Zelf koppelt ze waardigheid sterk aan een persoonlijke erecode en brengt ze waardigheid in een cluster van verschillende noties: waardigheid, eer, trots, erkenning, respect; dat is niet abnormaal gezien haar onderzoek draait rond eergevoel. Vanuit mijn bronnencorpus wil ik echter de focus voornamelijk elders leggen. Spijkerman maakt immers duidelijk dat ook eigengereidheid een belangrijk element was en wijst daarbij op zelfzorg. Het is ook vanuit die praktijk dat ik aan de hand van mijn onderzoek een bijkomend perspectief wil werpen op de waardigheid van Belgische rekruten. Spijkerman benoemt bijvoorbeeld artikel 25 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens: “Everyone has the right to a standard of living adequate for the health and well-being of himself and of his family, including food, clothing, housing and medical care (...)”.⁴⁹⁰ Het is dat concept van levensstandaard dat ik naar voren wil brengen. Zorg, menselijkheid en erkenning zullen doorheen dit hoofdstuk drie sleutelwoorden blijken voor een waardige beleving van de rekruten, waarbij hun waarde als mens cruciaal was. Die vaststelling is noodzakelijk om de ervaring van hun materiële gesteldheid te begrijpen en het zijn ook die drie kernelementen waarop ik doel als ik in mijn analyse spreek over waardigheid.⁴⁹¹

⁴⁹⁰ SPIJKERMAN, *De innerlijke strijd*, 36, 283-284, 289, 307, 355, 357; “Universal Declaration of Human Rights”, *United Nations* (<https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>). Geraadpleegd op 30 juli 2022.

⁴⁹¹ Voor het belang van waardigheid, zie ook Jacques PIRENNE, “La psychologie du soldat belge”, in René LYR (red.), *Nos héros morts pour la patrie. L'épopée belge de 1914 à 1918 (histoire et documentation)*, Brussel, 1920, 258.

3.1 Voeding als nutritionele, psychologische en culturele nood

3.1.1 Wat de pot schaft...

Hoewel niet in alle opleidingskampen het volledige dieet gelijk liep, waren de basisproducten dezelfde. Koffie, brood, soep, aardappelen en vlees maakten deel uit van elk eetpatroon. Koffie was daarbij een belangrijk onderdeel van het ochtendmaal.⁴⁹² Voor Fritz Van Landeghem was die koffie “etelijk” en was het samen met water de drank die hij het meeste nuttigde.⁴⁹³ Wel was hij ontsteld toen hij erachter kwam dat “soldatenkoffie van boonen gemaakt wordt, afin!”.⁴⁹⁴ Van Landeghem leek namelijk oploskoffie te verkiezen, iets dat Valentin Dewaele van zijn oom opgestuurd kreeg in de vorm van koffiëpoeder.⁴⁹⁵ Dewaele dronk bovendien liever elders koffie dan in de kazerne: “J’ai voulu boire un bon café. Tu devrais voir celui de la caserne. Tu serais jour et nuit de mauvaise humeur si tu devais le boire chère petite mère”.⁴⁹⁶ Buiten Van Landeghem en Dewaele spraken de rekruten zich in de egodocumenten echter niet echt uit over de smaak van de koffie.

’s Ochtends kregen de soldaten naast koffie ook brood en eventueel suiker. Soms hoorden daar ook boter en confituur bij.⁴⁹⁷ Valentin Dewaele sprak over een “grand morceau de pain” en Stan gaf een preciezere hoeveelheid aan van “een half brood”.⁴⁹⁸ Het zure Franse brood kon Stan bovendien smaken en hij schreef het volgende aan zijn zus: “Lust ge nog beschuiten met boter en suiker Lus, wij hebben hier veel beter, zuur brood (Fransche mode) met suiker en boter”.⁴⁹⁹ Dat valt enigszins op gezien het feit dat het Belgische leger in de loop van de oorlog besloot om eigen bakkerijen op te zetten, omdat de Belgische soldaten het Franse brood niet lustten. De Selliers wilde namelijk zo goed als mogelijk de voeding afstellen op de Belgische eetgewoontes.⁵⁰⁰ Voor Stan leek het Franse brood daarentegen op hetgeen ze in Duffel bakten, terwijl de smaakpapillen van Fritz Van Landeghem dan weer minder belust waren op het brood. De voeding die ze kregen was op zich wel te eten, zo zei hij, maar “t brood zoudet iets, hoewel versch, slikt nogal moeilijk. Daar voor zend ge mij een emmerken (in blik, niet breekbaar) confituur”. Zonder confituur kreeg hij zijn brood niet binnen.⁵⁰¹ Rekruten die echter de middelen niet hadden om aanvullingen op het kazerne-eten te kopen, konden in Saint-Lô bijna niets anders eten dan dat kazernebrood, waardoor Valentin Dewaele medelijden had met hen.⁵⁰²

⁴⁹² VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 16 april 1915; STAN, Brief aan gezin, 22 april 1915; IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC008, nr. 31: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 30 april 1915; IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC: JULES, Brief aan gezin, 23 mei 1915; EUGÈNE DEKEERLE, Dagboek, 1915-1917; HENRI CROENEN, Dagboek, 1914-1919.

⁴⁹³ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 2 juni 1915, s.d.

⁴⁹⁴ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 25 juni 1915; TIREZ, *Soldatenkost in het Belgische leger*, 56.

⁴⁹⁵ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 20 januari 1916.

⁴⁹⁶ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 32: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, s.d.

⁴⁹⁷ STAN, Brief aan gezin, 1 april 1915, 23 mei 1915; EUGÈNE DEKEERLE, Dagboek, 1915-1917; VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren 1914-1918*, 75.

⁴⁹⁸ STAN, Brief aan gezin, 1 april 1915; VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 16 april 1915.

⁴⁹⁹ STAN, Brief aan ouders, 22 april 1915.

⁵⁰⁰ DE SELLIERS, “Histoire de l’inspection générale de l’armée et des centres d’instruction belges”, 165; *Les centres d’instruction de l’armée belge*, 8; CHRISTENS en DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, 46; TIREZ, *Soldatenkost in het Belgische leger*, 44.

⁵⁰¹ STAN, Brief aan ouders, 22 april 1915; FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, s.d.

⁵⁰² VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 14 juni 1915.

's Middags kregen de rekruten soep te eten, zoals bijvoorbeeld bouillon met wortel en prei of bouillie, die Stan erg lekker vond: "nom nom".⁵⁰³ Toch vroeg hij ook aan zijn gezin om bonensoep op te sturen, "voor eene verandering", want net zoals in de training was ook op vlak van voeding variatie van groot belang.⁵⁰⁴ Op 23 mei 1915 kregen de soldaten in Valognes 's middags een maaltijd die Stan opvallend uitgebreider beschreef dan anders: "Ons middagmaal was "veri fijn", "plenti miet", gekookte patatten, met salade en witte boontjes met een fijn stuk vleesch, een pasteitje en een stuk kaas".⁵⁰⁵ Dat was wel wat meer dan de soep of bouillon die hij anders vermeldde. Valentin Dewaele vond die soep met vlees aanvankelijk "pas fameux", maar wanneer er later rijst bij gedaan werd, vond hij het een "bonne soupe au riz", "ce qui est excellent".⁵⁰⁶

In de avond aten de rekruten vlees met aardappelen, waarbij de rekruten in Saint-Lô normaal gezien een vette saus kregen.⁵⁰⁷ Op 3 juli 1915 vond Valentin Dewaele het avondeten uitstekend: aardappelen met spek en ajuin. Telkens dat het avondmaal was, bleef Dewaele daarom in de kazerne in plaats van in de stad uit eten te gaan.⁵⁰⁸ De aardappelen konden op verschillende manieren bereid worden: als frieten, gewone gekookte aardappelen, stomp...⁵⁰⁹ Het vlees dat de rekruten daarbij te eten kregen, kon bestaan uit biefstuk, spek of lamsvlees en op feestdagen werd soms, juist bij gebrek aan lamsvlees, koud varkensvlees geserveerd ter vervanging, zo is te lezen.⁵¹⁰ Verschillende groenten vervulde de maaltijd: wortel, prei, ajuin, erwten en bonen.⁵¹¹ Stan kon die groenten, en al zeker de "worteltjes", erg smaken.⁵¹² Naast Stan en Dewaele vermeldden de rekruten echter niets over de groenten die ze wel gekregen moeten hebben. Hoewel niet in grote hoeveelheden, behoorden ze immers daadwerkelijk tot het basisdieet van de Belgische soldaat.⁵¹³ Bij hun maaltijd kregen ze ook water te drinken. Omdat dat gefilterd moest worden, was er bij Dewaele niet veel van voorhanden, waarvan hij bovendien de schuld bij de Franse soldaten legde.⁵¹⁴

⁵⁰³ STAN, Brief aan ouders, 1 april 1915, 22 april 1915, 23 mei 1915; IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. [MI]MAP 1683; EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 4 april 1916.

⁵⁰⁴ STAN, Brief aan ouders, 23 mei 1915.

⁵⁰⁵ STAN, Brief aan ouders, 22 april 1915.

⁵⁰⁶ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 16 april 1915; BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 43; VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 8 juni 1915; VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 4 juli 1915.

⁵⁰⁷ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 16 april 1915, 22 april 1915.

⁵⁰⁸ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 4 juli 1915.

⁵⁰⁹ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 52; VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 7 juli 1915; BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 53; VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 10 juli 1915; STAN, Brief aan gezin, 1 april 1915; TIREZ, *Soldatenkost in het Belgische leger*, 54.

⁵¹⁰ RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 15 november 1914; VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 22 april 1915, 4 juli 1915; VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 2 augustus 1915; BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 112; VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 16 november 1915; EUGÈNE DEKEERLE, Dagboek, 1915-1917; HENRI CROENEN, Dagboek, 1914-1919.

⁵¹¹ STAN, Brief aan gezin, 1 april 1915, 22 april 1915; VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 4 juli 1915.

⁵¹² STAN, Brief aan gezin, 22 april 1915.

⁵¹³ TIREZ, *Soldatenkost in het Belgische leger*, 23.

⁵¹⁴ JOSEPH CLAES, Brief aan Joseph De Ridder, 22 december 1914; VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 16 april 1915; FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 2 juni 1915.

Naast de dagelijkse maaltijden, aten rekruten ook op marstrainingen of tijdens de *service de campagne*. Ze namen dan bijvoorbeeld koffie in drinkflessen mee en in maart 1915 kreeg Henri Croenen ook een kwart van een brood en een blik sardienen om tijdens zijn mars te eten.⁵¹⁵ Valentin Dewaele nam daarnaast zelf conserven en boter mee op de velddienst. Die conserven had hij zelf gekocht, maar als ze onderweg een boerderij tegenkwamen, zou hij daar eieren en cider kopen, omdat hij die lekkerder vond. Tijdens de *service de campagne* zelf plukten Dewaele en zijn vrienden noten, appels, perziken en pruimen, die ze dus stalen van de lokale boeren.⁵¹⁶ Ook chocolade was heel handig voor onderweg, waardoor Jules dat zelfs boven “triktrakjes” verkoos, omdat het zowel voedzaam als gemakkelijk was om mee te nemen.⁵¹⁷

Op sommige dagen, zoals feestdagen, kregen de rekruten uit de opleidingskampen extra of specialer eten. Met oud op nieuw hadden Henri Croenen en zijn mederekruten “goed wijn gedronken” en op Goede Vrijdag in 1915 gaf het leger hen melk, eieren, vis en bier, maar Croenen sprak er geen waardeoordeel over uit. Op zondag kon hij ook brood met koffie en kaas krijgen in plaats van aardappelen, waar bij René Van Lerberghe de koffie ’s ochtends dan weer vervangen werd door chocolade.⁵¹⁸ Op 20 mei 1915 vertelde Stan zijn gezin dat ze komende zondag een heus menu zouden krijgen, waarvan hij zelf onder de indruk was: “soep, patatte frite, “carbonade flamande”, en salade, gateuse, fruits, desserts, en ’s morgens confitures”.⁵¹⁹ Op de nationale feestdag van 1915 smulde Valentin Dewaele ten slotte van het eten: “Le matin au déjeuner nous avons reçu chacun une grande et bonne brioche. Le café était meilleur que d’habitude. En revenant, à midi il y avait de la soupe aux pois, elle était joliment bonne. Nous avons eu aussi une bouteille de bière”.⁵²⁰

3.1.2 ... en wat de buik wil

De rekruten in de *centres d’instruction* kregen dus drie keer per dag te eten. Bovendien verschaften de porties hen voldoende voeding, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Britse rekruten. Honger door een tekort aan eten was er bijgevolg niet, maar of de voedingswaarde daarmee optimaal was – gezien kennis uit hedendaagse voedingsleer – is een andere zaak. Wel volgde het eetpatroon in de opleidingskampen de theorie van de voedselbedeling die het Belgische leger ook voor ogen had voor de frontsoldaten. Ook daar was het de bedoeling om drie keer per dag de soldaten te voeden en dat in hetzelfde ritme: eerst brood met koffie, daarna een soep en ten slotte een stampot met aardappelen en vlees. De frontsituatie was daarentegen onstabiel en daardoor

⁵¹⁵ HENRI CROENEN, Dagboek, 1914-1919.

⁵¹⁶ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 73: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 17 augustus 1915.

⁵¹⁷ Afgeleid uit de context zijn triktrakjes een soort snoep. BRUSSEL, KLM, 1914-1918 – I. Personalia. Aanvulling, ms. 633: FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 30 maart 1915; IEPEER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC: JULES, Brief aan gezin, 3 juli 1915; IEPEER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC: STAN, Brief aan gezin, 3 juli 1915; BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 72: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 14 augustus 1915.

⁵¹⁸ RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 15 november 1914; HENRI CROENEN, Dagboek, 1914-1919.

⁵¹⁹ STAN, Brief aan gezin, 20 mei 1915.

⁵²⁰ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 57: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 22 juli 1915.

een moeilijkheid om het vooropgestelde eetritme te verwezenlijken en vol te houden. In de praktijk hield dat systeem bijgevolg steeds minder stand naargelang een soldaat zich verder in de frontlinies bevond. De frontsoldaten aten erg onregelmatig en moesten voortdurend erge honger doorstaan. Eens het eten tot bij hen kwam, was het al koud en zat het onder de modder. De frontsoldaten klaagden bijgevolg over de lage kwaliteit van het eten en over de onhygiënische omstandigheden waarin het bereid werd.⁵²¹ Zowel Stan als Valentin Dewaele alludeerden op dat laatste in de opleidingskampen: “ce qu’on [donne]” was eetbaar, maar “je ne me suis jamais risqué d’aller visiter cuisine et cuisiniers, sinon je ne mangerais plus je pense”.⁵²² De opleidingskampen kenden in tegenstelling tot het frontgebied echter veel grotere stabiliteit en uit de egodocumenten blijkt dat een vast eetpatroon daadwerkelijk bestond en aangehouden werd.

De waardering van het eten uit de kazerne was niet eenduidig. Hoewel de bestudeerde rekruten geregeld op restaurant gingen om het eten in de kazerne te vermijden (waarover zo dadelijk meer), gebeurde het heel zelden dat ze het eten scherp bekritiseerden. De hoeveelheid voeding en de kwaliteit ervan vonden de rekruten geen reden tot klagen.⁵²³ Gaston Le Roy vond bijvoorbeeld op 20 mei 1915 het middagmaal wat droog, maar wel te eten, want “[h]onger is de beste kok”.⁵²⁴ Wat hen daarentegen wel kon ergeren, was, ook hier weer, de eentonigheid.⁵²⁵ Hoe lekker Valentin Dewaele de soep ook vond sinds de komst van een nieuwe majoor, tegen augustus 1915 (hij volgde toen al ruim drie maand opleiding) kreeg hij ze niet meer binnen:

Au début, j’aimais bien la soupe, cela a toujours diminué si bien que maintenant je dois faire des efforts pour en prendre. La cause est qu’on reçoit toujours la même chose, sauf samedi, alors nous avons de la soupe aux fèves qui est bonne.⁵²⁶

De reden dat hij de soep niet meer lekker vond, was gewoonweg dat hij ze beu was. De koks moesten telkens met dezelfde ingrediënten koken en als die daar niet creatief mee omsprongen, moesten de smaakpapillen van de rekruten het ontgelden.⁵²⁷ De majoor in Saint-Lô stak daar echter een stokje voor:

Quand il est à St Lo, il vient trois ou quatre fois par jour à la cuisine pour voir si on prépare le tout proprement, si l’on ne gaspille rien. Il vient goûter de la soupe et des pommes de terres, et ga(...) si la soupe est brûlée !⁵²⁸

⁵²¹ CHRISTENS en DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, 46-47; AMEZ, *Dans les tranchées*, 169; Rachel DUFFETT, “A taste of army life. Food, identity and the rankers of the First World War”, in *Cultural and social history*, 2012 (9.2), 251; BOSTYN, “Leven aan het front”, 380; TIREZ, *Soldatenkost in het Belgische leger*, 22, 30-31, 37-39.

⁵²² STAN, Brief aan gezin, 5 april 1915; BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 20: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 20 april 1915.

⁵²³ STAN, Brief aan gezin, 5 april 1915; EUGÈNE DEKEERLE, *Dagboek*, 1915-1917; HENRI CROENEN, *Dagboek*, 1914-1919.

⁵²⁴ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 25.

⁵²⁵ CHRISTENS en DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, 46; Rachel DUFFETT, “A war unimagined. Food and the rank and file soldier of the First World War”, in Jessica MEYER (red.), *British popular culture and the First World War*, Leiden en Boston, 2008, 53; TIREZ, *Soldatenkost in het Belgische leger*, 48.

⁵²⁶ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 2 augustus 1915.

⁵²⁷ TIREZ, *Soldatenkost in het Belgische leger*, 37.

⁵²⁸ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 4 juli 1915.

Hoewel dat daadwerkelijk het gewenste effect had, was teveel voor Dewaele op het einde ook gewoon te veel. Bouillie kon hij niet meer ruiken en zou hij, net als bouillon, thuis niet meer eten, want hij had genoeg van die “sâle soupe” gezien voor zijn hele leven.⁵²⁹ De rol van de nieuwe majoor in de voedingsbereiding moet echter wel benadrukt worden. Sinds zijn komst voelden de rekruten zich “beaucoup mieux en fait de nourriture”.⁵³⁰ De manier waarop omgesprongen werd met ingrediënten was immers erg belangrijk. Het had een grote impact op de variatie en daarmee ook de appreciatie van het dieet. De legeroverste had daarin een belangrijke rol, omdat hij verantwoordelijk was voor het toezicht op de voedingsbereiding. Dat maakte dat de rekruten in Saint-Lô zonder weerzin het kazerne-eten konden nuttigen.⁵³¹

Niet voor elke rekrut had die eentonigheid een negatief connotatieveld, zoals bijvoorbeeld voor Fritz Van Landeghem. Na zijn infanterieopleiding in Carteret volgde hij in Bayeux nog een tweede opleiding tot hulp-onderluitenant voor de infanterie en vond hij het eten beter dan in Carteret. “t Eten is nog al eentonig, maar eentonig goed. Zeer goed vleesch en patatten in een teljoor, glas-water. (...) maar 't is al beter dan in Carteret”.⁵³² Ook aan het dieet, zoals aan alles, zei Firmin Bonhomme, raak je gewend.⁵³³ Toch was monotonie in de voeding de voornaamste bron van frustratie wat betrof het kazerne-eten. De rekruten die over de middelen beschikten, vulden hun eten daarom aan op eigen kosten, door eten van thuis te vragen of door op restaurant te gaan.

Die eigen aanvulling en variatie met producten uit de Franse dorpen was zeker niet iedereen gegund. Sommige rekruten konden bij burgers of familie in de streek eten, maar in de meeste gevallen was geld noodzakelijk.⁵³⁴ De meeste rekruten uit het bestudeerde bronnencorpus hadden familie in het buitenland die bereikbaar was via de post. Dat stelde hen ook in de mogelijkheid geld te vragen en met de juiste netwerken en beschikbare middelen van de familie dat ook te krijgen. Dat geld was nodig om extra eten te kunnen kopen, omdat hun weekloon alleen niet volstond (cf. 3.2).⁵³⁵ Met dat extra geld konden rekruten 's avonds in de stad uit eten, zodat ze niet enkel “patatten met aardappelen” binnen kregen.⁵³⁶ 's Zondags hadden Stan, Jules en hun vrienden zo de gewoonte om in de avond uit eten te gaan rond 19 u. “Wij krijgen dan twee eieren met brood en boter naar beliefte, met cidre voor 0,75 fr. (zeer fijn) of soep, en daarna twee schotels, met cidre en dessert voor 1,50 of nog eene fijne bifsteack met frite voor eene frank”.⁵³⁷

⁵²⁹ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 2 augustus 1915; BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 74: VALENTIN DEWAELE, Brief aan gezin, 18 augustus 1915.

⁵³⁰ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 43: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 8 juni 1915.

⁵³¹ DUFFETT, “A war unimagined”, 55; DUFFETT, “A taste of army life”, 257; TIREZ, *Soldatenkost in het Belgische leger*, 30.

⁵³² FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 7 juli 1915.

⁵³³ BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 31.

⁵³⁴ EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 4 april 1916; EUGÈNE DEKEERLE, Dagboek, 1915-1917; JOSEPH CLAES, Brief aan moeder, s.d.

⁵³⁵ Zie ook AMEZ, *Dans les tranchées*, 170.

⁵³⁶ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 2 mei 1915; EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 19 september 1915; HENRI CROENEN, Dagboek, 1914-1919; LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 17.

⁵³⁷ STAN, Brief aan gezin, 22 april 1915, 2 mei 1915.

De mensen die in Granville nog wat soldij overhadden op zondagochtend, gingen een “chocolat au lait” vergasten”, wat Gaston Le Roy zijn “chocolade-koffie uurtje” noemde.⁵³⁸

Daarnaast kochten rekruten ook boter, reuzel en mout om bij hun brood te eten.⁵³⁹ Wekelijks at Valentin Dewaele bijvoorbeeld één pond boter, omdat hij die naast zijn brood ook 's avonds op zijn aardappelen smeerde om ze lekkerder te maken.⁵⁴⁰ Fritz Van Landeghem kocht mout als zijn boter op was en kocht beide als hij geen confituur meer had.⁵⁴¹ Rekruten hoefden daarentegen niet altijd zelf geld uit te geven aan extra voeding, want ook hun familie stuurde heel wat lekkernijen op via de post. Chocolade was een product waarop de rekruten zich verheugden.⁵⁴² “[E]en stukje chocolade is hier duur en slecht hij is nog slechter dan Sinte-Niklaas chocolade; ge kunt begrijpen hoe de kwatta welkom is geweest en nog steeds is”.⁵⁴³ De Franse chocolade vond ook Valentin Dewaele op niets trekken: “chocolat dans lequel on avait laissée tomber beaucoup de sable je crois”.⁵⁴⁴ De Kwatta-chocolade deed hen daarom deugd.⁵⁴⁵ De typisch Belgische producten, zoals chocolade en bier, vonden voor de rekruten hun gelijke niet in Frankrijk.

De rekruten kregen van thuis ook zeker andere etenswaren dan chocolade, zoals confituur, koekjes, gebak, boter... Op 30 maart 1915 was Fritz Van Landeghem de koning te rijk, omdat hij een pot confituur had gekregen: “Nen pot confituur! Jongens, goed voor de rest van mijn soldatenleven! En goed! ‘k Heb er nog maar nen keer van ge’eten en ge kunt er al ’t verschil van zien!”.⁵⁴⁶ Valentin Dewaele ontving heel wat: appelsienmarmelade, rozijnencake, chocolade, thee, zout, siroop...⁵⁴⁷ Hij kreeg ook heel wat eten van familie vrienden: “J’ai reçu avant-hier un paquet de Madame Eglington contenant de très bonnes choses : une boîte de bisquits, des bonbons au citron, aux groseilles et au framboises, une boîte de cacao et 12 paquets de soupe, ainsi qu’une boîte de caramels”. Die pakjes cacao vond hij erg handig, want omdat er al melk en suiker in het poeder zat, kon hij met warm water heel simpel warme chocoladedrank maken. Hetzelfde deed hij met de soep.⁵⁴⁸

⁵³⁸ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 19.

⁵³⁹ Bijvoorbeeld BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 47: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 20 juni 1915.

⁵⁴⁰ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 113: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 17 november 1915.

⁵⁴¹ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 2 juni 1915.

⁵⁴² FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 19 maart 1915, 30 maart 1915, 2 juni 1915, 20 juni 1915, s.d.; VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 14 juni 1915; EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 19 september 1915.

⁵⁴³ STAN, Brief aan gezin, 11 juni 1915.

⁵⁴⁴ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 20 juni 1915, 14 augustus 1915; VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 16 november 1915.

⁵⁴⁵ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 14 augustus 1915.

⁵⁴⁶ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 30 maart 1915.

⁵⁴⁷ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 39: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 29 mei 1915; BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 40: VALENTIN DEWAELE, 31 mei 1915; BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 49: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 1 juli 1915; VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 6 juni 1915, 16 juli 1915.

⁵⁴⁸ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 20 juni 1915.

Het valt erg op dat rekruten actief op zoek gingen naar vertrouwde eetpatronen of etenswaren. Ook aan het front spaarden soldaten hun geld bijvoorbeeld voor een biefstuk met friet.⁵⁴⁹ Rachel Duffett wijst in haar onderzoek daarom terecht op het psychologische belang van voeding. Klachten over het militaire dieet waren in dat opzicht bij Britse rekruten een teken van de moeilijkheid om zich aan te passen aan het militaire leven in het algemeen. Hoewel de Belgische rekruten vaak aangaven dat het militaire leven hen afgang, is de hang naar het burgerlijke leven, zij het onbewust, vanuit dit perspectief wel duidelijk. In tegenstelling tot Britse rekruten, klaagden de Belgische bijvoorbeeld wel niet over de kwantiteit van de voeding.⁵⁵⁰ Toch was de manier waarop een in se gekend product bereid werd, soms een struikelpunt. Koffie en brood hadden zo niet de vertrouwde vorm, wat resulteerde in pogingen om deze voedingsmiddelen een zo gekend mogelijk karakter te geven. Bovendien trachtten de rekruten toch aan het kazerne-eten te ontsnappen. Dat deden ze door burgerlijke restaurants in de omgeving van het kantonnement op te zoeken. Hoewel Valentin Dewaele bijvoorbeeld telkens aangaf dat het militaire leven hem beviel, zocht hij toch eten op in de stad.⁵⁵¹

Zoals Duffett vaststelt, waren ook de door familie opgestuurde pakketten daarom erg belangrijk binnen de voedingsbeleving. De etenswaren die de rekruten daarmee bereikten, waren een materiële verbinding met de familie en de eigen huiselijkheid. Een erg duidelijk voorbeeld daarvan is dat Britse rekruten Oxo-bouillonblokjes ontvingen en Belgische rekruten Kwattachocolade. Dat dergelijke producten door de familie uitgekozen en verpakt werden, ook al kregen rekruten veelal hetzelfde, gaf een sterkere affectieve betekenis aan deze voedingspakketten.⁵⁵² Zo waren voor Fritz Van Landeghem het fruit van zijn zus en de taart van meneer Gouban, een familiekenis, een “lekkernesse” die hem “hemelsch” smaakten.⁵⁵³ Het bevestigt de psychologische noden die, naast de calorische doelen, voor soldaten een erg grote rol speelden. Vertrouwde voeding kon namelijk een ontsnapping zijn aan stresserende en moeilijke omstandigheden. Voeding is immers verbonden met en opgebouwd uit herinneringen en kon daarom een thuis sfeer creëren binnen, maar veeleer naast, de militaire voorzieningen.⁵⁵⁴ Toch was de dankbaarheid die uit de postpakketten voortvloeide in de Belgische opleidingskampen niet altijd allesomvattend: “J’ai bien reçu ce matin ta lettre ainsi que le coussin et le cake, pour lequel je te remercie beaucoup. Malheureusement il était un peu sec, mais sois sans craintes, il goûtera quand même”.⁵⁵⁵ Valentin Dewaele bedankte zijn moeder oprecht voor haar taart, maar hij liet niet na om toch even op te merken dat hij wat droog was. Dat deed uiteraard niets te kort aan de belangrijke positieve, emotionele en affectieve waarde die dergelijke verbindingen met geliefden bewerkstelligden.

De manier waarop drank in de instructiecentra benaderd werd is een mooie illustratie van bovenstaande ideeën, omdat ze de vinger legt op het verlangen naar Belgische eetgewoontes, of in dit geval drinkgewoontes. Die werden gecontrasteerd met de Franse drank die de rekruten

⁵⁴⁹ CHRISTENS en DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, 103.

⁵⁵⁰ SIMKINS, *Kitchener's army*, 191; DUFFETT, “A taste of army life”, 251, 253, 257.

⁵⁵¹ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 8 juni 1915, 18 augustus 1915.

⁵⁵² DUFFET, “A war unimagined”, 60-62.

⁵⁵³ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 25 juni 1915.

⁵⁵⁴ DUFFET, “A war unimagined”, 64; DUFFETT, “A taste of army life”, 254.

⁵⁵⁵ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 26 juli 1915.

voorgescheteld kregen, want die was zeker niet altijd gegeerd. Hoewel Valentin Dewaele schijnbaar wel kon genieten van het bier dat ze kregen van het leger, was niet iedereen die mening aangedaan. Stan miste zijn Vlaams bier, want hoewel er ook in Frankrijk bier gebrouwen werd, was dat allesbehalve hetzelfde: “Hetgeen wij hier ’t meest te kort komen is wel een lekker potje vlaamsch bier, men kan hier wel bier krijgen, maar ’t heeft er maar de kleur van, de smaak blijft in de brouwerij. Ja, leve ’t Belgisch bier, omdat ’t zoo lekker is, omdat het ja zoo lekker is, en zoo frisch”.⁵⁵⁶ Ook Dewaele moest na enkele maanden toegeven dat hij toch wel verlangde naar het Belgische, “bonne bière”.⁵⁵⁷ Bovendien vloeide de Franse cider niet bij alle rekruten even gemakkelijk door de keel.⁵⁵⁸ Specifiek voor de ciderappels, waarvan die drank gemaakt werd, had Eugène Dekeerle overigens geen goed woord over: “het zijn hier al boomen met cidreappels en als ge er te veel van eet krijg ge de kak en dan moet ge loopen (...) met uw hand in uw broek”.⁵⁵⁹

3.1.3 Met bestek aan tafel?

Wat de voeding betreft, wil ik tot slot nog wijzen op het gebrek aan eetgerief dat opduikt in de bronnen. Wat daarbij opvalt, is dat het gaat om rekruten uit 1915 en niet alleen uit 1914, toen gebrekkige infrastructurele omstandigheden in de instructiecentra gangbaar waren. Eetgerief en een tafel om aan te gaan zitten, net als de voeding zelf, tekenen in erg grote mate de manier waarop een maaltijd beoordeeld werd. Het bezorgde de rekruten waardigheid en menselijkheid. Zonder bijvoorbeeld mes en vork moesten ze eten als dieren, zoals ze dat zelf zagen.⁵⁶⁰ Rekruten moesten zich dan namelijk met hun handen behelpen, wanneer ze vlees en aardappelen aten, terwijl bestek doorheen de geschiedenis van eten net een culturele behoefte had gemaakt, naast de nutritionele noodzaak: “Het doet zooveel deugd nog eens eene bord voor zich te hebben en met mes en vork op zijn gemak te kunnen manoeuvreeren”, schreef Stan toen hij in de stad kon eten.⁵⁶¹ De eerste dag dat Fritz Van Landeghem in het opleidingskamp van Carteret verbleef, hadden honderd man samen bijvoorbeeld slechts twee eetketeltjes tot hun beschikking.⁵⁶²

Op allerlei manieren verzonnen rekruten oplossingen. Valentin Dewaele en zijn vrienden voelden zich, na aankomst in Saint-Lô, genoodzaakt eieren te kopen, die ze zonder eetgerief konden opeten. Ze hadden bovendien ciderflessen gekocht, waarvan ze aan de winkelierster beloofd hadden ze weldra terug te geven. Dat kon echter niet meteen, omdat eetgerief uitbleef; eten deden ze dus uit lege confituurpotten.⁵⁶³ Anderen gebruikten dan weer waskommen om koffie uit te drinken. Jef Vermeiren en zijn mederekruten moffelden in een restaurant een stuk

⁵⁵⁶ STAN, Brief aan gezin, 20 mei 1915.

⁵⁵⁷ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5c, nr. 135: VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 22 februari 1916.

⁵⁵⁸ RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 15 november 1914; STAN, Brief aan gezin, 22 april 1915; Octaaf VAN DER STOCK, *De kleine oorlog van drie broers*, 140.

⁵⁵⁹ EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 2 oktober 1915.

⁵⁶⁰ DUFFETT, “A taste of army life”, 260-261.

⁵⁶¹ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 16 april 1915; STAN, Brief aan gezin, 2 mei 1915; VERMEIREN, *Mijn grote oorlog*, 25; Jaqueline Sayuri NISHIMURA en Shirley Gomes QUEIROZ, “Cultura material e alimentação. A evolução dos utensílios à mesa e a consolidação de comportamentos durante a refeição”, in *Demetra. Alimentação, Nutrição e Saúde*, 2016 (11.4), 952.

⁵⁶² FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, s.d.

⁵⁶³ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 16 april 1915, 20 april 1915, 22 april 1915.

bestek onder hun kleren en wanneer ze daarna door de straten wandelden, stalen ze elk een aarden kom van een winkeltje dat haar waar buiten uitgesteld had staan. Voortaan hadden ze nu hun eigen eetgerief en konden ze “deftig” eten.⁵⁶⁴

Ook de eetruimte deed afbreuk aan de psychologische waarde van maaltijden. Een hygiënische en propere ruimte met tafels en stoelen was belangrijk, ook hier, om de eigen waardigheid te behouden. Zelfs als het eten zelf ontoereikend was, in kwaliteit of kwantiteit, waren tafelmanieren een middel om zichzelf desondanks beschaafd te voelen.⁵⁶⁵ Hoewel de rekruten uit het bronnencorpus zich eigenlijk niet over de eetruimtes uitspraken, schreef Gaston Le Roy op 22 mei 1915 wel dat de rekruten van Granville “eindelijk” een “Kantien” hadden “verkrege[n]”. Dat was een “schuur van kazerne, gewit en bevlagd, waar bier en lekkernijen te verkrijgen zijn, voor wie speciën heeft”.⁵⁶⁶ Uit zijn dagboekbeschrijving van 16 juni 1915 blijkt dat de rekruten poogden van deze kantine een symbolische thuis te maken. Waar de kantine enkele weken ervoor nog een “verpestende vuile, onbruikbare stal” was, zag het er nu uit als een “frische, zindelijke plaats”. De muren waren gewit en de ruimte werd gesierd door een toog en een piano. Bovendien stonden er tafels en stoelen en op de plafondbalken waren namen van Belgische gemeenten en steden aangebracht waar er gevochten was en werd. Afbeeldingen en nieuwsberichten uit hun thuisland bekleedden de muren.⁵⁶⁷

Dat de etensplek zoveel referenties aan België omvatte, was voor Le Roy merkelijk een deugddoende vreugde. Het was voor hem toch een klein rustpunt in het militaire leven dat hij anders zo rancuneus beleefde. De oxymoronische plaatsing van de vuile tegenover zindelijke ruimte versterkt het belang dat die netheid en hygiëne innam. Om diezelfde reden was Fritz Van Landeghem blij dat hij in de stad zijn ratatou op een stoel aan tafel kon eten.⁵⁶⁸ Ook hier is dus duidelijk dat rekruten manieren zochten om zoveel mogelijk tegemoet te komen aan hun eigen waardigheid. Meubilair, een vork, mes en bord brachten hen al een heel eind.

3.2 De financiële mogelijkheden van rekruten

3.2.1 Un pays de voleurs

Soldaten in het Belgische leger hadden recht op soldij, ook in de militaire instructiekampen op Franse bodem.⁵⁶⁹ Dat loon was erg laag en uit de bestudeerde egodocumenten blijkt duidelijk dat niet in elk opleidingskamp hetzelfde bedrag werd toegekend. De wekelijkse soldij varieerde er tussen 2 en 3 frank, wat overeenkwam met het gemiddelde loon van een gewone Belgische soldaat in de Eerste Wereldoorlog, en kon aangevuld worden met extra voedingswaren.⁵⁷⁰ Dat neemt niet

⁵⁶⁴ VERMEIREN, *Mijn grote oorlog*, 25-26.

⁵⁶⁵ DUFFETT, “A war unimagined”, 65; DUFFETT, “A taste of army life”, 260-261.

⁵⁶⁶ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 25.

⁵⁶⁷ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 30.

⁵⁶⁸ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 30 maart 1915.

⁵⁶⁹ De titel van deze paragraaf is gebaseerd op een citaat uit volgende brief van Valentin Dewaele: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 14 augustus 1915.

⁵⁷⁰ JOSEPH CLAES, Brief aan moeder, 23 december 1914; STAN, Brief aan gezin, 1 april 1915; EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 4 april 1916; FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 28 juni 1915, 25 juli 1915, s.d.; EUGÈNE DEKEERLE, *Dagboek, 1915-1917*; HENRI CROENEN, *Dagboek, 1914-1919*; Leo BLOKKEN, *Leo Blokken 1914-1918*, 67, 77; CHRISTENS en DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, 94.

weg dat dit bedrag in werkelijkheid ontoereikend was om het dagelijkse leven even aangenaam en 'huiselijk' te maken als de rekruten zelf wilden. Hoewel de Belgische weersoldij al erg laag lag, verdienden de rekruten in de eerste maanden van het bestaan van de *centres d'instruction* nog minder. Het Franse leger had enkele van zijn kazernes ter beschikking gesteld aan België om Belgische rekruten in Noord-Frankrijk op te leiden. Die regeling tussen beide landen bepaalde ook dat de Belgische rekruten onder het loonsysteem van het Franse leger vielen.⁵⁷¹ Omdat Franse soldaten slechts 0,05 fr. per dag verdienden, was dat in die eerste maanden voor de Belgische soldaten bijgevolg ook het geval.⁵⁷²

Theofiel O ontving in 1914 zijn eerste soldij voor tien dagen: "0,50 Fr per man". Hij was in de eerste plaats verontwaardigd. "'t [W]as geen aalmoes, maar wel ons loon; Waar bleef het geld dat ons rechtmatig toekwam?", vroeg hij zich af. Cynisch voegde hij eraan toe dat het wel van de boot zou gewaaid zijn en in de zee beland.⁵⁷³ In december 1914 werden de Belgische rekruten toch onder het Belgische uitbetalingssysteem geplaatst.⁵⁷⁴ Vanaf 2 december 1915 ontving Leo Blokken de Belgische soldij, wat wekelijks 2,17 fr. bedroeg. Dat deed hem een "groot plezier".⁵⁷⁵ Rond de feestdagen kregen de rekruten het nog achterstallige Belgische loon. Op 4 januari 1915 trok Henri Croenen zo 11,40 fr.⁵⁷⁶ In het opleidingskamp van Villers-le-Sec waren de rekruten daarom in opstand gekomen tegen een beslissing van hun oversten. Die vonden het immers "geraadzaam" om hen op een bepaald moment toch terug in Franse soldij uit te betalen. "Dat viel niet in goede aarde", stelde O. Met het Franse geld trokken de rekruten naar "het bureel", met de boodschap dat ze als Belgen geen Frans geld zouden aannemen; collectief protesteerden ze tegen die manier van loonbetaling. Het ministerie van oorlog kreeg er weet van en zorgde ervoor dat ze betaald werden in Belgische soldij en bovendien Belgisch brood kregen. "De eenparigheid van de soldaten was er ongelooflijk", merkte O trots op. Die solidariteit was voor O ook de reden dat rekruten zich konden verzetten tegen bevelen. O zag dat als de reden dat "ze ons later op het front uiteenrukten". Hun trots verloren ze hierom daarentegen niet.⁵⁷⁷

Door de overschakeling naar het Belgische administratiestelsel kenden de rekruten een loonsverhoging, maar het loon dat ze kregen was nog steeds allesbehalve een reden tot enthousiasme. "Maar niet meer solde 3fr per week en rampzalige mij!", verzuchte Fritz Van Landeghem op 25 juli 1915.⁵⁷⁸ Hoewel de wekelijkse soldij erg laag was, klaagden de Belgische rekruten daarentegen eerder over de levensduurte. Valentin Dewaele gaf zelf een overzicht van hoeveel en waaraan hij zijn geld besteedde, maar op 16 mei 1915 meldde hij zijn moeder met droefheid dat zijn geld bijna op was: hij had nog 20 fr. Hij nam het besluit om voortaan zijn

⁵⁷¹ BRUSSEL, KLM, Personalia I, ms. 56: GRAZIANI, Rapport aan minister de Broqueville, 14 oktober 1914; BRUSSEL, KLM, A32, ms. 53: ANTOINE DE SELLIERS DE MORANVILLE, Order N°15 van de Algemene Legerinspectie, 22 oktober 1914.

⁵⁷² RENÉ VAN LERBERGHE, Postkaart aan ouders, 10 november 1914; O, *Oorlog 1914-1918*, 8-9; Leo BLOKKEN, *Leo Blokken 1914-1918*, 63.

⁵⁷³ O, *Oorlog 1914-1918*, 8-9.

⁵⁷⁴ DE SELLIERS, "Histoire de l'inspection générale de l'armée et des centres d'instruction belges", 164.

⁵⁷⁵ Leo BLOKKEN, *Leo Blokken 1914-1918*, 67.

⁵⁷⁶ RENÉ VAN LERBERGHE, Postkaart aan ouders, 10 november 1914; HENRI CROENEN, Dagboek, 1914-1919; Pieter BLOKKEN, *Leo Blokken 1914-1918*, 7.

⁵⁷⁷ O, *Oorlog 1914-1918*, 9.

⁵⁷⁸ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 25 juli 1915.

maandelijkse uitgaven te beperken tot 60 fr. Dat komt neer op 2 fr. per dag, wat veel is in de wetenschap dat het wekelijkse loon voor Belgische rekruten tussen de 2 en 3 fr. bedroeg. Zelf gaf hij aan dat hij dagelijks 1,25 fr. voor zijn avondeten in de stad moest betalen. De overige 75 cent gebruikte hij voor wasmiddel, confituur en drinken. Dat wijst er ook op dat, juist omgekeerd, producten duur waren in verhouding met het loon dat ze slechts kregen.⁵⁷⁹

Een maand later vatte hij opnieuw zijn kosten samen, die gestegen waren tot gemiddeld 2,50 fr. per dag: “Diner 1,50 fr. Chambre 1,75 par semaine. Lessive 1,35 fr. Journaux 0,35 frs. Ordonnance 0,50 fr par semaine et 3 frs pour menus frais, tels que, aller au café”. Ondertussen huurden Dewaele en enkele mederekruten een kamer in de stad om hun valiezen te kunnen bergen. Daarvoor betaalden ze ieder 6 fr. per maand. Ook het wasmiddel was een grotere kost geworden, omdat ze ondertussen in een wit uniform trainden. Die kledij moest daarom elke week gewassen worden tussen zaterdag- en zondagavond.⁵⁸⁰ De prijzen die Dewaele opsomde, lagen overigens in dezelfde lijn als aan het front.⁵⁸¹

A quoi je dépense le plus d'argent ? C'est à la boisson. Pas moyen d'avoir de l'eau potable à la caserne. Il y a des filtres, mais les Français ne veulent pas donner de l'eau aux belges, c'est dégoûtant, n'est-ce pas. Force nous est d'acheter du siphon - 15 centimes - du cidre - même prix - de la vin - à 75 centimes le litre. Comme il fait chaud, on boit beaucoup. N'oublions pas alors, quand nous sommes à l'exercice, aux repos, on prend aussi un verre pour épancher sa soif.⁵⁸²

Dewaele was in grote mate verontwaardigd door de drankprijzen, zo gaf hij te kennen in bovenstaand citaat. Door de Fransen was het drinkbaar water in de kazerne schaars, zo zei hij, en daarom moest hij zelf extra drinken kopen. Die frustratie benadrukte hij door de warmte en vermoeiende training uitdrukkelijk te vermelden: ze waren genoodzaakt veel te drinken. Bovendien was niet alleen voeding prijzig, ook voor andere producten en diensten moesten rekruten wel wat geld op tafel weten te leggen. Stan stond versteld van de prijzen in Valognes, alles was er duur, bijvoorbeeld de sigaren.⁵⁸³

[D]e pijpen zijn hier veel te duur. Arthur zal u de winkel wel wijzen waar men die verkoopt. Dan kunt ge ook, als ge zoo lief wilt zijn, een weinig tabac opsturen, want hij kost hier stukken van menschen. Nu ge 't pakje toch al aan 't maken zijt, dan kunt ge gemakkelijk tusschen den tabac een kaartspel steken (52 kaarten), want 2,75 franc kunt ge daar niet voor geven he.⁵⁸⁴

De verontwaardiging is duidelijk herkenbaar. Bovenop de hoge prijs van Franse producten, was dat voor Stan ook een schuld waarvan de Fransen de verantwoordelijkheid droegen. De tabak, net als bijvoorbeeld de chocolade, was immers ook nog eens slecht. Een pakje “portorico” dat in Nederland één cent kostte, had in Valognes een prijs van 80 cent of 1 fr.⁵⁸⁵ Daarnaast zorgden diensten zoals het herzolen van schoenen en het wassen van uniformen voor kosten. Per

⁵⁷⁹ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 29: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 16 mei 1915.

⁵⁸⁰ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 16 mei 1915, 14 juni 1915.

⁵⁸¹ CHRISTENS en DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, 95, 103.

⁵⁸² BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 22: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 25 april 1915.

⁵⁸³ STAN, Brief aan gezin, 22 april 1915.

⁵⁸⁴ STAN, Brief aan gezin, 14 mei 1915.

⁵⁸⁵ STAN, Brief aan gezin, 2 mei 1915, 11 juni 1915.

kledingstuk moest Eugène Dekeerle 20 cent neertellen voor een wasbeurt, waarvan hij versteld stond.⁵⁸⁶ Fritz Van Landeghem telde bovendien elke maand 6,30 fr. neer voor de huur van een kamer in de stad. Die geldsom was het voor hem echter meer dan waard voor wat hij kreeg (cf. 3.3.2).⁵⁸⁷ Rekruten boden daarnaast ook zelf diensten aan tegen betaling om wat bij te verdienen. Valentin Dewaele liet zo zijn eetketeltje afwassen door een mederekrut.⁵⁸⁸

Afbeelding 11. Jef Vermeiren (in het midden) met twee vrienden in het witte trainingsuniform, 1915 (VERMEIREN, *Mijn grote oorlog*, 27).

Die levensduurte was een unanieme klacht bij de Belgische rekruten. Vaak resulteerde dat in kwade gevoelens jegens de Franse handelaars en bevolking, een fenomeen dat zich ook in de Belgische frontstreek tussen burgers en militairen voordeed.⁵⁸⁹ Eugène Dekeerle sprak bijvoorbeeld over “smeerige fransche ezels” die “de belgen hier zoo exploiteeren”.⁵⁹⁰ Voor hem was die frustratie een prominente factor in de ervaring van zijn verblijf in Valognes. Valentin Dewaele ging een stap verder door de Franse handelaars dieven te noemen; buiten de stad waren de prijzen immers normaal.⁵⁹¹ Op 14 augustus 1915 vertelde hij zijn moeder ook dat het voor de Belgische regering te duur werd om het instructiecentrum in Saint-Lô te bekostigen en ze dus daardoor zouden moeten verhuizen. Dat verbaasde hem niet, want met minachting wist hij de reden wel te achterhalen: “Ce n’est pas étonnant, dans une ville de voleurs comme St Lo”.⁵⁹² Naast ezels en dieven, noemde Gaston Le Roy ze in zijn dagboek uitbuiters:

⁵⁸⁶ EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 4 april 1916; VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 3 mei 1915; BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyen, ms. PB. 2013/5b, nr. 71; VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 13 augustus 1915.

⁵⁸⁷ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 30 maart 1915.

⁵⁸⁸ VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 3 mei 1915; ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 374.

⁵⁸⁹ CHRISTENS en DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, 110; AMEZ, *Dans les tranchées*, 24-29.

⁵⁹⁰ EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 15 oktober 1915.

⁵⁹¹ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 14 augustus 1915, 17 augustus 1915.

⁵⁹² VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 14 augustus 1915.

Men stroopte ons duchtig. De uitbuitersbende is werkelijk internationaal. Een doosje cacao, dat ik 1.25fr. betaalde, kostte een half uur te voren 0.90 fr.!!!⁵⁹³

Zijn ongenoegen was overduidelijk. De Franse handelaars lieten niets meer van hen over. Ze waren een bende die samenspande tegen de Belgische rekruten. De drie uitroeptekens versterken het gevoel van verontwaardiging en ongeloof, in de prijstoenamen van de cacao, dat in zijn dagboek tot uiting komt. In de winkels waren er aparte prijslijsten voor Belgen en Fransen, zo zei hij nog. “De Franschen hebben er een manier van om hun verbonden gastvrijheid te verlenen”.⁵⁹⁴ Zijn cynische afgunst is er duidelijk.

Die relatie tussen Belgische rekruten en Franse handelaars gold daarentegen niet enkel in die richting. Bij Theofiel O moesten er maatregelen getroffen worden zodat de rekruten in de stad inkopen konden doen of op café konden gaan. De vorige Belgische rekruten hadden immers al een reputatie gevestigd, alweer een parallel met de frontsoldaten in het achtergebied.⁵⁹⁵ Winkels waren geplunderd en de rekruten hadden lustig gedronken zonder ervoor te betalen. “Het duurde niet lang of elk sloot zijn deur voor ons”, vertelde O. Op zoek naar een oplossing moest elke rekrut voortaan een bijzondere toelating krijgen om de kazerne te mogen verlaten. Er werd een “schildwacht (...) aan de poort geplaatst zodat niemand meer naar buiten kon”. Tussen 18 u. en 20 u. mochten de rekruten de stad in om het nodige aan te schaffen. Wanneer het uur van de ‘sortie’ aanbrak, was het een stormloop naar de cafés waar ze een stoel poogden te bemachtigen.⁵⁹⁶ Dit voorval toont ook aan dat de handelaars in Villers-le-Sec redenen hadden tot een andere behandeling van de Belgische rekruten. Waar de Belgische rekruten elders klaagden over de Franse handelaars als afzetter, sloten die hier hun deuren juist als reactie op de ervaringen die ze al hadden met de Belgische soldaten. Het ging dus om een wisselwerking in beide richtingen.

3.2.2 Geld van thuis opgestuurd

Ondanks de hoge prijzen, slaagden sommige rekruten er toch in om bijna dagelijks in de stad van hun kantonnement te gaan eten. Dat is best opvallend, aangezien ze daarmee per dag ongeveer de helft van hun weekloon uitgaven. Een maaltijd in de stad kostte immers rond 1,25 fr.⁵⁹⁷ Dat wordt echter verklaard door familie die geld opstuurde naar de opleidingskampen. Die bedragen liepen erg uiteen en konden oplopen tot zelfs 300 fr.⁵⁹⁸ Het moet duidelijk zijn dat absoluut niet alle rekruten deze mogelijkheid hadden. Soldaten moesten beschikken over voldoende middelen en het juiste netwerk. Gegoede families die gevlucht waren naar het buitenland konden zo geld, eten of kleren opsturen naar hun zoon, man of broer in het instructiekamp. Dat wil ook zeggen dat sociale ongelijkheid zich in de opleidingskampen onder meer uitte op vlak van toegang tot eten en kledij. Toch mag dit gegeven niet uitsluitend gereduceerd worden tot een verschil in sociale en financiële rijkdom die de familie van een

⁵⁹³ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 14.

⁵⁹⁴ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 33.

⁵⁹⁵ CHRISTENS en DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, 110.

⁵⁹⁶ O, *Oorlog 1914-1918*, 9.

⁵⁹⁷ Bijvoorbeeld VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 16 mei 1915.

⁵⁹⁸ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 13 augustus 1915; EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 9 september 1915, 15 oktober 1915, 4 april 1916.

rekrut bezat. Een belangrijke voorwaarde was immers dat het geld ook tot aan het *centre d'instruction* geraakte. Enkel familieleden of vrienden die in het buitenland verbleven tijdens de oorlog, hadden de kans om via de post de Belgische soldaten te bereiken. Voor achtergeblevenen in het bezette België lag dat een stuk moeilijker.

Vooraleer ik dieper inga op de geldsommen die hun weg vonden naar de instructiecentra, wil ik er op wijzen dat die bedragen in sommige gevallen ook de omgekeerde weg aflegden, en dat zelfs naar België. Albert Vervust kreeg enkele weken na zijn aankomst in Auvours een aangename verrassing te horen. De spoorwegen zouden hem maandelijks 20 fr. uitbetalen zolang hij bij het leger zat, omdat hij bij het seinhuis in Melle had gewerkt. Indien hij wenste, kon hij dat geld ook laten overmaken aan zijn familie. Vervust drukte daarom zijn wens uit het geld telkens aan zijn moeder te bezorgen, die nog steeds in Melle woonde.⁵⁹⁹

Rekruten vroegen dergelijke geldsommen niet enkel voor voeding en diensten. Ze dachten daarbij ook toekomstgericht. Valentin Dewaele had een mogelijke verlofperiode in gedachten, zodat hij de reis naar zijn familie zou kunnen bekostigen.⁶⁰⁰ Bovendien wilde hij 100 fr. in briefjes van 20 fr. ontvangen, zodat hij die op zijn lichaam kon dragen voor als er zich een noodgeval zou voordoen.⁶⁰¹ De rekruten beseften ook dat het belangrijk was om geld mee te nemen naar het front, bijvoorbeeld om correspondentie te kunnen betalen.⁶⁰² Bij Fritz Van Landeghem was dat met een mogelijk krijgsgevangenschap in Duitse handen in het achterhoofd. Hij had op 17 mei 1915 nog 85 fr. in zijn bezit en was erg spaarzaam, maar vroeg toch achter 100 à 200 fr., want “ik moet geld hebben als ik vertrek”. Een andere Gentenaar uit zijn opleidingskamp had een brief ontvangen van zijn broer die in krijgsgevangenschap zat in Duitsland. “In den inkst stond es op dat het al wel was”, maar door de brief zelf wisten de rekruten in het instructiecentrum dat dat maar schijn was. Dat indachtig verzocht hij zijn gezin om hem nog wat geld te bezorgen.⁶⁰³

Uit de brieven van Joseph Claes wordt duidelijk dat het opsturen van geld naar de opleidingskampen niet altijd een evidentie was. De rekruten in Honfleur wachtten op het geld dat hun familie hen had toegezonden, maar het kwam niet toe. Claes dacht ook niet dat dat nog zou gebeuren. Hij vroeg daarom om geld in schijven van 5 fr. op te sturen, zodat als er iets misliep, er geen grote bedragen verloren zouden gaan.⁶⁰⁴ Omdat hij op 13 december 1914 het geld nog steeds niet ontvangen had, droeg hij zijn moeder op om met het nummer van het mandaat naar de post te stappen en een klacht in te dienen.⁶⁰⁵ Pas op 11 januari 1915 vertelde hij Joseph De Ridder, een vriend, dat hij 93,14 fr. ontvangen had.⁶⁰⁶ Zelf wisselde hij ook regelmatig van gedachten: nu eens

⁵⁹⁹ VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren 1914-1918*, 81.

⁶⁰⁰ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 87: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 19 september 1915.

⁶⁰¹ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 91: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 30 september 1915.

⁶⁰² JOSEPH CLAES, Brief aan moeder, 23 december 1914; IEPEER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC008, nr. 18: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 5 januari 1915.

⁶⁰³ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 17 mei 1915.

⁶⁰⁴ IEPEER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC045, nr. 134: JOSEPH CLAES, Brief aan moeder, december 1914; JOSEPH CLAES, Brief aan moeder, s.d.

⁶⁰⁵ IEPEER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC045, nr. 128: JOSEPH CLAES, Brief aan moeder, 13 december 1914.

⁶⁰⁶ IEPEER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC045, nr. 20: JOSEPH CLAES, Brief aan Joseph De Ridder, 11 januari 1915.

liet hij weten dat hij geen geld tekort kwam, terwijl hij anders dan weer om financiële ondersteuning vroeg.⁶⁰⁷ Bovendien bleek het Belgische voor Frans geld wisselen niet altijd een vanzelfsprekendheid te zijn. Op 13 augustus 1915 vertelde Valentin Dewaele dat hij de week ervoor 20 Belgische frank had kunnen wisselen, maar voor het overige lukte dat niet. “Nulle part on veut le changer, même au bureau de la batterie”. Waar hij ook ging aankloppen, het bleef zonder resultaat. Op 21 december gaf hij te kennen dat hij van zijn 60 fr. niets meer had teruggezien. Naast de 20 fr. die hij had kunnen wisselen, had hij nog 20 fr. Belgische frank over die hij voor zichzelf hield. Het gewisselde geld leende hij uit aan Joseph De Laet, een vriend.⁶⁰⁸

In het bezit van geld moesten rekruten ook oppassen voor diefstallen. Bij de komst van nieuwe rekruten werd geld ontvreemd, zo vertelde Fritz Van Landeghem, dus wilde hij liefst zijn geld veilig deponeren bij de office-payeur. Op 29 augustus 1915 vertelde hij zijn gezin dat iedereen in Bayeux bestolen was. Het begon met geld van drie soldaten, waarvan Van Landeghem de bedragen opsomde: 80 fr., 200 fr. en 800 fr. Daarna werden er elke dag blikken confituur gestolen en een Gentenaar verloor nog eens 200 fr. Van Landeghem verwachtte een pakket dat zijn moeder had opgestuurd, maar dat was nog steeds niet gearriveerd. Hij vooronderstelde dus dat ook dat gestolen was. Hij vroeg daarom even geen pakketten meer op te sturen, uit voorzorg dat het niet in dievenhanden zou vallen. Bovendien hadden de rekruten ook een vermoeden wie deze diefstallen pleegden: “t schoonst van al is dat men strenge vermoedens heeft op de inaptés die in Bayeux ’t werk doen, kuischen enz., maar niet kan pakken!”⁶⁰⁹ Bij de rekruten zelf gingen ze het dus niet zoeken. Ook René Van Lerberghe verloor geld aan diefstal. Hij besloot daarom bij het kaarten degenen die een grote som inzetten in het spel, maar dat geld eigenlijk niet hoorden te hebben, in het oog te houden.⁶¹⁰

Tot slot van deze paragraaf komt het aspect geld bij René Van Lerberghe in zijn brieven naar voor als een complex en paradoxaal gegeven. “La vie est très chère ici, pour un petit verre de bière [on paie] 25 ou 30 cent, les pommes de terre sont à 30 francs les 100 kg et je suis sans le rond depuis un dizaine de jours”, schreef hij op 10 november 1914.⁶¹¹ Wel ontving hij heel wat geld via de post. In november werd hem zo in totaal 300 fr. bezorgd. Even later, begin december, liet hij zijn ouders weten dat hij op dat moment in het bezit was van 360 fr.⁶¹² Dat hij op dat moment reeds tot korporaal benoemd was, had daar mogelijk mee te maken.⁶¹³ Tevens vroeg Van Lerberghe in die brief of zijn ouders voor Delanghe, een vriend, een mandaat van 500 fr. konden opsturen. Delanghe werd immers benoemd tot onderluitenant, maar kon dat uniform zelf niet

⁶⁰⁷ JOSEPH CLAES, Brief aan moeder, 13 december 1914, 23 december 1914, december 1914; JOSEPH CLAES, Brief aan moeder, s.d.

⁶⁰⁸ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 119: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 3 december 1915; BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 127: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 21 december 1915.

⁶⁰⁹ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 28 juni 1915; BRUSSEL, KLM, 1914-1918 – I. Personalia. Aanvulling, ms. 633: FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 29 augustus 1915.

⁶¹⁰ IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC008, nr. 34: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 24 mei 1915.

⁶¹¹ RENÉ VAN LERBERGHE, Postkaart aan ouders, 10 november 1914.

⁶¹² RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 20 november 1914; IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC008, nr. 9: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 6 december 1914.

⁶¹³ Bijvoorbeeld FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 29 augustus 1915.

betalen. Omdat Delanghe zijn ouders, die nog in Antwerpen waren, niet kon bereiken, deed hij beroep op van Lerberghe.⁶¹⁴ Later vroeg Van Lerberghe zelfs 800 fr. in plaats van 500 fr. Bovendien lijkt Van Lerberghe kwistig omgesprongen te zijn met zijn geld. Op 16 december 1914 had hij nog maar een goede 100 fr. over.⁶¹⁵ Hoewel hij elke avond uit eten ging in de stad, lijkt het toch sterk dat daaraan in tien dagen tijd 300 fr. besteed werd. Waaraan Van Lerberghe dan wel zijn geld had uitgegeven, vertelde hij niet aan zijn ouders.

3.3 Slapen tussen de muizen

3.3.1 Op de vloer van kille kazernes

De verschillende opleidingskampen waren verspreid over Noord-Frankrijk en varieerden in grootte. In april 1915 was de *Inspection Générale de l'Armée* verantwoordelijk voor de huisvesting van welgeteld 24 533 Belgische soldaten.⁶¹⁶ De Franse overheid had aan het Belgische leger Franse kazernes toegewezen, die Belgische rekruten soms deelden met Franse soldaten.⁶¹⁷ Niet altijd was dat een militaire kazerne, want ook bijvoorbeeld oude kloosters of internaten deden dienst als verblijfplaats.⁶¹⁸ In sommige gevallen werden de Belgische rekruten ondergebracht bij Franse burgers; dat kon in het woonhuis zijn, maar vooral op bijvoorbeeld een stalzolder. Een rapport van april 1915 stelde het als volgt: "Les hommes sont en générale logés dans des casernes, (...) [des] grands bâtiments [ou] chez l'habitant".⁶¹⁹ Alvorens over de kantonnementen als verblijfplaats uit te weiden, wil ik wijzen op de omstandigheden in het kamp van Auvours helemaal aan het begin van het ontstaan van de *centres d'instruction*. Het kamp van Auvours stond namelijk gekend om zijn slechte levensomstandigheden.⁶²⁰

Florimond Pijnaert maakte het uit eerste hand mee toen hij begin oktober 1914 met duizenden vrijwilligers in Auvours toekwam. De rekruten sliepen op wat stro dat uitgestrooid was op planken, onder tenten. Met de winter in aantocht viel er alle dagen regen, nu en dan sneeuw. Soms kwam het water ook hun tenten binnen. Vol verdriet, maar zonder kledij en schoenen, aanschouwde Pijnaert deze miserie. De rekruten trainden bovendien op houten klompen in de sneeuw, zonder kousen. Ze zochten daarom vodden om rond hun voeten te binden, want die raakten gekwetst. Velen moesten echter naar het ziekenhuis wegens bevriezing. Zelf moest Pijnaert voor acht dagen gehospitaliseerd worden in Le Mans, maar daarna hoorde hij gewoon als ervoor de oefeningen terug te hervatten.⁶²¹ De levensomstandigheden waren schrijnend en Pijnaert zag het met lede ogen aan. Dat is ook des te opvallender in de wetenschap dat Leo Blokken, tevens in oktober 1914, maar in Sommervieu, niet moest trainen "met de koude".⁶²² Een

⁶¹⁴ RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 6 december 1914.

⁶¹⁵ IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC008, nr. 16: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 16 december 1914.

⁶¹⁶ BRUSSEL, KLM, EX-CDH-Archieven, ms. 770: Rapport over de effectieven van de C.I., april 1915.

⁶¹⁷ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 16 april 1915.

⁶¹⁸ BRETON, "La reconstitution de l'armée", 190; WANTY, *Le milieu militaire de 1914 à nos jours*, 78. Gelijkaardig met de situatie voor Britse rekruten, zie SIMKINS, *Kitchener's army*, 199.

⁶¹⁹ BRUSSEL, KLM, EX-CDH-Archieven, ms. 770: Rapport over de huisvesting in de C.I., april 1915.

⁶²⁰ *Les centres d'instruction de l'armée belge*, 6.

⁶²¹ *Les centres d'instruction de l'armée belge*, 6; CHATELLE, *L'effort belge en France*, 137; PIJNAERT, *Dagboek*, 6-7.

⁶²² Leo BLOKKEN, *Leo Blokken 1914-1918*, 63.

militaire arts stelde in een rapport van 25 oktober 1914 de sanitaire en hygiënische omstandigheden in de opleidingskampen aan de kaak. Rekruten sliepen zonder deken op een laag stro. De voorzieningen lieten voor hem te wensen over.⁶²³

Afbeelding 12. Postkaart verstuurd door Valentin Dewaele waarop de kazerne 'Bellevue' in Saint-Lô te zien is, 1915 (BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 37: Postkaart, mei 1915).

In 1915 verbleven de rekruten in Auvours er in barakken.⁶²⁴ Toen Firmin Bonhomme eind maart 1915 toekwam in Valognes, stelde hij vast dat hun kazerne bestond uit twee oude gebouwen van een klooster: een schuur en een lege kapel.⁶²⁵ Theofiel O vergeleek het kazernegebouw van Villers-le-Sec, ook een oud klooster, door de hoge muren met een “gevang”. Het aanzicht van de kazerne liet dus al geen goede indruk na.⁶²⁶ In het najaar van 1915 logeerden de rekruten in Valognes in een fabriek, die Eugène Dekeerle een “oud rattekot” noemde.⁶²⁷ Die benaming duidt op de onhygiënische toestand waarin de verblijfsgebouwen zich bevonden. Het woord “rattekot” draagt ook een dierlijkheid in zich die diametraal staat tegenover (waardige) menselijkheid. Het is daarom interessant om vast te stellen hoe de omstandigheden waarin de rekruten leefden en verbleven, zorgden voor een ontmenselijkte ervaring.

De omstandigheden waarin ze de nacht doorbrachten, waren niet bepaald hygiënisch. Slapen deden de rekruten ofwel op enkel stro ofwel op paillassen, die dan gevuld waren met stro of kelp. Ze lagen op elkaar gepakt in te kleine, vuile ruimtes, de verluchting was allesbehalve optimaal en oud stro werd niet altijd ververst.⁶²⁸ Dat blijkt niet alleen uit de egodocumenten, maar ook uit het brievenboek van een arts uit het opleidingskamp van Fécamp. Die klaagde meermaals de

⁶²³ BRUSSEL, KLM, EX-CDH-Archieven, ms. 770: Rapport over de huisvesting in de C.I., 25 oktober 1914, [aangehecht aan een rapport gedateerd april 1915].

⁶²⁴ VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren 1914-1918*, 74.

⁶²⁵ BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 29.

⁶²⁶ O, *Oorlog 1914-1918*, 8.

⁶²⁷ EUGÈNE DEKEERLE, *Dagboek, 1915-1917*.

⁶²⁸ Rapport over de huisvesting in de C.I., april 1915.

onhygiënische omstandigheden in de kantonnementen aan bij de kolonel.⁶²⁹ Valentin Dewaele vertelde dat iedereen in de slaapruijnte op elkaar gepropt zat, wat zeker niet ongewoon was aan militaire huisvesting. “Nous sommes très serrés et n’avons presque pas la [sic] place de plier les jambes”. Gelukkig, zei hij, dat ik dus bij deftige mensen slaap en niet “dégouté” hoef te zijn.⁶³⁰

Eugène Dekeerle kreeg bij zijn aankomst in Montebourg op 13 augustus 1915 (op zijn reis naar Valognes) een strozak en twee dekens om mee te slapen.⁶³¹ Niet in elk opleidingskamp waren rekruten op deze manier voorzien.⁶³² Stro kon bijvoorbeeld gewoonweg ontbreken. Op 30 maart 1915 hadden de rekruten van Granville hun strozak leeggemaakt om het te verversen, maar uiteindelijk kregen ze geen nieuw stro in handen. “Van nacht... op de planken”.⁶³³ In Villers-le-Sec trokken de rekruten in 1914 om die reden erop uit om de naburige boer te plunderen, zoals ook frontsoldaten dat deden. Het stro dat buiten stond namen ze mee. O sliep met negentig rekruten in een slaapzaal op het tweede verdiep, waardoor de temperatuur er snel steeg. In totaal verbleven ze met 1100 man in de kazerne, zo zei hij. In tegenstelling tot Eugène Dekeerle werden bij hen geen dekens bedeed, een breder probleem in 1914. De rekruten gebruikten daarom het stro niet alleen om op te slapen, maar ook om onder te gaan liggen en het vormde samen met hun vest een geïmproviseerde deken. Na een maand zond mevrouw Lesage, zijn eerdere gastvrouw, hem en zijn vriend Ernest een deken op: “wij waren gered!”. De deken was voor hem erg belangrijk. Iets later verschaftte ook het leger zelf hen dekens, maar het had bij O al afgedaan. Misnoegd vroeg hij zich af waarom “het nodige om mensen te doden” hen werd aangeleerd, maar “het nodige om zijn lichaam te beschermen” kon wachten.⁶³⁴ Het frustreerde hem en zeker door het retrospectief in zijn memoires is duidelijk hoe hij er met kwade gevoelens op terugkeek. Het gebrek aan dekens zorgde immers bijvoorbeeld voor ziektes, zoals longontstekingen en bronchitis.⁶³⁵ Zorg stond gelijk aan erkenning en O voelde zich daarin tekort geschoten. Het leger respecteerde zijn waardigheid niet.

Bovendien kon zuiver stro om op te slapen heel wat doen in de beleving van de rekruten. Valentin Dewaele moest bijvoorbeeld slapen op oud stro dat al gediend had voor andere rekruten. Aanvankelijk trok hij zich daar niets van aan, maar na enkele dagen stoorde hem dat enorm.⁶³⁶ Jef Vermeiren stelde zichzelf de vraag hoe “arm en ontredderd” het Belgische leger wel niet geweest moest zijn, want ze kregen enkel “wat eten”. Ondanks de tekorten die hij ervaarde, was het voor hem “al heel wat” dat ze wel konden slapen op zuiver stro en verlost waren van de luizen. Voor hun aankomst in het kantonnement van Parigné-l’Evêque zelf sliepen ze namelijk in uiterst onhygiënische omstandigheden, dezelfde als waarin de frontsoldaten zich veelal bevonden (cf.

⁶²⁹ BRUSSEL, KLM, EX-CDH-Archieven, ms. 738: [Onleesbaar], Brievenboek regimentsdokter Fécamp, december 1914 – november 1915.

⁶³⁰ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 22 april 1915; CHRISTENS en DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, 89.

⁶³¹ EUGÈNE DEKEERLE, Dagboek, 1915-1917.

⁶³² Rapport over de huisvesting in de C.I., april 1915.

⁶³³ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 17.

⁶³⁴ Rapport over de huisvesting in de C.I., 25 oktober 1914, [aangehecht aan een rapport gedateerd april 1915]; CHRISTENS en DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, 90-91; O, *Oorlog 1914-1918*, 8.

⁶³⁵ Rapport over de huisvesting in de C.I., 25 oktober 1914, [aangehecht aan een rapport gedateerd april 1915]; VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 20 april 1915.

⁶³⁶ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 20 april 1915.

1.2.3). Dat hij na zijn verblijf in Calais in het opleidingscentrum zelf vers stro kreeg, was daarom een hele opluchting. De verbetering stelde hem tevreden. Deze situatie valt op, omdat Jef Vermeiren vertelde over 1915 en niet 1914.

Sommigen konden uitzonderlijk op een bed slapen. Eind juni 1915 stond een rekrut die naar het front vertrok zijn bed af aan Valentin Dewaele. Dat die vertrekkende rekrut een bed had was zeker niet de regel. Dewaele sliep bijvoorbeeld met zijn strozak op de vloer. Hoewel dat bed nog steeds niet de grootste luxe verschaftte, hoefde hij er niet mee op de grond te slapen en was het een stuk properder. Vooral door de muizen die elke nacht present tekenden, was een bed welgekomen. Dewaele vreesde daarentegen dat de ziekenboeg al snel zijn bed zou komen opvorderen.⁶³⁷ Daarnaast sliepen de rekruten echter nagenoeg nooit in een bed. In realiteit lagen de rekruten van Valognes tijdens Firmin Bonhommes opleiding zo goed als op de planken, gewikkeld in een jas.⁶³⁸ Het inspectierapport van april 1915 vermeldde zo dat onderofficieren meestal over een bed beschikten, maar over de rekruten blijft het verdacht stil.⁶³⁹

Firmin Bonhomme had aanvankelijk moeite om de slaap te vatten: “au début, j’avais bien de la peine à fermer l’oeil”. Bij het opstaan voelde hij zich helemaal stijf. Dat kwam door zijn paillasse die slechts 4 cm dik was, uitgestrekt over de grond. Later herstelde dat probleem zich en “maintenant je dors tout aussi bien”, liet hij zijn ouders weten op 10 juni 1915.⁶⁴⁰ Ondanks de onhygiënische omstandigheden en de strooien ‘bedden’, vielen de meeste rekruten door de zware training wel in slaap. Ze waren zodanig uitgeput dat het niet uitmaakte hoe hard of vies hun slaappleaats was: “[I]a paille nous goûtera aussi bien que le meilleur des lits”.⁶⁴¹ Stan en Jules wisten die paillassen te waarderen na een nacht doorgebracht te hebben in open lucht, waarbij ze op de harde grond sliepen. “Om half negen kropen wij in onzen nest en de grond was harder dan ik dacht, mijne knoken deden mij fel zeer op dien harden grond. Ik dacht in mijnen eigen “leven de matrassen van Valognes””.⁶⁴²

Alles was relatief. Op (proper) stro slapen was geen onoverkomelijkheid en ze konden zich ernaar schikken. Er was bovendien ook een verschil in accommodatie per graad binnen het leger, net zoals aan het front.⁶⁴³ Dat blijkt onder andere bij René Van Lerberghe en Fritz Van Landeghem. Daarnaast waren er echter ook verschillen tussen een infanteriesoldaat en een infanteriesoldaat die ingedeeld was bij het *peloton spécial*. “[O]n est beaucoup mieux traité”, merkte Firmin Bonhomme op eens hij er deel van uitmaakte. De kamers waren beter, elk had een iets dikkere paillasse en twee dekens. Bovendien had ieder een plank aan de muur waarop ze hun spullen konden bewaren.⁶⁴⁴ De slaapruijnte herbergde daarentegen niet enkel slapende mensen, zo blijkt uit bijvoorbeeld Fritz Van Landeghems brieven. Van Landeghem, die in Carteret verbleef, in de buurt van de kust, vulde zijn paillasse met kelp. Die algen of zeewier waren ook zachter dan

⁶³⁷ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 127: VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 28 juni 1915.

⁶³⁸ BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 29.

⁶³⁹ Rapport over de huisvesting in de C.I., april 1915.

⁶⁴⁰ BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 31.

⁶⁴¹ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 16 april 1915.

⁶⁴² STAN, Brief aan gezin, 27 juni 1915; EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 15 oktober 1915.

⁶⁴³ CHRISTENS en DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, 90.

⁶⁴⁴ IEPEER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC008, nr. 24: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, s.d.; BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 31-32.

gewoon stro. Hij sliep goed, vertelde hij zijn gezin.⁶⁴⁵ Bijkomend interessant is echter hoe de nachten eraan togingen:

‘k Moet u toch enkelolle van eergisteren vertellen. We kregen overtijd varech in plaats van stroo om in ons paillassen te steken. Ne zekere Vermer had zich onderscheiden in ’t aaccapareeren van varech. Nu laatst kwamen eenige 200 kilos meer varech toe. We kregen allen ons part en 4 (...) 50 kilos over die in den kant van de zaal gesteld werd. Nu, die Vermer slaapt juist op den hoek. Zoo ’s Avonds werd de (...) einen keer. Partoef die 50 kilos varech komen naar beneden op Vermer; die begint te vloeken en te tieren. Dienen die ’t gedaan had was al weer in zijn bed. En dan riep er eenen op eens, ‘k ga morgen aan den kommandant klagen dat Vermer weer de laatste 50 kilos willen pakken heeft om in zijn pailles te steken. Of we gelachen hebben! Of we leute gehad hebben! (...) er zijn er eenige die een oorkussen hebben, en alle avonden is dat stelen van de oorkussens, (...) dat die dutsen nooit op een oorkussen slapen. Gisteren avond geraakten er twee honden aan een been, en ’t waren er juist die in hun hemde sliepen. Wij slapen meestal mee ons broek aan. (...) om die twee gasten in hun hemde aan dat kussen te zien trekken! Jongens wat we gelachen hebben!⁶⁴⁶

Hoewel niet alles leesbaar is in deze brief, is de geest van het verhaal wel duidelijk. Hoewel het een andere vraag is of iedereen het grappig vond, dolden de rekruten met elkaar in de slaapruijnte. Het feit dat dit gebeurde, wijst ook op een zekere ontspanning. Van Landeghem genoot van deze normale zaken. Dit dollen met elkaar was op die manier ook een soort onbewust copingsmechanisme. Deze rekruten trainden voor een oorlog, maar in kleine momenten zoals bewondering voor de natuur, het ontmoeten van vrienden en grappen als deze, vonden ze toch een beetje normaliteit. In tegenstelling tot dagboeken, was dit niet zozeer een bewuste vorm van coping of emotieregulatie, maar een spontane greep naar het normale, hoe klein ook.⁶⁴⁷

Die fikfakkerij voor het slapengaan zorgde ook bij Gaston Le Roy “dat ’t pret is”. Als de rekruten niet te moe waren, ontstonden er ’s avonds kussengevechten. Het spel werd dan een heuse wedstrijd waarbij de “slaapbroêrs” in twee kampen waren verdeeld en de hele kamer op zijn kop zetten. “Gedruisch, geschreeuw, gelach, getier”. Soms jaagden ze het licht aan diggelen of moesten de ruiten er aan ontzien.⁶⁴⁸ Voor Le Roy waren dit merkelijk momenten van plezier. Net zoals dat het geval kon zijn bij de velddienst, kon het deugd doen om soms het kind in zich naar boven te halen (cf. 2.2.4).

3.3.2 Een kamer in de stad als ontsnapping aan de kazerne

Opmerkelijk is volgende uitspraak van René Van Lerberghe, waarbij hij zich bewust was van een ongelijke situatie en daardoor ook een gevoel van medelijden uitte: “J’ai pitié des pauvres recrues qui doivent dormir sur une botte de paille; dans un grenier de une [sic] écurie, (...) pendant que moi je me repose dans [un] bon lit”. Dat was zo omdat Van Lerberghe niet in de kazerne overnachtte, maar in de stad zelf.⁶⁴⁹ Een kamer huren in de omgeving van het kantonnement was voor zij die de middelen hadden niet ongewoon. Op 30 maart 1915 vertelde

⁶⁴⁵ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, s.d.

⁶⁴⁶ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 19 maart 1915.

⁶⁴⁷ LUMINET e.a., “Fighting and writing”, 35-38.

⁶⁴⁸ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 29-30.

⁶⁴⁹ RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 22 november 1914, 6 december 1914.

Fritz Van Landeghem dat de rekruten moesten verhuizen van slaappleats, maar dat was niet naar hun zin. “W’hebben er allemol voor geschreeuwd en daar het in ons nieuw lokaal zoo gezond niet was, zijn wij (op 2-3 nacht) uitgaan slapen op kamers met permissie van den luitenant. Wij zijn hier me 6 vrienden op twee kamers”.⁶⁵⁰ De hygiëne van de slaappleats was dus erg belangrijk voor hem en was reden genoeg om de nieuwe slaapruijnte niet zonder meer te accepteren.

Een kamer huren had nog andere voordelen. Fritz Van Landeghem kon nu slapen in een zacht bed met wollen matrassen. Eten konden ze doen aan een tafel, al zittend op een stoel. Dat “uiterst comfort” deed hem erg deugd. Bovendien konden ze zich “nu eens van top tot teen wasschen”. Ze hadden plaats en tijd om te schrijven en konden hun kleren open ophangen om te verluchten. “In ons nieuw lokaal zouden we tot op ons kleren moeten slapen hebben”. Van Landeghem en zijn vrienden zijn bijgevolg ook niet meer teruggekeerd naar de kazerne om daar te overnachten en daar was hij uiterst tevreden mee. “Zoo ge ziet enen hoop gemakkelijkheden die wij voor 6,30 fr. per maand niet konden missen. W’hebben zelfs nu vertrek met nen bril om op te kk, peis ne keer”.⁶⁵¹ Hoewel de rekruten dergelijke ongemakken wel verdroegen als het moest, toont dit ook aan dat een degelijk toilet, een tafel met stoel, zich kunnen verfrissen... een menselijkere dimensie brachten in hun ervaring. Hun waardigheid ging niet altijd verloren in de omstandigheden van de kazerne, maar toegang tot meer comfort en hygiëne, zoals ze die in gehuurde kamers vonden, kwam hun waardigheidsgevoel wel ten goede.

De luitenant van Saint-Lô had in mei 1915 de slaapruijnte in de kazerne geïnspecteerd en hoewel de rekruten alles in orde hadden gebracht, droeg de luitenant hen op dat hun valiezen weg moesten. Valentin Dewaele en zijn vrienden besloten daarom in hun stamrestaurant een kamer als opslagplaats te huren voor 6 fr. per persoon per maand.⁶⁵² Wat opvalt bij Dewaele, is dat die kamer voor hem symbool stond voor een thuis, een “chez-soi”. Net als bij Fritz Van Landeghem deed het hem deugd zich te kunnen wassen of rustig een brief te kunnen schrijven.⁶⁵³ Op 20 mei 1915 vertelde hij zijn moeder: “Nous sommes enfin installés dans notre chambre. Tu n’as pas idée comme c’est agréable et facile quand on est soldat. Maintenant je puis t’écire à mon aise sans être dérangé”.⁶⁵⁴ Zijn uitspraak wijst erop dat dergelijke mogelijkheden voor een soldaat een luxe waren. Nogal ironisch benoemde Stan, gezeten op een boomstam, de houten plank op zijn knieën bijvoorbeeld als zijn “tafel” om brieven op te schrijven en vertelde dat ze papier niet verkochten in hun “paleis”, daarmee doelend op de kazerne. De spot is er niet te missen.⁶⁵⁵

⁶⁵⁰ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 30 maart 1915.

⁶⁵¹ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 30 maart 1915.

⁶⁵² VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 16 mei 1915.

⁶⁵³ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 30: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 18 mei 1915; BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 34: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 22 mei 1915.

⁶⁵⁴ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 33: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 20 mei 1915.

⁶⁵⁵ STAN, Brief aan gezin, 22 april 1915.

Afbeelding 13. Valentin Dewaele (rechts achteraan) met drie vrienden in hun gehuurde kamer, 1915 (DEWAELE, *De oorlog van Valentin*, 22).

In de kantonnementen leefden de rekruten onder de blik van elkaar. Het leven was er publiek, niet privaat. Hoewel ze in hun brieven en dagboeken niet lieten doorschemeren dat dat hen stoorde, valt hier wel op dat een “chez-soi” voor Valentin Dewaele erg welkom was. Hij liet in verschillende brieven blijken dat die kamer een vorm van opluchting was, een manier van ontsnappen aan de drukte en voortdurende zichtbaarheid in de kazerne. Odile Roynette stelde zo bij de Franse rekruten aan het einde van de negentiende eeuw vast dat dergelijk samenleven bijdroeg aan het psychische lijden van de rekruten. Het was voor hen namelijk een nieuw gegeven om bijna bij elkaar op schoot te leven.⁶⁵⁶ Hoewel op basis van mijn bronnen het woord ‘lijden’ met voorzichtigheid benaderd moet worden, is het wel zo dat het Dewaele (letterlijk) meer ademruimte gunde om een eigen ruimte ter beschikking te hebben. Hij bracht zelfs huiselijkheid in de gehuurde kamer door er een boeket bloemen te plaatsen.⁶⁵⁷ Het toont aan dat het burgerlijke en militaire leven voor hen tegenover elkaar stonden, maar tegelijkertijd betekende een greep naar het burgerlijke en huiselijke leven voor hen daarentegen ook geen afbreuk aan hun militaire identiteit, zoals in het volgende hoofdstuk nog duidelijk zal worden (cf. 4.4).

⁶⁵⁶ ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 271.

⁶⁵⁷ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 14 juni 1915.

3.4 Gezondheid in de *centres d'instruction*

3.4.1 Vaccinaties tegen “de gevaarlijke ziektes”

De Belgische rekruten in de *centres d'instruction* kregen verschillende vaccins tegen allerlei ziektes toegediend. Dat ging vooral over ziektes als tyfus, cholera en de pokken.⁶⁵⁸ Eind 1914 hadden al 2500 Belgische soldaten het leven gelaten door tyfeuze koorts. Frontsoldaten werden daarom gevaccineerd met paardendoses.⁶⁵⁹ In de opleidingskampen kon de spuit zowel in de arm als in de rug gezet worden. Valentin Dewaele beschreef het tweede. De rekruten moesten hun bovenlichaam ontkleden en met hun gezicht naar de muur gericht gaan staan. Daarop kwam een verpleger bij ieder van hen een jodiumtinctuur aanbrengen. Daarna kwam de dokter, “avec un seringue à pointe très effilée et nous a injecté en enfonçant le pointe de la seringue environ 5 centimètres dans le corp [sic]”. Dewaele had vertrouwen in deze medische procedure. Er zouden nog enkele vaccinaties volgen, maar hij verzekerde zijn moeder ervan dat het niet gevaarlijk was en ze zich dus geen zorgen hoefde te maken.⁶⁶⁰

Vaccinaties konden verschillende bijwerkingen met zich meebrengen. Stijfheid in de spieren deed zich zo goed als altijd voor. Stans arm was pijnlijk en hij liep “gelijk nen gebrekkelijken, mijnen rug is zoo stijf als eene plank”. Hij zat samen met de anderen aan zijn paillasse genageld. Ze sliepen 's nachts ook niet veel, gelegen op hun linkerszij zonder te bewegen, omdat het anders te veel pijn deed.⁶⁶¹ Fritz Van Landeghem frustreerde zich door de pijn in zijn arm. Iedereen liep met een “sceven schouder” en hij was ervan overtuigd dat de dokter de spuit verkeerd gezet had, “[d]e lomperik!”.⁶⁶² Daarnaast konden ook andere pijnen en koorts de kop op steken. Op 15 april 1915, bij zijn derde vaccinatie, had Gaston Le Roy in tegenstelling tot de spierpijn bij zijn vorige vaccinaties “geweldige hoofdpijn, wat tandpijn en koorts”.⁶⁶³

Begin juni 1915 was Valentin Dewaele zwaar ziek geworden door zijn vaccinatie. Hij had een beetje meer koorts dan de anderen, zo zei hij. Hij verbleef daarom een dag in de infirmerie. De dagen erna voelde hij zich nog wat zwakjes, maar dat hoefde voor zijn moeder geen reden tot ongerustheid te zijn. Het was voorbij en hij was genezen, zo stelde hij. Hij had daarom wat schrik voor de volgende vaccinatie, maar die was gelukkig veel beter meegevallen. Later uit zijn brief blijkt echter, hoewel hij het zelf minimaliseerde, dat zijn koorts zeker niet min was.⁶⁶⁴

A propos de ma petite fièvre, j'ai eu 39°2, c'est le maximum. Le petit docteur m'a bien soigné. Heureusement, car le lieutenant docteur ne vaut pas (...), en cinq minutes il a passé la visite de toute

⁶⁵⁸ Het citaat in de titel komt uit JOSEPH CLAES, Brief aan Joseph De Ridder, 22 december 1914. RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 22 november 1914, 6 december 1914; IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC008, nr. 10: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 8 december 1914; VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 20 juni 1915; [Onleesbaar], Brievenboek regimentsdokter Fécamp, december 1914 – november 1915; HENRI CROENEN, Dagboek, 1914-1919.

⁶⁵⁹ Henri BERNARD, *L'an 14 et la campagne des illusions*, Brussel, 1983, 207; AMEZ, *Dans les tranchées*, 166.

⁶⁶⁰ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 41: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 4 juni 1915.

⁶⁶¹ STAN, Brief aan gezin, 14 mei 1915, 23 mei 1915.

⁶⁶² FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 17 mei 1915.

⁶⁶³ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 19.

⁶⁶⁴ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 44: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 10 juni 1915.

l'infirmier. Maurice Lejour m'a soigné comme un frère, ainsi qu'un autre ami qui s'appelle Joseph De Laet d'Anvers. Cela m'a permis de reconnaître de vrais amis, car ils sont rares ceux-là.⁶⁶⁵

Ondanks de hoge koorts, die hij zelf een "petite fièvre" noemde, wist Dewaele altijd ergens troost uit te putten. Betekenisvolle en echte banden tussen mensen waren voor de Dewaele erg belangrijk en in voorgaand citaat is duidelijk dat hij die bijvoorbeeld in medische situaties erg naar waarde schatte.

Los van die bijwerkingen benadrukten enkele rekruten in hun brieven uitdrukkelijk het medische nut dat ze in de vaccinaties zagen. Joseph Claes stond versteld van de geneeskundige mogelijkheden. Ze waren al vier keer "gestoken" tegen "de gevaarlijke ziektes" en "ik geloof dat [ze] ons onsterfelijk gaan maken".⁶⁶⁶ Meer nog raadden Valentin Dewaele en Fritz Van Landeghem hun moeders aan om zich ook te laten vaccineren als ze daar de kans toe hadden.⁶⁶⁷ "Gij zult er misschien wel ziek van zijn (meer of min koortsen), maar als ge een paar dagen te vooren uitgerust hebt en kloek zijt, en gij een uur of twee na vaccinatie een sachet antipyrine neemt (tegen de koortsen) en dan zonder geweld in de gezonde lucht zit of wandelt, kunt ge er wel zonder veel tralala door".⁶⁶⁸

Het zetten van vaccins betekende ook recht op hersteltijd. Op 6 december 1914 moest Henri Croenen de dag na zijn vaccinatie zijn training hervatten, maar andere bestudeerde rekruten kregen wel rust na vaccinaties.⁶⁶⁹ Joseph Claes schreef dat hij veertien dagen rust kreeg, maar twee weken lijkt wel erg veel in vergelijking met de één à drie dagen waarin rekruten uit andere kampen terug op krachten konden komen.⁶⁷⁰ Het gaf hen bovendien ook de kans om wat te ontspannen en spelletjes te spelen, een pijp te roken en brieven te schrijven.⁶⁷¹ Valentin Dewaele kon die twee dagen rust wel smaken. "Si tu savais comme il est doux de ne rien faire au lieu d'aller à l'exercice", vertelde hij zijn moeder. Hij was niet lui, zei hij, maar het deed deugd om zich eens te kunnen amuseren met luchtige dingen. Dat wilde hij zeker niet alle dagen doen, want "je n'ai pas de regrets de reprendre le travail demain".⁶⁷² Genieten van die rust wilde niet zeggen dat Dewaele niet graag meedeed aan de fysieke training. Het toont daarentegen dat een adempauze zo nu en dan zeker welkom was. Ook al vond Dewaele het trainingsleven "amusant", een meer ontspannen normaliteit kon evenzeer reden tot vreugde zijn.

Stan vond vaccinaties zeker niet het prettigste gebeuren en keek er ook wat tegenop.⁶⁷³ Toch klaagde hij er niet over en deed hij niet moeilijk. Ondanks de zenuwen voor zo'n vaccinatie, wisten de rekruten er ook soms mee te lachen. Op 14 juni 1915 kregen Valentin Dewaele en zijn mederekruten hun laatste vaccinatie. "Il y en a qui sont devenus aussi blancs que le marbre". Op het moment zelf vonden ze dat grappig, maar tien minuten later voelden toch ook zij de

⁶⁶⁵ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 10 juni 1915.

⁶⁶⁶ JOSEPH CLAES, Brief aan Joseph De Ridder, 22 december 1914.

⁶⁶⁷ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 2 mei 1915; VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 20 juni 1915.

⁶⁶⁸ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 2 mei 1915.

⁶⁶⁹ HENRI CROENEN, Dagboek, 1914-1919.

⁶⁷⁰ Bijvoorbeeld RENÉ VAN LERBERGHE, Postkaart aan ouders, 2 december 1914; STAN, Brief aan gezin, 14 mei 1915. JOSEPH CLAES, Brief aan Joseph De Ridder, 22 december 1914.

⁶⁷¹ STAN, Brief aan gezin, 20 mei 1915; VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 10 juni 1915.

⁶⁷² VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 10 juni 1915.

⁶⁷³ IEPEER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC: STAN, Brief aan gezin, 21 mei 1915.

gewoonlijke pijnlijke arm. Er waren ook enkele zieken in elke kamer, behalve in die van Dewaele.⁶⁷⁴ Het feit dat er gedold en gelachen werd met de lijkkleke rekruten, wijst ook op een zekere verwachting van stoerheid. Echte mannen konden toch tegen een simpele naald, leek hun lach te willen zeggen. Haantjesgedrag was zeker niet vreemd aan de sfeer tussen rekruten in de instructiecentra, maar dat uitte zich niet per se op een arrogante manier.

3.4.2 Gebrekkige hygiëne en besmettelijke ziektes

Soms vertelden rekruten over verkoudheden die zich voordeden in de instructiecentra. Stan vertelde al in zijn tweede brief uit Valognes dat verkoudheden er schering en inslag waren. Zelf was hij al aan zijn derde toe en “‘t is potvermille eene goede”. Op 22 april 1915 schreef hij dat de “vallingen (...) zooveel genezen” waren.⁶⁷⁵ Dat er in het begin veel verkoudheden de kop op staken, was voor Stan daarentegen geen reden om niet te zeggen dat alles goed ging. Een verkoudheid betekende voor hem geen slechte gezondheid, maar hoorde erbij. Begin mei vertelde hij immers dat hij af en toe een verkoudheid of “iets diaree-achtig” had, maar daar trok hij zich niet veel van aan. Daarnaast had ook Fritz Van Landeghem het over verkoudheden, zij het niet op een eenduidige manier. ‘s Ochtends wasten de rekruten zich om half zes aan een waterpomp. Van Landeghem vertelde zijn gezin aanvankelijk dat ze daar geen verkoudheid van kregen. Integendeel, hij stelde dat zijn verkoudheid er juist door verdween en hij voelde zich uiterst gezond. Op 19 maart 1915 gaf hij daarentegen aan dat zijn “valling bronchit” voorbij was. “‘t Was hier in ‘t begin een echte epidemie van vallingen, mee dat ‘s morgens gaan wasschen aan de pompe. Nu zijn we daaraan gewend”.⁶⁷⁶ Waarschijnlijk deed hij de vorige uitspraak in zijn eerste brief nog uit een optimistische geest. Zich elke ochtend buiten wassen aan een pomp waarvan de waterkwaliteit waarschijnlijk niet de beste was, is daarentegen niet optimaal voor de gezondheid.

Fritz Van Landeghem voelde zich sterker en “kloek (...) tegen vermoeinis”, “altijd maar frischer en gezonder”, naarmate de training vorderde. Gedaan met verkoudheden en alle ongemakken, zo zei hij.⁶⁷⁷ René Van Lerberghe besepte daarentegen dat de vermoeidheid soms een uitdaging kon zijn om die goede gezondheid te behouden.⁶⁷⁸ Ook Van Landeghem zag na een tijd in dat aanhoudende regen en de koude ‘s nachts daar wel nog een stokje voor konden steken. Op 20 mei 1915 vertelde hij zijn ouders dat er onder de manschappen veel verkouden waren en dat sommige rekruten bronchitis hadden opgelopen.⁶⁷⁹ Verkoudheden waren daarentegen niet de enige medische ongemakken die zich voordeden in de instructiecentra.

Net als Stan, kreeg Raphael Desmet met diarree te maken. Na drie dagen zonder eten, in oktober 1914, kregen de rekruten in Auvours sardienen en brood. Hoewel zijn “buikske vol” zat, hadden de sardienen ook een ander effect: “We kregen natuurlijk allemaal diarree en van WC’s was er daar nog geen sprake want we waren daar nog niet lang genoeg”. De rekruten hadden

⁶⁷⁴ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 14 juni 1915.

⁶⁷⁵ STAN, Brief aan gezin, 5 april 1915, 22 april 1915.

⁶⁷⁶ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 19 maart 1915, s.d.

⁶⁷⁷ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 30 maart 1915, 2 mei 1915.

⁶⁷⁸ RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 5 januari 1915.

⁶⁷⁹ BRUSSEL, KLM, 1914-1918 – I. Personalía. Aanvulling, ms. 633: FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 20 mei 1915.

daarom al een soort hudo's gemaakt, maar het merendeel van de rekruten deed toch zijn behoefte in het bos. Omdat velen de moeite niet deden verder te gaan dan de bosrand, liepen een heel aantal er 's avonds ook met hun schoenen in. Toch kon dat Desmet niet erg deren, want dat hij kon eten was op dat moment voor hem het belangrijkste. Na vijf à zes dagen kreeg Desmet daarentegen zo'n erge krampen dat hij die hudo's niet meer op tijd kon bereiken. Hij zocht daarom zijn toevlucht in een leegstaande tent, maar veel geluk had hij niet. Er stak een grote windvlaag op die de tent, slechts met enkele pinnen verankerd, omver blies. Desmet kwam onder het tentzeil terecht en de enige manier om zich er uit te wurmen, was door zichzelf door zijn eigen uitwerpselen naar buiten te slepen. "Stel u eens voor hoe ik eruit zag en hoe ik rook als ik van onder die tent kwam. Ik was vies van mezelf, ik kan het aan geen mensen vertellen". De volgende dag zocht hij in het bos een waterplas waarin hij zijn kledij kon uitspoelen. Met de natte kleren rond zijn lichaam hoopte hij dat ze zouden drogen. Ze aandoen moest hij sowieso, want andere kleren had hij niet. Enkele dagen later was hij daarentegen "gered", want ze moesten hun oude kleren inleveren en kregen "een wit lijnwaden kostuum".⁶⁸⁰

Ondanks de verzekeringen van Fritz Van Landeghem dat hij in goede gezondheid verkeerde, stak een voor hem gekend medisch probleem toch de kop op: "mijne haar valt weer en beetje uit. 'k Hé van den morgen den helft (de kleinen helft) van mijn kakebeen afgeschoren, en 'k ga van de week en pilleken pakken... Holà!". Uit deze formulering blijkt dat dit probleem niet nieuw was. Later in dezelfde brief merkte hij op dat hij "nog zoo jonk" was, maar toch "nu al" begon "te sukkelen". Hij trok elke haar op zijn hoofd uit. "Kogels en kanonballen zijn zoo slecht voor de gezondheid!". In de eerste plaats toont deze uitspraak dat hoewel deze rekruten nog niet rechtstreeks met het geweld aan het front in contact waren gekomen, de stress voor Van Landeghem allesbehalve onbestaande was.⁶⁸¹ Met name de angst voor artillerievuur, eigen aan het (nieuwe) moderne karakter van de Eerste Wereldoorlog, spreekt uit zijn brief. In de tweede plaats geeft deze brief een indicatie voor een aandoening die hij mogelijk had: trichotillomanie (waarbij iemand zijn eigen haar uittrekt). Op basis van de enkele aanwijzingen in de brief kan daarentegen absoluut geen uitsluitel gegeven worden. Het is alleszins duidelijk dat Van Landeghem wel een medisch probleem had waarvoor hij ook medicatie nam.

Verder zwijgen de egodocumenten over welig tierende ziektes. Achiel Van Acker is bovendien de enige die geslachtsziektes benoemde. Odile Roynette poneert dat de kazernering van rekruten een stap richting volwassenheid was, waarbij rekruten ook hun seksuele vrijheid konden ontdekken en prostituees bezochten. Ook Belgische rekruten tijdens de Eerste Wereldoorlog deden dat. Tijdens de opleiding van Achiel Van Acker deden geslachtsziektes bijgevolg zodanig de ronde onder de rekruten dat er een lijst kwam met verboden bordelen.⁶⁸² Andere rekruten, net als vele frontsoldaten, repten er met geen woord over.⁶⁸³ Toch moeten deze ziektes ook in de opleidingskampen hun weg gevonden hebben. Antoine de Selliers de Moranville zorgde namelijk

⁶⁸⁰ DESMET, *Dagboek Raphael Desmet*, 10-11.

⁶⁸¹ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 7 maart 1915, 19 maart 1915.

⁶⁸² VAN ACKER, *Jeugd in oorlogstijd*, 94.

⁶⁸³ AMEZ, *Dans les tranchées*, 207; ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 370; SPIJKERMAN, *De innerlijke strijd*, 286.

voor bijkomende maatregelen om geslachtsziektes in te tomen.⁶⁸⁴ Buiten venerische ziektes waren ook andere ziektes niet vreemd aan de instructiecentra. In oktober 1914 was dagelijks 5% van de rekruten buiten dienst wegens ziekte.⁶⁸⁵ Daarnaast wees een arts uit het kamp van Fécamp tussen december 1914 en november 1915 de kolonel op tal van andere ziektes, soms met de dood tot gevolg, zoals roodvonk, mazelen, besmettelijke hersenvliesontstekingen, infecties van de luchtwegen, schurft en blindedarmontsteking.⁶⁸⁶ De Franse kazernes waren daarenboven koud en vochtig, waardoor allerlei ziektes vrij spel kregen. Griep, bronchitis en luchtwegeninfecties vonden er makkelijk hun weg doorheen de rekrutenpopulatie.⁶⁸⁷

Wanneer besmettelijke ziektes de ronde deden, droeg de arts op om verschillende maatregelen te respecteren. Zo moest het kantonnement volledig gekuist worden en het stro om op te slapen verbrand. De arts zag de ziektes als het gevolg van het rekrutenleven zelf. Hij drong er daarom op aan dat de fysieke training minder vermoeiend werd gemaakt, want vermoeidheid gaf bijvoorbeeld in maart 1915 vrij spel aan meningitis terwijl die net verdwenen was.⁶⁸⁸ Ook aan het einde van de negentiende eeuw deden hersenvliesontstekingen de ronde in de Franse kazernes. Bovendien stond de arts erop dat er meer aandacht kwam voor hygiëne, zowel van de kantonnementen als van het lichaam. Zo wilde hij dat kantonnementen minstens één maal per week gekuist werden en dat de ventilatie geoptimaliseerd werd, iets waar hij meermaals zonder resultaat om vroeg; een probleem waarop ook frontartsen botsten. Die veelvuldige vraag naar het proper houden van de kantonnementen laat niet misverstaan dat de hygiëne beneden peil was, of toch zeker in Fécamp.⁶⁸⁹

Soms is er in de egodocumenten een glimp op te vangen van de uiterst minimale hygiënevoorzieningen. Wat Stan het vervelendst vond waren de toiletten. “‘t Zijn vier piedestals met een boom in nevens elkaar geplaatst, en in Frankrijk is men geen gemak rijk in eene café. Ik heb in die periode in drie café’s moeten gaan om er iets dergelijks te vinden”.⁶⁹⁰ Stan volgde zijn opleiding in 1915, maar op het vlak van toiletvoorzieningen was er niet veel verschil met de beschrijvingen uit een rapportanalyse van 25 oktober 1914. Daarin stelde een arts vast dat de latrines uiterst onhygiënisch waren, bijvoorbeeld door een gebrek aan mogelijkheden om ze degelijk te ledigen en uit te kuisen. De latrinesystemen droegen bijgevolg ook toe aan de verspreiding van ziektes.⁶⁹¹ Dat bevorderde geen gevoel van waardigheid, wat op zijn beurt verklaart waarom de gebrekkige sanitaire voorziening Stan meer stoorde dan het fysieke ongemak van zijn diarree.⁶⁹²

⁶⁸⁴ CHRISTENS en DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, 82.

⁶⁸⁵ Rapport over de huisvesting in de C.I., 25 oktober 1914, [aangehecht aan een rapport gedateerd april 1915].

⁶⁸⁶ [Onleesbaar], Brievenboek regimentsdokter Fécamp, december 1914 – november 1915.

⁶⁸⁷ ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 307.

⁶⁸⁸ [Onleesbaar], Brievenboek regimentsdokter Fécamp, december 1914 – november 1915; ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 302-303, 305, 307.

⁶⁸⁹ [Onleesbaar], Brievenboek regimentsdokter Fécamp, december 1914 – november 1915; CHRISTENS en DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, 89.

⁶⁹⁰ STAN, Brief aan gezin, 2 mei 1915.

⁶⁹¹ Rapport over de huisvesting in de C.I., 25 oktober 1914, [aangehecht aan een rapport gedateerd april 1915].

⁶⁹² STAN, Brief aan gezin, 2 mei 1915.

Dat de hygiëne niet altijd was wat het zou moeten zijn, was ook zichtbaar bij de kledij van de rekruten. De Belgische rekruten moesten voorzien worden van een militaire uitrusting. Het is geweten dat er zeker in de beginperiode van de *centres d'instruction* heel wat tekorten waren op vlak van kledij, waardoor rekruten vaak in burgerkleden rondliepen. Dat gebrek had echter ook implicaties voor de gezondheid. Zo beschermden de kleren bijvoorbeeld niet tegen de winterse omstandigheden waarin de eerste rekruten hun opleiding volgden.⁶⁹³ Dergelijke situaties waren echter, en opvallend, geen alleenrecht van het jaar 1914. Na al enkele weken te hebben doorgebracht in het opleidingskamp van Parigné-l'Évêque, was Jef Vermeiren eind februari 1915 nog steeds gekleed in burgerpak. Het probleem was dat hij zich niet kon verschonen bij gebrek aan onderkleding.⁶⁹⁴

Joseph Claes kwam in 1914 daarentegen geen kleren te kort, zo gaf hij te kennen. Op 23 december 1914 gaf hij een opsomming van de kledij in zijn bezit: "Een costuum 7e R L. met een nieuwe officiers capot, 7 paar kousen, 6 zakdoeken 3 hemdens, 2 handdoeken, 3 sjals een muts voor in Tranchées te liggen, van mijn frak heb ik lappen laten maken voor rond mijn beenen te doen, dat warm en proper is ik kon er toch niet meer mede sleuren want ik heb te veel om te dragen. Heb ook nog 2 flanelen en een dikken baai gekregen".⁶⁹⁵ Gezien de schrijnende omstandigheden die de Selliers en andere auteurs aangaven over de kledij van de eerste toekomende rekruten in Frankrijk, valt het op dat Claes goed voorzien was (cf. 1.1). Hij kon de vele kledij zelfs niet gebruiken, want daarvoor was het in Frankrijk "veel te warm", wat des te opvallender is gezien de strenge winter.⁶⁹⁶

De twee bovenstaande situaties tonen aan dat opleidingskamp tot opleidingskamp wel degelijk in grote mate konden verschillen en dus niet zomaar over één kam gescheerd kunnen worden. Bovendien valt op dat de verschillen in de gangbare beelden van het jaar 1914 en het jaar 1915 in werkelijkheid ook doorkruist werden. Voor de rest beantwoorden de rekruten uit het bronnencorpus daarentegen veelal wel aan die beelden, die wel degelijk terechte grond hebben. Ook Valentin Dewaele stelde in mei 1915 zo dat hij goed gekleed was en gaf een gelijkaardige opsomming als die van Joseph Claes. Bovendien hadden degenen die nog geen kepie, legerjas en linnen vest en broek hadden gekregen, er nog in ontvangst mogen nemen. Hij was op warme dagen blij met zijn katoenen kledij, ook al rolden de zweetdruppels nog steeds over zijn lichaam. Tegen 1915 hadden de rekruten normaliter ook verschillende types uniformen voor verschillende activiteiten: een witte uitrusting voor de training en grijze broek met een blauwe vest in linnen voor hun vrije tijd.⁶⁹⁷

De rekruten waren zelf verantwoordelijk voor het onderhoud van hun uniform. Stan was tevreden met zijn ondergoed, "maar die onderbroek, akkerdekken". Hij had geprobeerd hem te wassen, maar "dat is zoo stijf in 't water, brrr". De broek van hun trainingsuniform was nog "een

⁶⁹³ Rapport over de huisvesting in de C.I., 25 oktober 1914, [aangehecht aan een rapport gedateerd april 1915].

⁶⁹⁴ VERMEIREN, *Mijn grote oorlog*, 26.

⁶⁹⁵ JOSEPH CLAES, Brief aan moeder, 23 december 1914.

⁶⁹⁶ JOSEPH CLAES, Brief aan moeder, 23 december 1914.

⁶⁹⁷ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 20 mei 1915, 14 juni 1915; BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 35: VALENTIN DEWAELE, Dagboeknotitie voor moeder, 26 mei 1915.

ander sport". Stan liet zich een vloek ontglippen ("podorie"), want hij had het gevoel dat hij karton probeerde te wassen. Ze hadden daarom het waswerk uitbesteed aan "zusterkes", wat wel meer rekruten deden. Sindsdien was het "veel beter". Hij erkende in één beweging ook dat zijn zus een mooiere plooi in zijn broek kon leggen dan hijzelf. Later vroeg hij lachend of ze de gaten in zijn sokken wilde komen stoppen, "want dat is een sport hoor", zei hij ook hier, nogmaals gevolgd door een vloek. Nu begreep hij eindelijk waarom zijn zussen hem altijd zeiden om vanaf het kleinste gaatje te wisselen van kousen.⁶⁹⁸ Daarmee onderschreef hij ook de idee van een bepaald genderpatroon: vrouwen deden normaliter de was en herstelden kledij. Tegelijk blijkt hij er echter geen moeite mee gehad te hebben deze typisch vrouwelijke taak op zich te nemen. Dat rekruten het doorkruisen van deze traditionele genderrollen niet als problematisch ervaarden voor hun zelfbeeld, was niet ongewoon. In literatuur werd diezelfde opmerking reeds gemaakt voor frontsoldaten.⁶⁹⁹

Sommige rekruten gingen dus actief op zoek naar een uitbesteding van hun was. Dat had niet zozeer te maken met het ontsnappen aan een vrouwelijke taak, dan wel uit praktische overwegingen. Stan vond de juiste behendigheid niet, terwijl Valentin Dewaele dan weer wilde vermijden zijn kledij met koud water te moeten wassen.⁷⁰⁰ Zij hadden de middelen die hen daartoe in staat stelden. Om tal van redenen kozen rekruten er echter ook voor om zelf hun uitrusting in goede staat te houden. Dewaele wilde zijn schoenen niet laten kuisen omdat hij al kosten genoeg had, terwijl er bij René Van Lerberghe geen schoenmaker was.⁷⁰¹ Rekruten die het gewoonweg niet konden betalen om uit te besteden waren genoodzaakt alles zelf te wassen en te herstellen. Gewassen en degelijke kledij behoorden tot de zelfzorg waarmee rekruten in hun eigen basisbehoeften voorzagen.⁷⁰² Dat zelf moeten doen, was daarom geen vlek op het zelfbeeld, maar een actieve handeling tot zelfbehoud. Het uniform volledig proper en in orde houden behoorde bovendien tot het navolgen van de discipline, maar daarop zal ik in het volgende hoofdstuk verder ingaan (cf. 4.1).

Rekruten moesten ook hun haar laten knippen. Eugène Dekeerle noteerde in zijn dagboek zo kort op 21 augustus 1915 "coupe des cheveux" en bij Albert Vervust werd "het hoofdhaar kort gesneden".⁷⁰³ Valentin Dewaele was niet zo opgezet met het soldatenkapsel. Bij aankomst in Saint-Lô diende iedereen zijn haar te laten kortwieken. Dewaele had er echter onderuit weten te muizen. Op 25 april 1915 vertelde hij dat ze toch opgemerkt hadden dat zijn haar niet geknipt was en dus moest ook hij onder handen genomen worden. Hij betaalde daarentegen de soldaat-kapper 25 cent om zijn haar toch nog iets langer te laten. Zo kon hij nog een middenstreep maken, "donc je n'ai pas tout à fait l'air d'un singe".⁷⁰⁴ Deze anekdote wil ik even aangrijpen om erop te wijzen dat 'de rekrut' zowel een collectief als een individu was. Het kapsel had niet alleen hygiënische

⁶⁹⁸ STAN, Brief aan gezin, 22 april 1915, 21 mei 1915, 27 juni 1915; VALENTIN DEWAELE, Dagboeknotitie voor moeder, 26 mei 1915.

⁶⁹⁹ Rose SPIJKERMAN, "Les hommes sur l'Yser", in Chantal KESTELOOT en Laurence VAN YPERSELE (red.), *La Belgique et la Grande Guerre. Du café liégeois au soldat inconnu*, Brussel, 2018, 41.

⁷⁰⁰ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 29 juli 1915.

⁷⁰¹ RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 23 december 1914.

⁷⁰² SPIJKERMAN, *De innerlijke strijd*, 317-320.

⁷⁰³ EUGÈNE DEKEERLE, Dagboek, 1915-1917; VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren 1914-1918*, 74.

⁷⁰⁴ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 25 april 1915.

doeleinden, maar bewerkstelligde ook uniformiteit.⁷⁰⁵ Rekruten behielden echter eigen voorkeuren. Dewaele probeerde op deze manier zijn eigen persoonlijkheid te behouden, niet omdat hij geen deel wilde uitmaken van dat collectief, maar omdat hij het soldatenkapsel simpelweg lelijk vond.

De mogelijkheid om zich te wassen was beperkt, hoewel groter dan aan het front.⁷⁰⁶ Fritz Van Landeghem kon zichzelf in de ochtend wassen aan een waterpomp en Stan en Jules konden zich 's ochtends opfrissen aan "een soort vijver". De kwaliteit van het water kan in twijfel getrokken worden, zeker aangezien bijvoorbeeld Valentin Dewaele al aangaf dat ook het drinkbaar water schaars was (cf. 3.2.1). Hun voeten wisten ze af en toe in hun vrije tijd.⁷⁰⁷ Op 23 mei 1915 beschreef Valentin Dewaele gedetailleerd in welke omstandigheden de rekruten van Saint-Lô zich 's ochtends wisten. Om 6 u. ging het ontbijt van start, maar een kwartier later werd ook het water afgesloten. Als Dewaele zich wilde wassen, moest hij dus snel zijn. Hij begaf zich daarom eerst naar de ontbijtruimte, waar hij zijn koffie in ontvangst nam, deze aan de kant zette en daarna meteen terug naar de benedenverdieping ging om zich daar te verfrissen. Er waren geen wastafels, dus hij waste zich rechtstreeks aan de kraan. Voor Valentin Dewaele was die mogelijkheid essentieel voor zijn welzijn. "On ne se sent pas à son aise quand on est pas propre, c'est une très désagréable sensation".⁷⁰⁸ Zich kunnen wassen droeg bij aan een gevoel van waardigheid, omdat de rekruten ermee voldaan werden in basisbehoeften en zich mens voelden.

Henri Croenen vermeldde voor zijn verblijf in Eu slechts tweemaal dat hij kon douchen. Ze stonden daarvoor met twintig man tegelijk onder de douche.⁷⁰⁹ Valentin Dewaele vertelde dat ze dat deden in één ruimte waar alle douches zich tezamen bevonden.⁷¹⁰ Af en toe konden rekruten zeebaden nemen.⁷¹¹ Het deed hen "vreugde en (...) deugd van 't zout frisch water".⁷¹² De koele verfrissing van de zee voelde voor vele rekruten in de warme Franse zomer als een opluchting. Een bad in zee was daarentegen niet altijd mogelijk. In de winter waren de temperaturen bijvoorbeeld veel te laag.⁷¹³ Frontsoldaten vonden troost in het water van hun eigen rivieren, wanneer ze zich daarin konden wassen of onderdompelen. Bij Octaaf Van der Stock zorgde het gevoel van het water op diezelfde manier voor een opborrelend verlangen naar zijn thuis. Hij vond het "zeer aangenaam" om een zeebad te nemen, maar liever had hij een duik genomen in de Schelde "achter onzen hof".⁷¹⁴ Een bad was ook voor de soldaten die naar het front trokken een verplichting.⁷¹⁵

⁷⁰⁵ ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 230.

⁷⁰⁶ CHRISTENS en DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, 91.

⁷⁰⁷ STAN, Brief aan gezin, 22 april 1915.

⁷⁰⁸ VALENTIN DEWAELE, Dagboeknotitie voor moeder, 23 mei 1915.

⁷⁰⁹ HENRI CROENEN, Dagboek, 1914-1919.

⁷¹⁰ VALENTIN DEWAELE, Dagboeknotitie voor moeder, 28 mei 1915.

⁷¹¹ STAN, Brief aan gezin, 11 juni 1915.

⁷¹² LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 34.

⁷¹³ [Onleesbaar], Brievenboek regimentsdokter Fécamp, december 1914 – november 1915.

⁷¹⁴ Octaaf VAN DER STOCK, *De kleine oorlog van drie broers*, 131; SPIJKERMAN, *De innerlijke strijd*, 316-317.

⁷¹⁵ HENRI CROENEN, Dagboek, 1914-1919.

Afbeelding 14. Rekruten nemen een zeebad in Saint-Lô (CHATELLE, *L'effort belge en France*, 140).

Naast ziektes en gebrekkige hygiëne, kaartte de arts uit Fécamp op 5 februari 1915 aan dat er erg veel voetkwetsuren waren ten gevolge van slechte schoenen. Hij vroeg daarom dat binnen de kantonnementen herhaald werd dat er op een goede manier zorg moest gedragen worden voor zowel het lichaam als het schoeisel.⁷¹⁶ Ook Odile Roynette wijst erop dat voetblessures bij Franse rekruten aan het einde van de negentiende eeuw vooral het gevolg waren van ongeschikte schoenen.⁷¹⁷ Hoewel de meesten last kregen van hun voeten door de marsen, deed zich bij Leo Blokken net het omgekeerde voor. Voor zijn opleiding in Normandië had hij “ongelukkige voeten (...) van ’t zweet”. Nu moest hij niet eens naar de dokter, want ze hadden “goede schoenen” en waren “duchtig gekleed voor de koude”.⁷¹⁸ Weerom is dat erg opvallend, omdat Blokken zijn opleiding startte bij het ontstaan van de *centres d’instruction* in 1914. Fritz Van Landeghem wilde zelf zijn schoenen optimaliseren en vroeg zijn gezin om binnenzolen te snijden uit stevig karton en die op te sturen.⁷¹⁹ Het belang van voeten, of meer bepaald het belang dat er effectief aan toegekend werd, blijkt ook uit het feit dat Henri Croenen lessen kreeg over het verzorgen van zijn voeten en het onderhouden van zijn schoenen.⁷²⁰

Tot slot was Valentin Dewaele allesbehalve tevreden over de medische dienst in Saint-Lô. De dokters waren bruto en onwetend, zo gaf hij te kennen. Gelukkig zat er onder de vrijwilligers een goede dokter van opleiding. Die kon hen helpen op medisch vlak. Weldra zouden de rekruten echter geen beroep meer op hem kunnen doen, omdat de soldaat in kwestie benoemd ging worden tot militair dokter. Toch moest Valentin Dewaele maandelijks op doktersbezoek.⁷²¹ Zelf naar de arts stappen lag daarentegen niet bij iedereen even gemakkelijk. Toen Gaston Le Roy op 19 juni 1915 ziek wakker werd, met een hoofd brandend van de koorts, “pijn in den buik” en ogen die niet open wilden, durfde hij niet naar de dokter gaan, “want als ik “vu” ben...”. Uiteindelijk bracht hij toch een doktersbezoek en kreeg “twee cachetten” voorgeschreven. Bovendien droeg de dokter

⁷¹⁶ [Onleesbaar], Brievenboek regimentsdokter Fécamp, december 1914 – november 1915.

⁷¹⁷ ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 307.

⁷¹⁸ Leo BLOKKEN, *Leo Blokken 1914-1918*, 80.

⁷¹⁹ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 30 maart 1915.

⁷²⁰ HENRI CROENEN, Dagboek, 1914-1919; ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 308.

⁷²¹ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 20 april 1915; VALENTIN DEWAELE, Dagboeknotitie voor moeder, 26 mei 1915.

hem op te rusten en “schreef” hem “exempt de service”.⁷²² Hoewel Le Roy uiteindelijk wel de stap naar de dokter zette, wilde hij zichzelf eerst niet ziek melden, ook al was dat daadwerkelijk het geval. Le Roy wilde immers niet gezien worden als een *embusqué*, iemand die onder zijn verplichtingen uit probeerde te komen.

Volgens Roynette was het fysieke lijden door de militaire opleiding bij rekruten niet te onderschatten. Hoewel haar onderzoek zich richt op Franse rekruten vanaf de Frans-Pruisische oorlog tot het begin van de twintigste eeuw, baseert ze die stelling op een ruimere argumentatie. Rekruten leden door de grote omslag in de manier van leven. De training was zwaar, niet alleen omdat sommige rekruten intensieve inspanningen niet gewoon waren, maar ook en vooral omdat het karakter van de inspanning volledig anders was dan in het burgerlijke leven. Vooral in de eerste maanden was de vermoeidheid daarbij het grootst. Ook ziektes, net als in de Belgische opleidingskampen, verspreidden zich mede daardoor onder de rekruten.⁷²³ Hoewel deze studie en die van Roynette niet focussen op dezelfde tijdspanne, zijn er wel sterke gelijkenissen in het algemene beeld van de rekrutenopleiding. In Hoofdstuk 2 bleek al dat de Belgische rekruten grote vermoeidheid kenden, hoewel ze die verbeterden. De kans dat de eerste stap in het militaire leven een impact had op lichaam en geest, gelijkaardig aan degene die Roynette vaststelt, is reëel. Zelfs als de effecten van de opleiding minder intens ervaren werden door de Belgische rekruten, staat vast dat vermoeidheid, ziektes en heimwee deel uitmaakten van hun tijd in de *centres d’instruction*. Toch valt het op dat rekruten steevast in brieven naar familie meedeelden in goede gezondheid te zijn.

3.4.3 “In goede gezondheid”

Naast de vermeldingen van vaccinaties valt er op medisch vlak nog iets op in de soldatenbrieven. Stuk voor stuk verzekerden de rekruten hun familie en vrienden ervan in volle gezondheid te zijn.⁷²⁴ Op 7 maart 1915 schreef Fritz Van Landeghem dat hij bloeide “lijk en rooze”. Hij kon al “nen tjoep” aan zijn “moestasch draaien”.⁷²⁵ Van Landeghem bewonderde wat droog brood, soep en bouillie, gezonde lucht en elke dag oefeningen met een mannenlichaam konden doen. De soldaten die als magere staken waren toegekomen, waren getransformeerd tot “blazende toten”. Zelf was zijn heupvet bijna helemaal verdwenen.⁷²⁶ De rekruten genoten van de effecten die de fysieke training had op hun lichaam.⁷²⁷ Ze werden sterker, verloren vet en kweekten spieren aan. Die fitheid stelde hen tevreden met zichzelf en de cluster van dergelijke

⁷²² LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 30.

⁷²³ ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 296-310.

⁷²⁴ RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 15 november 1914; STAN, Brief aan gezin, 2 mei 1915; EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 9 september 1915; IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. [MI]MAP 1683; EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 12 september 1915; IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. [MI]MAP 1683; EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 15 september 1915; EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 2 oktober 1915, 15 oktober 1915; IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. [MI]MAP 1683; EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 22 maart 1916; IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. [MI]MAP 1683; EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 27 maart 1916; EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 4 april 1916; Leo BLOKKEN, *Leo Blokken 1914-1918*, 63; Octaaf VAN DER STOCK, *De kleine oorlog van drie broers*, 120, 135.

⁷²⁵ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 7 maart 1915.

⁷²⁶ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 2 juni 1915; ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 301.

⁷²⁷ Bijvoorbeeld BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 32.

noties (een goede gezondheid hebben, sterker worden, breder worden...) was een discursieve plaats waar ze zich met trots in inschreven.

Fitheid, kracht en gewoonweg een goede gezondheid bezorgden hen trots en speelden zo een rol in hun zelfbeeld. Valentin Dewaele vertelde zijn moeder fier dat hij een bruin kleurtje had gekregen, iets wat rekruten wel vaker meedeelden.⁷²⁸ Hij zou zich laten fotograferen met vrienden zodat hij dat portret kon opsturen. Hij vertelde zijn moeder dat hij groot, sterk en gebruind probeerde te zijn tegen hun weerzien.⁷²⁹ “k Ben al sterk verbruind in ’t gelaat”, liet Fritz Van Landeghem zich ontvallen.⁷³⁰ Dit kleine detail zegt in feite veel over hun zelfbeeld en hoe ze zichzelf wilden presenteren. Het onderstreepte de vele uren die ze buiten trainend doorbrachten. Het benoemen van die bruine kleur communiceerde niet alleen hun eigen trots, maar moest die trots ook kunnen overbrengen op hun moeder en gezin zelf. De mededeling dat ze gebruind waren was een van de ankerpunten waarrond emoties gecommuniceerd en uitgewisseld konden worden. Dat brengt mij ook tot de meervoudige betekenis van de uitspraak “in goede gezondheid” in rekrutenbrieven.

Contact en verbinding met familie en geliefden via briefwisseling was van groot belang in de rekrutenervaring. Met brieven schiepen en versterkten ze familiale banden. Nieuws over familieleden en vrienden werd gedeeld, emoties gecommuniceerd en uitgewisseld, ervaringen beschreven en verhaald. Communicatie met familie en vrienden was echter net als aan het front ook vanuit Noord-Frankrijk niet altijd simpel, vaak juist omwille van het bezette België als bestemming.⁷³¹ Het onderstreept daarom de bevoorrechte positie die de brieven schrijvers uit dit bronnencorpus hadden: hun familie bevond zich in het buitenland, wat het postverkeer danig vergemakkelijkte. In hun brieven speelden bezorgdheid en geruststelling een hoofdrol, want zoals Anthony Fletcher het stelt: “There was a kind of collective will to ensure that those at home did not worry”.⁷³² Een rekrut die aangaf dat hij het goed maakte poogde zo die zorgen weg te nemen.

Ne t'inquiète pas de moi chérie, je m'amuse très bien et me plais fort bien ici. Je ne puis que trop le répéter. Tu peux être absolument tranquille à mon sujet. Je me porte bien, c'est tout ce qu'on peut souhaiter. Je n'ai aucun regret d'être parti de Londres ; à part le regret d'être séparé de toi. Mais ce sont deux regrets bien différents. Ne sois pas triste que je ne suis pas là. Prends patience chère petite mère, bientôt on se reverra, quand on aura pris la grande offensive. Tu comprends qu'on ne nous laissera pas plus de temps qu'il ne faut en France. On nous fera compléter notre instruction militaire en Belgique et j'aurais beaucoup de chances d'être près d'Ostende. Donc courage, je suis sûr que ça ne durera plus très longtemps.⁷³³

De boodschap dat een rekrut zich goed voelde, was een emotionele praktijk waarbij geruststelling centraal stond. Brieven waren namelijk een vehikel voor het benoemen,

⁷²⁸ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 29 april 1915; FLETCHER, *Life, death, and growing up on the Western Front*, 56.

⁷²⁹ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 25 april 1915, 6 juni 1915.

⁷³⁰ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 30 maart 1915.

⁷³¹ CHRISTENS en DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, 104-106; BENVINDO, *Des hommes en guerre*, 128; AMEZ, *Dans les tranchées*, 233.

⁷³² AMEZ, *Dans les tranchées*, 234; FLETCHER, *Life, death, and growing up on the Western Front*, 54-55, 58, 62, 68.

⁷³³ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 27: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 13 mei 1915.

communiceren en mobiliseren van ervaringen en emoties. Een goede gezondheid was een reden tot trots, maar tevens een manier om droeve emoties, zoals bezorgdheid, bij familie te counteren. In voorgaand citaat is zo erg duidelijk dat Valentin Dewaele precies die woorden koos die zijn moeder gerust konden stellen. Brieven kregen bovendien vorm binnen maatschappelijke verwachtingspatronen. Clémentine Vidal-Naquet stelt vast dat Franse echtgenotes zich in se zonder uitzondering van een optimistische geest moesten betonen. Datzelfde principe zag ook Fletcher bij een Britse rekrut, die een ongelukkig gestemde brief niet opstuurde.⁷³⁴ Diezelfde idee gold overigens ook bij de Belgische rekruten (cf. 4.4.2).⁷³⁵ De steun die met brieven verleend werd, kan ook in die optiek bekeken worden: rekruten deden actief aan beeldvorming, op verschillende vlakken, om zo veel als mogelijk hun familie te overtuigen van hun eigen veiligheid. Zo stelde Dewaele zijn aanwezigheid nabij Oostende voor als een geluk, terwijl hij elders juist alle moeite in de wereld deed om zijn moeder ervan te overtuigen uit Oostende weg te blijven. Wat hij als veilig voorstelde en wat niet, was erg verbonden met zijn bezorgdheid om het welzijn van zijn moeder, zoals in Hoofdstuk 4 nog zal blijken (cf. 4.2.4).

Valentin Dewaele schipperde tussen “je me plais”, “j’aime mieux d’être près de toi” en terug. Hij overtuigde zijn moeder daarbij ook van het feit dat de klachten die hij had “pour la mode” waren. Hij en zijn vrienden hoorden te grommelen en te mopperen, over alles en niets, want zonder te kniezen “[o]n ne saurait pas vivre”. Hun klachten waren allesbehalve serieus, integendeel, zo stelde Dewaele, “on en rit et nous nous amusons beaucoup”.⁷³⁶ Die ‘volle gezondheid’ van rekruten was onderdeel van briefetiquette, maar ook veel meer dan dat.⁷³⁷ In de context van de Eerste Wereldoorlog behelsde deze geruststelling veel meer dan louter een goede gezondheid: het was een baken van hoop, wederzijdse steun en een aanzet tot volhouden, zowel voor ontvanger als afzender.

3.5 Een zoektocht naar de menselijke soldaat in zichzelf

Over het leven in de Belgische *centres d’instruction* valt heel wat te zeggen. In dit hoofdstuk richtte ik me op de materiële gesteldheid: voeding, soldij, accommodatie en gezondheid. Onoverkomelijk ontglippen daarmee aspecten van het dagelijkse leven aan mijn analyse. Daarom wil ik, alvorens dit hoofdstuk af te ronden, nog kort de aandacht vestigen op twee elementen die een vermelding kregen, maar niet uitgebreid beschreven zijn. Ze vertoonden sterke gelijkenissen met het leven van frontsoldaten, maar maakten tevens een wezenlijk deel uit van de rekrutenervaring: een eentonig tijdsverloop en solidariteit. In de eerste plaats kleurde monotonie de ervaring van rekruten, niet alleen in aparte aspecten (zoals bijvoorbeeld in training en voeding), maar ook in de tijdsbeleving.⁷³⁸ In mei 1915 hield Valentin Dewaele een week lang een

⁷³⁴ FLETCHER, *Life, death, and growing up on the Western Front*, 58; Clémentine VIDAL-NAQUET, “Écrire ses émotions. Le lien conjugal dans la Grande Guerre”, in *Clio. Femme, genre, histoire*, 2018 (47), 123-126.

⁷³⁵ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 2 juni 1915, 27 juli 1915.

⁷³⁶ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 35: VALENTIN DEWAELE, Dagboeknotitie voor moeder, 29 mei 1915.

⁷³⁷ VIDAL-NAQUET, “Écrire ses émotions”, 121.

⁷³⁸ Jean-François JAGIELSKI, “Modifications et altérations de la perception du temps chez les combattants de la Grande Guerre”, in Rémy CAZALS e.a. (red.), *La Grande Guerre. Pratiques et expériences*, Toulouse, 2005, 206-207.

dagboek bij voor zijn moeder. Elke dag schreef hij neer in een gedetailleerd verslag. Wat daarom opvalt is de routine die het kampleven kenmerkte: een beeld dat zijn woorden vrij duidelijk opriepen. In de beschrijving van de ochtenden verviel hij namelijk steeds meer in een beknopte opsomming. Waar hij op 23 mei nog minutieus het ochtendverloop verhaalde, beperkte hij zich op 28 mei tot het volgende. “Je m’habille, nettoye bottines, me lave, mange”.⁷³⁹ Door het gebrek aan voegwoorden en het gebruik van louter komma’s creëerde Dewaele een nevenschikking die een routine, automatisme en in zekere zin ook een sleur aanduidde. Later schreef hij zijn zus dat het leven in Saint-Lô “se passe toujours avec la même régularité”, wijzend op de regelmaat en daarmee hetzelfde stellende als frontsoldaten.⁷⁴⁰

In de tweede plaats was solidariteit een dagelijks bindmiddel. Het ontstaan van vriendschappen was niet altijd enkel eigen aan de loopgraven, maar zeker ook aan de instructiecentra. Frontsoldaten waren op elkaar aangewezen, juist omdat nagenoeg al het contact met de buitenwereld zoek was en de relatie met meerderen vaak moeilijk.⁷⁴¹ Reeds in de opleidingskampen deelden rekruten echter al dezelfde ervaring. Daaruit ontstonden vriendschapsbanden waarbinnen specifieke gedragsvormen en waarden golden.⁷⁴² Doorheen zijn opleiding sloot Jef Vermeiren nieuwe vriendschappen en dergelijke sociale relaties waren voor hem belangrijk: “Wij werden onafscheidelijk”.⁷⁴³ Rekruten konden onderling erg solidair zijn. Een zekere G. Siroux zorgde zo “très bien” voor de uitrusting van Eugène Dekeerle. Zijn uniform was daarom “le plus beau”. Dekeerle was hem daarvoor ook erg dankbaar en vroeg zijn ouders om Siroux te ontvangen tijdens zijn verlof.⁷⁴⁴ Uit de brieven van Valentin Dewaele blijkt dat hij rekruten zonder contact met hun familie een handje toestak. Wanneer hij bijvoorbeeld kledij ontving van zijn moeder, deelde hij dat ook uit aan rekruten die er nood aan hadden.⁷⁴⁵ Zelf gaf hij ook namen door waarvoor zijn moeder kleren bij elkaar kon zoeken.⁷⁴⁶ Bovendien trachtte hij ook via zijn moeder en haar netwerk te achterhalen of een Brugse rekrute, die nog niets van zijn familie gehoord had, verbinding kon leggen met zijn thuisstad.⁷⁴⁷

⁷³⁹ VALENTIN DEWAELE, Dagboeknotitie voor moeder, 28 mei 1915.

⁷⁴⁰ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 77: VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 21 augustus 1915; CHRISTENS en DECLERCQ, *Frontleven 14/18*, 104; SPIJKERMAN, *De innerlijke strijd*, 327.

⁷⁴¹ CHRISTENS en DECLERCQ, *Frontleven 14/18*, 112; BENVINDO, *Des hommes en guerre*, 140-141.

⁷⁴² SIMKINS, *Kitchener's army*, 317; ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 367.

⁷⁴³ VERMEIREN, *Mijn grote oorlog*, 29.

⁷⁴⁴ EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 12 september 1915.

⁷⁴⁵ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 48: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 29 juni 1915. Zie ook DUFFETT, “A taste of army life”, 261.

⁷⁴⁶ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 2 augustus 1915.

⁷⁴⁷ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 29 juni 1915.

Afbeelding 15. Valentin Dewaele (uiterst rechts) met enkele vrienden, mei 1915 (DEWAELE, *De oorlog van Valentin*, 16).

Buiten deze twee kort aangestipte aspecten van het dagelijkse leven toonden ook andere elementen erg sterke gelijkenissen met het leven van frontsoldaten in rustperiodes en het garnizoensleven.⁷⁴⁸ Bezet België was moeilijk bereikbaar via de post (en zij het op eender welke wijze), de sanitaire voorzieningen en hygiënische omstandigheden waren niet al te best, de relatie met de burgerbevolking liep niet altijd van een leien dakje, de voeding die het leger aanleverde bestond uit dezelfde producten en slechts sommigen konden zich permitteren om aanvullende etenswaren te kopen, omdat ze over de juiste netwerken en middelen beschikten. Aan de andere kant leden de rekruten in de instructiecentra geen honger en hoewel beperkt, waren er meer mogelijkheden om zich te wassen dan aan het front. De materiële gesteldheid in de opleidingskampen was misschien niet optimaal, maar wel, en zeker in 1915, te verkiezen boven die in het frontgebied. In dit hoofdstuk was daarentegen de ervaring van de rekruten rond die materiële gesteldheid het belangrijkste.

Rekruten zetten hun eerste stap in het militaire leven en dienden daarmee ook een stap weg te zetten van het burgerlijke leven. Franse rekruten werden tijdens de oorlog daarom zoveel als mogelijk afgesloten van de burgerlijke wereld.⁷⁴⁹ Rekruten moesten hun weg vinden in nieuwe sociale relaties en een ongekende omgeving. Roynette stelt dat in de kazerne waarden en gedragvormen gedeeld werden die de rekruten onderscheidden van burgerlijke leden van de samenleving. Fletcher merkt echter op dat hun civiele identiteit daarbij allesbehalve verworpen werd. De Mûelenaere wijst er zo ook op dat patriottisme bij de vooroorlogse Belgische rekruten geen deel uitmaakte van het dagelijkse leven, waar dat bij zaken als soldij en voeding wel het geval

⁷⁴⁸ *Les centres d'instruction de l'armée belge*, 6; BERNARD, *L'an 14*, 17-19.

⁷⁴⁹ LAMBELET, "Le rôle moral de l'officier pendant la Grande Guerre", 293.

was.⁷⁵⁰ Jacques Pirenne, die zelf meevocht in de oorlog, beschreef erg treffend deze 'gemengde' identiteit van de Belgische rekruten:

Ces recrues d'un nouveau genre (...) conservaient leur personnalité sous l'uniforme (...) [Au] lieu d'être soldats disciplinés mécaniquement, [ils] étaient des civils armés pour la guerre et non vêtus pour la parade.⁷⁵¹

Mijn bronnencorpus onderschrijft die idee van burgerlijkheid binnen de identiteit van een rekrut. Dit hoofdstuk biedt vanuit dat oogpunt een kruispunt tussen de moeilijkheid (of onwil) om zich aan te passen aan het militaire leven en de manier waarop het leger zorgdroeg voor de rekruten. Het legt een samenspel bloot tussen de manier waarop rekruten behandeld werden, de zoektocht naar waardigheid en de hang naar huiselijkheid.

Het is de notie van menselijkheid die bij de Belgische rekruten de grond vormde van een waardig leven. Het perspectief schuilt dan in het woord 'waardigheid' zelf. De Belgische rekruten wilden namelijk als mens waarde hebben en dat ook voelen. Vanuit mijn bronnencorpus wil ik daarbij een belangrijk onderscheid maken. Het staat vast dat 'zorg' een belangrijke plek innam binnen de idee van 'waardigheid'. Spijkerman stelt zo dat frontsoldaten middels zelfzorg op zoek gingen naar een waardig leven. Vanuit mijn eigen analyse wil ik daarbij op het verschil wijzen tussen zorg door het leger en zelfzorg. Wanneer er uitgegaan wordt van 'menselijke waarde', kan die waarde zowel gevoeld als erkend worden. Zelfzorg kon inderdaad een gevoel van menselijkheid bewerkstelligen, maar daarmee had het leger die menselijke waarde nog niet erkend. Zoals in dit hoofdstuk bleek, waren zorg en erkenning immers onlosmakelijk met elkaar verbonden. Een slechte huisvesting was in die optiek een behandeling waarin ze voor het leger als mens niets waard leken te zijn; het was een uitblijven van erkenning.

Via voeding en accommodatie gingen rekruten op zoek naar gevoelens van waardigheid en menselijkheid. In praktijk viel dat vaak samen met een greep naar het burgerlijke leven. De militaire omgeving kon voor de rekruten namelijk niet verbonden worden aan huiselijkheid, omdat de infrastructuur voor hen een dehumaniserende werking had. Zij het onbewust, zochten rekruten dus ontsnappingen aan het militaire leven: ze gingen uit eten in de stad, huurden kamers, fikfakten in de slaapruijnte, vroegen vertrouwde producten aan familie... Valentin Dewaele besteedde zo geld aan koffie die hij dronk in een patisserie, zodat hij rustig aan een tafel zijn brieven kon schrijven.⁷⁵² Boter lieten rekruten ook niet schieten, ondanks de kosten.⁷⁵³ Dat toont aan dat, ondanks de hoge prijzen, dit vertrouwde eetpatroon een groot belang had. Wat daarin opvalt, is dat rekruten soms naarstig op zoek gingen naar huiselijkheid. Dat ze dit buiten het militaire leven zochten wijst erop dat in hun opvatting 'thuis' en 'militair' niet gerijmd konden worden. In deze laatste paragraaf wil ik die dichotome gedachte illustreren met Gaston Le Roy's perceptie van de militaire kazerne.

⁷⁵⁰ ROYNETTE, « *Bons pour le service* », 370, 376; FLETCHER, *Life, death, and growing up on the Western Front*, 52-53; DE MÛELENAERE, *Militarising in een neutrale natie, 1890-1914*, 126.

⁷⁵¹ PIRENNE, "La psychologie du soldat belge", 257.

⁷⁵² VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 30 september 1915.

⁷⁵³ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 26 mei 1915, 2 juni 1915; VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 17 november 1915.

De kazerne van Granville, waar Gaston Le Roy verbleef, lag op een “rots, donker en grauw”. Le Roy zette daarmee de kazerne af tegen het beeld van de “schilderachtig gelegen” stad. Aanvankelijk verbleef Le Roy bij burgers thuis in Bréhal, nabij Granville, maar op 25 februari 1915 kregen hij en zijn mederekruten te horen dat ze zouden verhuizen. “Ons goed leven komt aan zijn einde”, verzuchtte hij. Voor hem stonden “burger en bed” in schril contrast met “[k]azerne en stroozak”. Voor hem was dit dan ook slecht nieuws. Leven bij burgers en leven in een militaire kazerne stelde Le Roy altijd oxymoronisch voor. Voor hem stond het kazerneleven gelijk aan een zwaar leven. Het was dus een “droevig” vertrek uit een “vroolijk” Bréhal. “Bréhal! Het einde van een schoon liedje. Granville! 't Begin van een ander, ditmaal geen schoon”. De kazerne was een plek waar hij zich opgesloten voelde, terwijl de stad voor hem gelijk stond aan vrijheid. De “muren dezer Fransche kazerne” wilde hij enkel maar “verwenschen”. Hij had voor “die vervloekte” en “vuile kazerne” geen goed woord over. De Belgische rekruten waren veroordeeld tot een afschuwelijke kazerne waar zij moesten “beschimmelen”.⁷⁵⁴

Dat het burgerlijke en militaire leven tegenover elkaar werden geplaatst, maar een hang naar burgerlijkheid voor de rekruten geen afbreuk deed aan hun militaire identiteit, lijkt op het eerste gezicht paradoxaal. Dat is het daarentegen allesbehalve. Identiteit is namelijk niet rigide, maar juist fluïde. Een individu identificeert zichzelf op een actieve manier.⁷⁵⁵ De rekrute kende zichzelf met andere woorden bepaalde beelden toe en zocht zijn plek in de wereld.⁷⁵⁶ Rekruten schikten zich niet zomaar naar het militaire leven dat het leger hen dicteerde. Ze gaven daarentegen in de mate van het mogelijke een zelfgekozen karakter aan de manier waarop ze hun tijd in de opleidingskampen doorbrachten. Bijgevolg stonden het militaire en burgerlijke leven met de rug tegen elkaar, maar gingen ook hand in hand. De Belgische rekruten waren burgers die hun militaire identiteit ontplooiden en soldaten die zich waardig voelden door hun burgerlijkheid.

Verder wil ik erop wijzen dat een te grote veralgemenisering van ‘de Belgische opleidingskampen’ zeker niet mijn bedoeling is. Doorheen dit hoofdstuk wees ik daar al meermaals op, maar de ervaring van Firmin Bonhomme maakt dat op een heel concrete manier duidelijk. Na zijn opleiding in Valognes, werd hij gevormd tot mitrailleur in Criel-sur-Mer. Eenmaal daar was de discipline ontzettend strikt. Wat opvalt, is het verschil dat Bonhomme in zijn ervaring met die van Valognes opmerkte. Alle oversten in Criel waren immers militairen die van het front kwamen. Dat had voor Bonhomme een voelbaar gevolg: “ce n’est plus la vie du centre d’instruction de Valognes, Granville, etc... C’est celle de l’armée de campagne en cantonnement”.⁷⁵⁷ Daarmee erkende Bonhomme ook dat er wel degelijk een verschil was in het militaire leven als zodanig naargelang de fase waarin een soldaat zich bevond. Het militaire leven voor een rekrute of voor een frontsoldaat was niet hetzelfde, maar niet elke rekrute was zich bewust van het belang of de betekenis van dat verschil, wat in Hoofdstuk 4 duidelijk zal worden. Overigens wijst deze uitspraak ook op de evolutie die instructiecentra met het verloop van de tijd ondergingen en het

⁷⁵⁴ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 11, 14-16, 27-29, 36-37.

⁷⁵⁵ Stuart HALL, “Introduction: Who needs ‘identity’?”, in Paul DU GAY en Stuart HALL (red.), *Questions of cultural identity*, Londen, 2011, 1-2.

⁷⁵⁶ Peter SCHOLLIERS, “Meals, food narratives, and sentiments of belonging in past and present”, in Peter SCHOLLIERS (red.), *Food, drink and identity. Cooking, eating and drinking in Europe since the Middle Ages*, Oxford en New York, 2001, 5.

⁷⁵⁷ BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 39.

verschil in ervaring. Eugène Dekeerle volgde vanaf september 1915 hetzelfde traject als Bonhomme: eerst werd hij in Valognes opgeleid tot infanteriesoldaat om daarna in 1916 de overstap te maken naar de mitrailleurs in Criel-sur-Mer. De ervaring die spreekt uit zijn brieven was daarentegen het tegenovergestelde: voor Dekeerle was het leven in Criel erg gemakkelijk. Hij vertelde zijn gezin het helemaal niet lastig te hebben en gaf aan dat de oefeningen erg simpel waren.⁷⁵⁸

Gelijktijdig met Bonhommes overplaatsing naar Criel-sur-Mer is ook een omslag in zijn gemoed op te merken in zijn memoires. Het leven in Criel was eentonig en zwaar, maar bovendien was er van een minimaal comfort geen sprake. Dat woog op zijn gemoedsgesteldheid. De dagen beschreef hij als triest, de weken waren lang zonder enig nieuws van zijn ouders, Kerstmis ging voorbij, en dat “triste, vide et sans joie”. Toen de rekruten twee keer kort op elkaar werd opgedragen te verhuizen, steeds naar gebrekkige logementen, kon Bonhomme zijn geërgerde woede niet meer inhouden. “On est affreusement mal !! Il fait froid, on est tous les uns sur les autres. Bon Dieu, quelle vie !!”.⁷⁵⁹ Zijn tijd in Criel was niet hoe Bonhomme zich het militaire leven had voorgesteld. Toen het regime zwaarder en strikter werd, verdroeg Bonhomme dat knarsetandend. Wat bij Bonhomme daarentegen zijn woede deed ontvlammen, waren de gebrekkige omstandigheden waarin de rekruten geacommodeerd werden. Ongeloof, verontwaardiging en het gevoel dat hij tekort geschoten werd, zorgden bij Bonhomme voor heel wat frustraties.

Niet alleen wijst dit erop dat verschillende instructiecentra zowel diachroon als synchroon andere ervaringen met zich meebrachten. Ook en vooral toont het aan dat waardigheid, menselijkheid, erkenning en zorg cruciale elementen waren in de manier waarop het leven in de opleidingskampen ervaren werd. Rekruten wilden zich als mens erkend voelen, wat zich vertaalde in een verlangen naar zorg. Als het leger hen niet verschaftte wat ze nodig hadden voor hun basisbehoeften (degelijke sanitaire voorzieningen, hygiënische onderkomens met bescherming tegen koude, eetgerief, enzovoort), trachtten rekruten waar mogelijk over te gaan tot zelfzorg. Dat deden ze bijvoorbeeld door zelf op zoek te gaan naar manieren om zonder handen te kunnen eten of door een kamer te huren in de stad. Het verschil tussen zelfzorg en zorg door het leger is daarentegen van erg groot belang. Zelfzorg moet namelijk een *gevoel* van menselijkheid teweeg brengen, terwijl een leger dat zorgdraagt voor zijn rekruten die menselijke waarde *erkent*. In tegenstelling tot Spijkerman wil ik dus wel een meer relationele kant van waardigheid benoemen. Spijkerman stelt namelijk dat waardigheid “minder afhankelijk van de interactie met anderen” is dan eer.⁷⁶⁰ De erkenning van menselijke waarde, tevens belangrijk binnen het gevoel van waardigheid, stoelt volgens mij daarentegen wel degelijk sterk op een ander. Dat gebrek aan gevoel van erkenning resulteerde daarom in een negatieve perceptie van het leger als instituut. De militaire identiteit van een soldaat was voor de rekrut daarentegen niet onlosmakelijk verbonden met het Belgische leger als instantie. Ergernis aan het leger hoefde absoluut geen ergernis aan het eigen soldaat-zijn te betekenen, zoals in het volgende hoofdstuk zal blijken.

⁷⁵⁸ EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 22 maart 1916, 27 maart 1916, 4 april 1916.

⁷⁵⁹ BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 41.

⁷⁶⁰ SPIJKERMAN, *De innerlijke strijd*, 36.

4 De denkbeelden die de frontervaring inluidden

In dit laatste hoofdstuk bestudeer ik de manier waarop rekruten uit de *centres d'instruction* naar het Belgische front trokken. In de vorige twee hoofdstukken werd behandeld hoe de opleiding en het leven er in de instructiecentra uitzag, maar met welke denkbeelden de rekruten naar het frontvertrek toeleefden, kwam nog niet aan bod. Daarom bestudeer ik in dit hoofdstuk vier beelden die mee de rekrutenwereld vormgaven. De enige denkbeelden waren die vier zeker niet, maar ze helpen wel uit te diepen hoe de Belgische rekruten tijdens hun opleiding de wereld begrepen en bekeken. Ten eerste krijgt hun beeld over het Belgische leger zelf plaats. Aan de hand van militaire inspecties belicht ik daarbij hoe de rekruten hun eigen leger percipieerden. Ten tweede verleg ik hun blik van het opleidingskamp naar de frontlinies en onderzoek welke aanblik de oorlog in hun geschriften kreeg. De Duitse vijand waartegen die oorlog gevoerd werd, vormt het onderwerp van het derde beeld. Ten slotte keer ik mij tot de rekrut zelf: wat zag hij als hij naar zichzelf keek? Of vooral: wat *wilde* hij dan zien? Dat is ook waar de rekrutenervaring in deze thesis met het frontvertrek op haar einde loopt.

4.1 Het legerbeeld: militaire inspecties van kazerne en uniform

Zo nu en dan kwam Antoine de Selliers de Moranville de rekruten in eigen persoon inspecteren. Ook Generaal Bertrand dook geregeld op in de bronnen.⁷⁶¹ Door wie het ook zij, inspecties, revues, defilés... behoorden tot het opleidingsprogramma van de Belgische rekruten. Benoît Amez stelt dat militaire ceremonies trots teweeg brachten bij soldaten, terwijl Ria Christens en Koen De Clercq aangeven dat dergelijke plechtigheden ongenoegen opwekten.⁷⁶² Beide interpretaties sluiten elkaar evenwel niet uit. Dat komt omdat deze gebeurtenissen uit meerdere betekenislagen bestonden. In deze thesis worden er twee daarvan geëxploreerd. In deze paragraaf bekijk ik van naderbij hoe inspecties van uniform en kazerne een directe connectie vormden tussen rekrut en leger aan de hand van voornamelijk twee rekruten: Valentin Dewaele en Gaston Le Roy. Zij wijdden in hun geschriften namelijk het meeste uit over deze inspecties. In paragraaf 4.4 en 4.5 ga ik dieper in op wat het uniform en defilés betekenden voor het zelfbeeld van de rekruten.

Heel wat rekruten ergerden zich mateloos aan hun eigen leger, wat onder andere tot uiting kwam in hun beleving van militaire inspecties.⁷⁶³ In Granville inspecteerde Luitenant Vervoorde, die de rekruten de duivel noemden, de slaapzaal op een voor Achiel Van Acker absurde manier. Als "automaten" probeerden rekruten zo snel als mogelijk al hun spullen in orde te brengen om vervolgens "als stenen beelden" terug de juiste plek in te nemen. Luitenant Vervoorde wandelde daarop door de zaal en smeed een veelheid aan spullen naar het midden. "Zelfs de zolen moesten gepoetst worden", zei Van Acker over hun schoenen.⁷⁶⁴ "Elk verzuimen werd gestraft. Dat heette

⁷⁶¹ Bijvoorbeeld HENRI CROENEN, *Dagboek*, 1914-1919; VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 13 augustus 1915; LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 34

⁷⁶² CHRISTENS en DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, 102; AMEZ, *Dans les tranchées*, 206.

⁷⁶³ Bijvoorbeeld BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 88: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 23 september 1915; LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 27; VERMEIREN, *Mijn grote oorlog*, 24; VAN ACKER, *Jeugd in oorlogstijd*, 90-91. Zie ook CHRISTENS en DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, 102.

⁷⁶⁴ VAN ACKER, *Jeugd in oorlogstijd*, 90-91.

tucht”.⁷⁶⁵ Het cynisme drong door zijn pen. Dergelijke inspecties en de benoeming ervan als discipline was voor Van Acker werkelijke absurditeit.

“Le tenue du soldat, son uniforme, devait toujours être correcte”.⁷⁶⁶ Op 29 mei 1915 kreeg Gaston Le Roy daardoor zijn eerste straf. Hij kreeg acht dagen arrest omdat zijn schoenen niet in orde waren:

Iedereen heeft twee paar schoenen, een paar aan de voeten en een aan 't bed. Dit tweede paar had ik nooit nagezien, in de veronderstelling, dat ik m'n eerste paar hier nooit kon verslijten, wat helaas wel gebeurde. M'n ander paar is te klein. De fourrier weigerde dit te verwisselen en 'n half uur nadien werd ik op zijn bureel geroepen. “C'est vous de qui les souliers sont trop petits! “Ja mijn...” en ik leg hem alles heel eenvoudig en neederig uit, waarop zijn uitspraak luidt: “Parce que vous avez attendu si longtemps vous aurez 8 jours d'arrêt!!!!”.⁷⁶⁷

Verder gaf Le Roy hierop zelf geen commentaar in zijn dagboek. Dat is echter waarschijnlijk te wijten aan het feit dat er voor hem ook niet meer woorden aan vuil gemaakt moesten worden. Voor hem was het duidelijk dat zijn straf buitenproportioneel was. Hij had zich “eenvoudig en nederig” opgesteld en trachtte de absurditeit van de situatie, zoals hij die ervaarde, naar voren te brengen. Hij plaatste zichzelf als redelijke rekrut tegenover een onrechtvaardige foerier.

Hoewel heel wat rekruten trots putten uit hun uniform, vond Valentin Dewaele het ook hatelijk om telkens van kleding te moeten wisselen.⁷⁶⁸ Op 23 september nam Dewaele deel aan een religieuze dienst, de herdenking van een overleden vader. Daarvoor was hij gekleed in zijn “tenue à sortir, évidemment”. Omdat ze in de namiddag loopgraven moesten maken, kleedden de rekruten zich om in het wit. Iets later werd er hen echter gezegd dat ze hun blauwe broek moesten aantrekken. “Cela va bien!”. Daar hield het nog niet op, want, zo schreef Dewaele, “[i]l faut savoir qu'à l'armée, on aime bien d'énervé et ennuyer les gens par de petites peccadilles”. Nu de rekruten immers van gedachte waren dat ze rust kregen, omdat ze de blauwe broek moesten aandoen, kregen ze ineens te horen dat de Selliers de kazerne kwam inspecteren. “Mon dieu, quel branlebas!”⁷⁶⁹

Gaston Le Roy maakte in zijn dagboek voor de kenmerkende gehaaste zenuwachtigheid die daarop volgde, en die bij zowat alle inspecties kwam kijken, de vergelijking met een “godheid” die zijn “schepsels” kwam bezoeken.⁷⁷⁰ In allerijl begonnen de rekruten in Saint-Lô als bezeten de kazerne in elke hoek te kuisen. “Quelle misère!”, omschreef Dewaele zulk kuiswerk: in weer en wind zijn om kleren en kamer zo net mogelijk te krijgen, om dan slechts even geïnspecteerd te worden, daar kon Dewaele met zijn hoofd niet bij.⁷⁷¹ Net wanneer hun kamer onder water stond, bleek dat de sergeant het verkeerd begrepen had. De Selliers kwam namelijk hun training inspecteren, niet de kazerne zelf. Iedereen griste zijn legerjas, zak en geweer bij elkaar en snelde zich naar beneden. Enkele minuten later waren ze onderweg, “musique et major en tête”. Tijdens

⁷⁶⁵ VAN ACKER, *Jeugd in oorlogstijd*, 91.

⁷⁶⁶ BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 36.

⁷⁶⁷ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 27.

⁷⁶⁸ VALENTIN DEWAELE, Dagboeknotitie voor moeder, 23 mei 1915.

⁷⁶⁹ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 23 september 1915.

⁷⁷⁰ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 34.

⁷⁷¹ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 7 juli 1915.

de oefeningen zelf liep voor Dewaele alles in het honderd. Zijn peloton werd aangestuurd door een sergeant-foerier die normaal enkel bureauwerk deed. “Le pauvre garçon avait complètement perdu la tête”. De bevelen die hij gaf waren verwarrend en de bewegingen die de rekruten uitvoerden bijgevolg ook.⁷⁷²

Verder geven zulke inspecties een inkijk in de manier waarop rekruten de relatie met hun meerderen percipieerden. Valentin Dewaele verkneukelde zich in de manier waarop hij oversten een beeld toekende. Commandant Leroy was zo een mikpunt van zijn plezier. Hij omschreef de man als een scharlaken rode pompoen met een wortel als neus.⁷⁷³ “On a un malin plaisir, enfantin si tu veux, à viser le lieutenant, qui est une sâle rosse”.⁷⁷⁴ De relatie tussen rekruten en officieren was daarentegen niet altijd van een spottende aard, maar kreeg ook vorm vanuit frustraties. In mei 1915 hing in Saint-Lô geen toelating uit om het kantonnement te verlaten. Kwaad lieten de rekruten een vriend van de officieren achter informatie vragen. “Là il apprit que le sergent major qui avait l’ordre en poche qui nous permettait de sortir, ce bonhomme était sou[il] comme un polonais, et était sorti en oubliant de le donner à qui de droit”. Uiteindelijk konden de rekruten toch nog een toelating ontfutselen, maar het voorval kwam het beeld dat Dewaele van het leger had, zeker niet ten goede.⁷⁷⁵

Die rancune bracht ook Jef Vermeiren op een cynische manier naar voren. Na een mars van 52 km, moesten hij en zijn medesoldaten nog een defilé houden voor de kolonel. Dat moest echter op klompen. “Of ze nog niet genoeg de zot met ons gehouden hadden!”, riep hij vol ongeloof uit. Nogmaals valt dit op, omdat Vermeiren opleiding volgde in 1915 en het toont weerom dat gebrek aan erkenning voor rekruten samenging met een voor hen onwaardige behandeling (cf. 3.5). “Ze” en “ons” staan in zijn uitspraak tegenover elkaar. Door het gebruik van voornaamwoorden en *othering* trok Vermeiren een scheidingslijn tussen de rekrut-soldaten en de legerleiding. Die dichotomie gaf hij iets verder nog meer invulling. Na een toespraak van de kolonel, vol vaderlandsliefde en bombast, prees die hen voor hun “moed” en hun “gedrag”, maar hij “bleef zelf veilig achteruit in Parigné-l’Evêque”.⁷⁷⁶ De tegenstelling die hij eerder al creëerde, gaf hij hier betekenis vanuit zijn eigen ervaring. De rekruten die slag moesten gaan leveren, werden gecommandeerd door officieren die ze niet in de loopgraven tegenkwamen. Ergernis was het resultaat.

Voorgaande beschrijvingen tonen aan dat het uniform, de kazerne en inspecties een concrete ontmoeting waren tussen rekrut en leger. Rond dergelijke objecten en situaties centreerde zich bijgevolg de wisselwerking tussen het individu en het leger als instituut. Vaak kregen frustraties er de boventoon. Deze inspecties fungeerden voor rekruten namelijk als een vehikel waarmee ze aan hun mening over het Belgische leger uitdrukking konden geven. Vooral Gaston Le Roy en Valentin Dewaele gaven uitgebreide beschrijvingen van deze aangelegenheden en in hun verhalen komen dezelfde patronen terug: ergernis, onnodig lang wachten, de nutteloosheid van militaire

⁷⁷² VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 23 september 1915.

⁷⁷³ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 79: VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 28 augustus 1915.

⁷⁷⁴ VALENTIN DEWAELE, Dagboeknotitie voor moeder, 26 mei 1915.

⁷⁷⁵ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 26: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 10 mei 1915.

⁷⁷⁶ VERMEIREN, *Mijn grote oorlog*, 33.

inspecties, een schampere blik, een kritische relatie met officieren... Deze schouwingen versterkten bij Le Roy louter zijn afkeer voor het leger.⁷⁷⁷ Het toonde hem enkel nog meer de afstand tussen legeroversten en de laagste rangen. Alles wat hem verafschuwde van het leger vond elkaar in de militaire discipline en inspecties, wanneer die benaderd worden als een concrete ontmoeting tussen de individuele rekrut en het Belgische leger als instelling. Verderop in dit hoofdstuk wil ik echter nog een tweede betekenislaag van de defilés blootleggen, om daarmee aan te tonen dat die zowel een bron van frustratie als trots konden vormen (cf. 4.4.4).

Daaraan wil ik toevoegen dat deze paragraaf zich in erg grote mate baseerde op de bronnen van twee rekruten. Zij gaven misschien wel de meeste aanwijzingen voor deze inspecties, maar dat wil niet zeggen dat ze daarmee hetzelfde verhaalden als de heersende stem. Hoewel hier dus één verhaallijn gekristalliseerd werd uit datgene dat de geschriften boden, is het bronnenmateriaal gewoonweg ontoereikend om ook andere aan het licht te brengen. De perceptie van het leger hier besproken bestond wel degelijk in de opleidingskampen, maar het is belangrijk te beseffen dat ik daarmee zeker niet de illusie wil wekken dat elke rekrut op deze manier naar het leger keek. Een ander bronnencorpus kan het begrip van het legerbeeld verbreden, maar met het bronnenbestand van deze thesis is dat niet mogelijk.

4.2 Het oorlogsbeeld

4.2.1 Kranten en geruchten als informatiebron

Het merendeel van de Belgische rekruten uit het bronnencorpus was voor hun opleiding in de *centres d'instruction* nog nooit in rechtstreeks contact gekomen met oorlogsgeweld. Sommige *miliciens* van 1914 hadden aan het front verdedigingswerken aangelegd, maar gevochten hadden ze nog niet.⁷⁷⁸ Enkelen, hier bestudeerd, hadden als burger de oorlog van op de eerste rij te zien gekregen, voor ze vluchtten en zich als vrijwilliger bij het leger aandienden.⁷⁷⁹ Veelal was hun kennis uit eigen hand over de reële oorlogservaring echter gering. Zoals Joseph Claes zei: "Wij hooren of zien van den Oorlog niets, zijn er zo ver af".⁷⁸⁰ Ook John Keegan merkt in de *The face of battle* op dat de leerlingen van een militaire school opgeleid worden voor iets dat ze niet uit eigen ervaring kennen:

'Before the war'; the pun is a little too adventitious to stand very much elaboration. But 'before the war' is, after all, the spiritual state in which the pupils of a military academy exist. For however strong their motivation towards the military life, however high their combative spirit, however large the proportion who are themselves the sons, sometimes the grandsons and great-grandsons of soldiers (...) their knowledge of war is theoretical, anticipatory and second-hand.⁷⁸¹

De kennis die de rekruten in de Belgische opleidingskampen hadden, was in zeer grote mate van hetzelfde karakter. Tijdens hun opleiding ontrolde zich daarentegen in hun eigen land wel degelijk

⁷⁷⁷ Bijvoorbeeld VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 7 juli 1915. Voor het gemoed van Gaston Le Roy, zie bijvoorbeeld LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 34-35.

⁷⁷⁸ *Les centres d'instruction de l'armée belge*, 4; CHATELLE, *L'effort belge en France*, 135.

⁷⁷⁹ Bijvoorbeeld VERMEIREN, *Mijn grote oorlog*, 21; VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 13-16.

⁷⁸⁰ JOSEPH CLAES, Brief aan Joseph De Ridder, 22 december 1914; JOSEPH CLAES, Brief aan moeder, 14 december 1914; JOSEPH CLAES, Brief aan moeder, s.d.

⁷⁸¹ John KEEGAN, *The face of battle. A study of Agincourt, Waterloo and the Somme*, Harmondsworth, 1976, 17.

een oorlog die hun eigen woonomgeving en familie trof. Voor hen was de zoektocht naar informatie over de oorlog daarom geen verlangen vanuit hun opleiding tot soldaat, maar in de eerste plaats een verlangen naar nieuws over hoe hun thuisland eraan toe was.

De rekruten sprokkelde waar het maar kon nieuws bij elkaar over de oorlog in België.⁷⁸² Franse kranten verschaften de rekruten niet altijd de informatie die ze verlangden, in het bijzonder over België. In Montebourg waren kranten in 1914 bijvoorbeeld erg zeldzaam.⁷⁸³ Belgische rekruten wendden zich daarom tot hun familie en vroegen om nieuwsbladen op te sturen, hoewel Wanty aangeeft dat oorlogsnieuws van het front steeds in een ‘afgezwakte’ vorm de opleidingskampen bereikte.⁷⁸⁴ René Van Lerberghe was desondanks erg geïnteresseerd als zijn vader hem kranten bezorgde met het militaire nieuws, want “ici on ne sait jamais rien”.⁷⁸⁵ Stan stelde bovendien Nederlandse kranten erg op prijs. Hij was van mening dat die kranten een “min of meer onzijdig oordeel” hadden over de feiten, wat de Geallieerden zelf, die actief deelnamen aan de oorlog, volgens hem niet konden hebben.⁷⁸⁶

In hun informatievraag speelde de thuisstad een belangrijke rol. Van Lerberghe vroeg zo specifiek achter Kortrijk, Joseph Claes was dan weer in het bijzonder geïnteresseerd in Lier.⁷⁸⁷ Dat rekruten specifiek naar hun thuissteden vroegen en niet per se naar België in haar geheel, is niet onbelangrijk, zoals in paragraaf 4.4.3 nog zal blijken.⁷⁸⁸ Kranten boden overigens voornamelijk nieuws over het oorlogsverloop, maar daarnaast waren ook geruchten die de ronde deden in de *centres d’instruction*, een informatiebron over het front en bezet België. Kennis over het front baseerde zich echter veelal op onzekere bronnen. “Navolgens het schijnt gaan ze nog al goed vooruit op [het] front”, schreef Eugène Dekeerle zijn gezin op 9 september 1915.⁷⁸⁹ De informatie die hen bereikte was namelijk altijd ‘van horen zeggen’.⁷⁹⁰

Rekruten in de Belgische opleidingskampen gingen actief op zoek naar informatie over het oorlogsverloop en de toestand waarin hun thuisland verkeerde. Ze kenden die werkelijkheid niet uit eigen ervaring, aangezien ze zich in Noord-Frankrijk in een veilige omgeving bevonden. De oorlog was bijgevolg een beeld dat zijn bestaan kende in het hoofd van de rekruten. Dat beeld had zijn wortels in nieuws en geruchten die de ronde deden in de opleidingskampen, de berichtgeving uit kranten, de informatie die hen via brieven toekwam en het beeld dat het leger hen door de training verschaftte. De Belgische rekruten kregen daardoor een verbeelde oorlog te zien, eerder dan de oorlog zoals die door frontsoldaten ervaren werd. De vraag is welk oorlogsbeeld

⁷⁸² Zie ook CHRISTENS en DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, 107; SPIJKERMAN, *De innerlijke strijd*, 338-339.

⁷⁸³ RENÉ VAN LERBERGHE, Postkaart aan ouders, 2 december 1914; STAN, Brief aan gezin, 27 juni 1915.

⁷⁸⁴ WANTY, *Le milieu militaire belge de 1914 à nos jours*, 77.

⁷⁸⁵ IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC008, nr. 43: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 14 augustus 1915.

⁷⁸⁶ STAN, Brief aan gezin, 27 juni 1915.

⁷⁸⁷ JOSEPH CLAES, Brief aan moeder, 14 december 1914; JOSEPH CLAES, Brief aan moeder, s.d.; RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 20 december 1914.

⁷⁸⁸ Zie ook CHRISTENS en DE CLERCQ, *Frontleven 14/18*, 109.

⁷⁸⁹ EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 9 september 1915.

⁷⁹⁰ Leo BLOKKEN, *Leo Blokken 1914-1918*, 64; Fabrice PAPPOLA en Alexandre LAFON, “« Bourrage de crânes » et expériences combattantes”, in Rémy CAZALS e.a. (red.), *La Grande Guerre. Pratiques et expériences*, Toulouse, 2005, 313.

voorgaande informatiebronnen hen aanleverden: op welke manier keken de rekruten in de Belgische opleidingskampen naar de oorlog waarvoor ze tot soldaat opgeleid werden?

4.2.2 De discrepante relatie tussen kennis en ervaring

Koen Koch stelt dat de Europese bevolking bij de uitbraak van de oorlog geen idee had van wat die zou betekenen. Sinds 1870 had de West-Europese burgerbevolking immers geen oorlog op eigen grondgebied meer onder ogen gekregen.⁷⁹¹ Ook uit het bronnencorpus is duidelijk dat rekruten een veelal irrealistische blik hadden op de frontrealiteit. In zijn brief van 20 mei 1915 stelde Stan zijn opleidingsperiode gelijk aan gerustheid: “den gerusten tijd loopt voorbij, ’t is te zeggen dat ons verblijf te Valognes ten einde loopt”.⁷⁹² De associatie van de opleiding met een vrijwel zorgeloze periode geeft een ambigu karakter aan Stans beeld op de oorlogsrealiteit aan het front. Enerzijds besepte hij dat het leven in de loopgraven inderdaad zwaar en gevaarlijk was. Anderzijds hadden rekruten vaak een misvormd beeld van de frontwerkelijkheid. Stan stelde in diezelfde brief, naar aanleiding van hun dieet, nog het volgende: “Nu ’t schijnt toch dat wij hier beter verzorgd zijn als aan ’t front”.⁷⁹³

Vaak gingen misvattingen echter verder dan dat. Bepaalde formuleringen, bijvoorbeeld over het auditief karakter van de oorlog, geven aan dat ervaring en kennis niet overeen hoefden te komen. Fritz Van Landeghem wilde bijvoorbeeld “toch zoo geiren nekeer (...) ’t geboemel hooren”.⁷⁹⁴ Die uitspraak draagt een zekere hang naar spanning of avontuur in zich. Het “geboemel” klinkt zo luchtig, dat het duidelijk maakt hoe mensen die het front nog niet met eigen ogen gezien en beleefd hadden, zich eigenlijk niet konden inbeelden wat die ervaring betekende. Zoals André Bach immers de Franse luitenant Mendras citeerde:

Même pour moi, militaire, la guerre avait été jusque-là un mot vide de réalité ou plutôt cachant une réalité si lointaine, si improbable, qu’elle n’accrochait pas mon imagination.⁷⁹⁵

Het leger zelf speelde een grote rol in die onwerkelijke beeldvorming rond de frontrealiteit en gaf de rekruten voer voor hun verbeelding. Dat deed ze niet zozeer door informatie te verspreiden over gevechten die geleverd werden en het leven in de loopgraven. Wel gaf het leger een zelfgekozen karakter aan haar imitatie van oorlogssituaties in de militaire training. Dat zorgde ervoor dat vele rekruten deze oefensituaties als een weerspiegeling beschouwden van de werkelijke gang van zaken in de frontlinies (cf. 2.4). Bovendien werden ze daarin gesterkt door verhalen die hen via brieven van het front toekwamen. Fritz Van Landeghem communiceerde zo naar zijn familie toe een erg heroïsch beeld van het front dat hij had opgevangen:

Van den eersten avond dat wij toekwamen trok ons regiment naar de tranchées en van den eersten dag kwamen de Duitsches op den aanval af. Maar wij hadden reserven die zij niet wisten. En de trompetten blaasden den aanval met de baionnet en wij kropen uit ons tranchées en vlogen er al tegelijk op los. ’k Heb erin gesteken gelijk in boter, wel vijf minuten, en wij hadden geen enkelen

⁷⁹¹ KOCH, *Een kleine geschiedenis van de Grote Oorlog*, 97.

⁷⁹² STAN, Brief aan gezin, 20 mei 1915.

⁷⁹³ STAN, Brief aan gezin, 20 mei 1915.

⁷⁹⁴ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 25 juni 1915.

⁷⁹⁵ André BACH, “Le citoyen-soldat. Entre consentement et coercition”, in Rémy CAZALS e.a. (red.), *La Grande Guerre. Pratiques et expériences*, Toulouse, 2005, 324.

doode in ons compagnie (250 man). W'hadden er zoo geweldig op gevlogen dat het de arme sukkeleers op hunnen zemels (...) had enz. enz. Voilà maatje, hoe dat gasten op 't front het aanpakken en waarvoor sukkelaars 100 uren verre zitten te klagen en te stenen!⁷⁹⁶

Het valt op dat ook hier de heroïsche beeldvorming rond de bajonet zijn weg vond naar het oorlogsbeeld van de rekruten, net zoals dat al duidelijk was in de training van Stan, ondanks de frontrealiteit (cf. 2.2.4). In deze hardvochtige beelden kreeg het lijden aan het front geen plaats en dat vergrootte enkel maar het onbegrip tussen burgers en frontsoldaten. *Combattants* verzetten zich daarom na verloop van tijd tegen dergelijke leugenachtige voorstellingen.⁷⁹⁷ Voor de rekruten was de dichotomie tussen dat beeld en de militaire werkelijkheid echter onbestaande. Zulk discours kon een effectieve werking hebben in het ophitsen van rekruten, omdat sommigen zich wel degelijk herkenden in de beelden die hen voorgeschoteld werden. Ze voelden zich daadwerkelijk heldhaftig, kloekmoedig en sterk.⁷⁹⁸ Het was ook het leger zelf dat de rekruten een militaire (trainings)werkelijkheid bood waarin deze beelden en mentaliteit een terechte grond leken te hebben. Daarin ligt ook het verschil met burgers. Hoewel rekruten en (Franse) burgers hun oorlogsbeelden veelal uit dezelfde kranten puurden, waren rekruten de enige groep van de twee die effectief de wapens zou opnemen aan het front. Ze voelden zich medespelers in een oorlog, waarvan ze zelf de werkelijkheid dachten te kennen zonder het ooit aanschouwd of gehoord te hebben. In tegenstelling tot burgers, schoten de rekruten zich met deze beelden dus spreekwoordelijk in eigen voet.

De training op heroïsche bajonetaanvallen en het roepen van "Vive le Roi", bijvoorbeeld tijdens de aanval op een loopgraaf, getuigen van de geest en mentaliteit waarin het leger haar rekruten vormgaf. Dat had uiteraard ook een impact op de manier waarop de rekruten zelf naar de oorlog keken en de verwachtingen die errond leefden. Valentin Dewaele had nog voor hij zelf met de bajonet trainde, andere rekruten ermee zien oefenen. "C'est très amusant à voir", zei hij erover. De twee partijen moesten op een afstand van ongeveer vijftig meter tegenover elkaar gaan staan. Klaroengeschal luidde de aanval in en beide zijden liepen dan naar elkaar toe, "en criant "vive le roi""⁷⁹⁹.

Wat nog opvalt, in diezelfde lijn, zijn de doelstellingen die het leger zijn rekruten voorhield. Firmin Bonhomme gaf aan dat elke mitrailleur, bij zijn vertrek naar het front, in bezit moest zijn van de tekst met als titel "La mission du mitrailleur". Die tekst nam hij op in zijn oorlogsmemoires en de retoriek die erin gehanteerd werd, is interessant. De tekst hamerde er erg sterk op dat mitrailleurs de verdediging ten alle kosten in stand moesten houden. Zelfs als de infanterie het verzet had opgegeven, hoorden de mitrailleurs niet te wijken. Zodra hun munitie op was, dienden ze de patroongordels van gekwetste en gesneuvelde soldaten die in de buurt lagen te doorzoeken. In geval van een defect aan hun mitrailleur, hoorden ze zich te behelpen met een karabijn of granaten. De boodschap was duidelijk. "De toute façon, il vendra chèrement sa vie". Het was schaamtelijk, "lâche" en "humiliant" om zonder te vechten op te geven of zich als de zwakste te

⁷⁹⁶ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 2 juni 1915.

⁷⁹⁷ COULIOU en MARTY, "La représentation de la charge à la baïonnette", 154.

⁷⁹⁸ COULIOU en MARTY, "La représentation de la charge à la baïonnette", 154-155.

⁷⁹⁹ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 127: VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 23 mei 1915.

betonen, zonder moeite te doen om de tegenstander te bekampen. Zelfs als de Belgische mitrailleur ontwapend was en in een uitzichtloze situatie verkeerde, moest hij stand houden. De tekst drukte de mitrailleurs op het hart dat ze trots mochten zijn, omdat hun bevelhebbers vertrouwen in hen hadden. Dat vertrouwen moesten ze echter ook waarmaken door zich waardig te betonen aan hun hoedanigheid als mitrailleur.⁸⁰⁰

Het mag duidelijk zijn dat Bonhomme tijdens zijn opleiding en zijn vertrek naar het front een hoogdravend discours voorgeschoteld kreeg. Er werd geappelleerd aan trots en schaamte, eer en waardigheid, wraak en kracht. Dapperheid, volgens deze tekst, was standhouden, ongeacht de omstandigheden, wat de gevaren ook waren.⁸⁰¹ Die standvastigheid, hoe edelmoedig ook, was in de frontrealiteit niet zo zwart-wit als voorgaande tekst bij de rekruten uit het *Centre d'Instruction des Mitrailleurs* (C.I.M.) deed vermoeden. Het beeld, op de manier dat het leger het schetste, was gewoonweg onhoudbaar aan het front.⁸⁰²

Sommige rekruten hadden daarentegen wel meer besef van de frontrealiteit. Dat wilde niet zeggen dat ze de beleving volledig konden vatten, maar ze begrepen wel het gevaar dat er dreigde. In Hoofdstuk 2 werd zo al duidelijk dat bijvoorbeeld Eugène Dekeerle en vooral Gaston Le Roy zich bewust waren van de dichotomie tussen training en oorlog (cf. 2.2.4). "Oorlog is geen kermis", zo schreef die laatste. Het besef van dat gevaar deed hem op 25 april 1915 ook de vraag stellen hoeveel van de 250 rekruten die die ochtend naar het front waren vertrokken, er "ooit levend van [zouden] terugkeren".⁸⁰³ Het gebrek aan inzicht in de werkelijke frontervaring komt vooral naar voren in het uitgegeven deel van het bronnencorpus, in het bijzonder de memoires. Die auteurs penden immers hun verhalen neer met de wetenschap wat hen na hun opleiding nog te wachten stond. Vooral bij de verhalen over hun vertrek kwamen die inzichten van achteraf tot uiting. Verderop in dit hoofdstuk zal ik daar verder op ingaan, wanneer ik het vertrek zelf belicht (cf. 4.5.2).

4.2.3 Snakkend naar een goede afloop

De rekruten in de instructiecentra, net als vele frontsoldaten, koesterden de hoop en de verwachting van een snel einde aan de oorlog, wat daarenboven het verlangen naar het front kon stimuleren.⁸⁰⁴ Een strijdvaardig discours was in dat perspectief de uiting van vastberadenheid de oorlog te beëindigen. "Ce n'est pas de mots qu'il nous faut, mais des actes. (...) Il faut se battre, se battre et se battre encore", schreef Fritz Van Landeghem. Deze woorden waren een verlangen naar wat dat gevecht hem kon opleveren: "le retour des choses dans l'ordre".⁸⁰⁵ Het was een roep naar het einde van de oorlog, want oorlog is chaos en vrede is orde, zo leek Van Landeghem te zeggen. De toetreding van Italië in de oorlog verankerde die verwachting van een snelle en goede afloop nog dieper. "Y a du bon! Y a du bon!", riep Van Landeghem op 17 mei 1915 uit toen hij hoorde dat

⁸⁰⁰ BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 44.

⁸⁰¹ BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 44.

⁸⁰² MEYER, "Shellshock and heroic masculinity in Britain", 194; MARTIN, "First World War diaries, authenticity and combatant identity", 1246.

⁸⁰³ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 21, 39.

⁸⁰⁴ Bijvoorbeeld STAN, Brief aan gezin, 2 mei 1915; FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 20 juni 1915; Leo BLOKKEN, *Leo Blokken 1914-1918*, 47. BENVINDO, *Des hommes en guerre*, 137-138.

⁸⁰⁵ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 27 mei 1915.

Italië meedeed met de oorlog.⁸⁰⁶ Jules had er zo vertrouwen in dat, met Italië aan hun zijde, ze binnen “3 maanden te Antwerpen” zouden staan.⁸⁰⁷

Bovendien vervloekten rekruten de oorlog: “dat die verdomsche oorlog allicht nog gedaan zijn niet waar en elk naar zijn streken weder keeren”.⁸⁰⁸ Voor sommigen moesten gebeden het einde van deze “stomme oorlog” bespoedigen.⁸⁰⁹ De oorlog kon zo voor Stan niet snel genoeg gedaan zijn. Meer nog, literatuur over de oorlog oppert vaak de idee van de oorlog als gesacraliseerd. Sommige soldaten zouden daarbij de oorlog zien als gerechtvaardigd, omdat ze een strijd omvatte van de beschaving tegen barbarij.⁸¹⁰ Bij Stan is het echter niet mis te verstaan dat deze “stomme oorlog” voor hem geen nut had. Dat hij eraan deelnam, was niet omdat hij ervan overtuigd was bij te dragen aan een heilige missie, maar omdat hij deze oorlog zo snel mogelijk tot een einde kon brengen en zo het moment van zijn thuiskomst dichterbij naar zich toe kon schuiven. Daarin lag het doel, nergens anders. Zoals André Bach opmerkt, was het niet het geweld en de oorlog an sich die soldaten goedkeurden, maar was het de situatie die hen dwong tot het opnemen van hun nationale verantwoordelijkheid. Hoewel die idee zeker niet algemeen gedragen was, is hij wel te herkennen bij Belgische rekruten zoals Stan.⁸¹¹

4.2.4 Oorlogsbeeldvorming als troost voor geliefden

Hoewel de vorige paragrafen belichtten welke beelden van de oorlog de rekruten toekwamen, is daarmee slechts één kant van een veelzijdige beeldvorming aangeraakt. Rekruten namen niet alleen beelden tot zich, ze verspreidden er ook zelf. In deze paragraaf wil ik daarom de richting omdraaien en de aandacht vestigen op de rekrut als actieve beeldvormer. Rekruten in de opleidingskampen waren immers niet louter receptor van oorlogsbeeldvorming, in hun brieven waren ze er ook producent van. Valentin Dewaele zette bijvoorbeeld beelden van de oorlog actief naar zijn hand om een troostende werking van zijn brieven aan zijn moeder te waarborgen. Zijn brieven vormen daarom een interessante casus om de geruststellende functie van oorlogsbeelden van naderbij te bekijken.

Valentin Dewaele was ambigu in wat hij schreef over de frontrealiteit. In sommige brieven gaf hij aan dat het frontleven niet moeilijk of zwaar was. Op 11 juli 1915 zei hij daarentegen “je verrai”.⁸¹² Sommigen verdroegen de loopgraven al beter dan anderen, zo vertelde hij. Hoewel

⁸⁰⁶ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 17 mei 1915.

⁸⁰⁷ JULES, Brief aan gezin, 23 mei 1915.

⁸⁰⁸ EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 9 september 1915.

⁸⁰⁹ IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC: STAN, Brief aan gezin, 12 juni 1915. In deze thesis zal ik niet verder ingaan op de rol van religie omdat dit al ruim plaats kreeg in eerdere onderzoeken, zoals Annette BECKER, *La guerre et la foi. De la mort à la mémoire 1914 – 1930*, Parijs, 1994; Philip JENKINS, *The Great and Holy War. How World War I became a crusade*, San Francisco, 2014; Bobby WINTERMUTE, *Great War, religious dimensions* (Elements in religion and violence), Cambridge, 2020; WITVROUW, *Religiositeit van Belgische frontsoldaten tijdens de Eerste Wereldoorlog*.

⁸¹⁰ François LAGRANGE, “Images de soi, images des autres. La dissymétrie Verdun/la Somme. Le combattant français, ses alliés, ses adversaires d’après les archives des commissions de contrôle de la correspondance de la IVe armée en 1916”, in *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 1998 (189), 40; AUDOIN-ROUZEAU en BECKER, *De Grote Oorlog opnieuw bezien*, 156-192; BENVINDO, *Des hommes en guerre*, 120-121; AMEZ, *Dans les tranchées*, 246-250.

⁸¹¹ BACH, “Le citoyen-soldat”, 325.

⁸¹² BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 54: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 11 juli 1915.

Dewaele geen probleem zag in het feit dat hij zou moeten vechten aan het front, zag hij de oorlog niet als een vreugdige aangelegenheid. Hij benadrukte bij zijn moeder telkens dat er geen gevaar dreigde, maar hij omschreef de oorlog ook als “ces tristes moments”.⁸¹³ Desondanks behield hij een optimistische geest in zijn brieven en was een lach hem niet vreemd, integendeel.⁸¹⁴

Begin oktober 1915 schreef Valentin Dewaele aan zijn moeder dat hij hoopte binnenkort de frontsoldaten te mogen vervoegen. In de frontlinies zou hij nieuwe dingen leren en bovendien, zo zei hij, hoopte hij er een aangename leven te vinden dan in de kampen.⁸¹⁵ In Saint-Lô vond hij het “rudement ennuyant”: er was niets te doen.⁸¹⁶ Dat verlangen om te gaan vechten moest hij in zijn brieven daarentegen ook meteen inperken: zijn moeder had immers een geruster hart indien zijn vertrek zoveel als mogelijk uitgesteld werd. Meermaals maande hij haar aan zich geen zorgen te maken, omdat zijn vertrek nog niet voor weldra was.⁸¹⁷

Hij probeerde haar verdriet rond zijn vertrek te verzachten met het beeld van de oorlog dat hij haar beschreef. Vol moed vertrok hij, ongehavend zou hij terugkomen.⁸¹⁸ In de loopgraven dreigde er namelijk amper gevaar, zo vertelde hij zijn moeder, “je [l’ai] de bonne source”.⁸¹⁹ De gedachte dat hij er in gevaar zou verkeren, was een vergissing. De loopgraaf betreden en verlaten waren de gevaarlijkste momenten, schreef hij. “Quand on est dans la tranchée on a presque rien à craindre”.⁸²⁰ De rekruten van Saint-Lô zagen veel gekwetste Belgische soldaten. Unaniem verklaarden die soldaten nochtans dat het gevaar aan het front absoluut niet zo groot was als je zou geloven uit de krant, zo vertelde Dewaele. Een grote aanval die het leger aankondigde, kwam steeds neer op slechts een “peu de chose”: “Donc, ne t’alarme pas et vois avec calme et sérénité l’avenir”.⁸²¹ Bovendien vertelde hij zijn moeder dat alle frontsoldaten “pleins de courage” waren. De brieven van broers en vrienden aan het front getuigden allemaal van een “très bonne humeur”. Uiteraard verlangen ook zij naar het einde van de oorlog, vertelde Dewaele zijn moeder, maar van ontmoediging was er helemaal geen sprake.⁸²²

In Saint-Lô waren er niet veel rekruten happig op een opleiding tot mitrailleur. Dewaele vertelde dat niemand zich er vrijwillig voor opgaf, waardoor het leger mannen aanduidde. Dewaele verwachtte zelf dat ook hij voor die opleiding zou worden uitgekozen.⁸²³ Toch wilde hij uit liefde voor zijn moeder zijn best doen om niet te moeten gaan en dus weigerde hij het voorstel

⁸¹³ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 78: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 23 augustus 1915.

⁸¹⁴ Bijvoorbeeld BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 82: VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 7 september 1915.

⁸¹⁵ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 92: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 2 oktober 1915.

⁸¹⁶ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 127: VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 4 juli 1915.

⁸¹⁷ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 17 augustus 1915.

⁸¹⁸ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 24 juli 1915

⁸¹⁹ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 18 augustus 1915, 19 september 1915.

⁸²⁰ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 26 juli 1915.

⁸²¹ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 70: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 9 augustus 1915

⁸²² VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 14 augustus 1915.

⁸²³ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 89: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 26 september 1915.

dat hem gedaan werd.⁸²⁴ Nochtans verkeerden mitrailleurs niet in groter gevaar dan anderen, vertelde hij zijn moeder op 30 september 1915.⁸²⁵ Wanneer Dewaele daarentegen aangeduid werd voor de artillerieopleiding, klonk het anders: “tu sais que les mitrailleuses, c’est tout ce qu’il y a de plus dangereux”.⁸²⁶ Dat toont nogmaals aan dat de geruststellende werking die Dewaele met zijn brieven beoogde, voorop stond. Beelden die hij schiep, leenden zich bijgevolg ook tot dat doel. Wanneer de kans bestond dat hij bij de mitrailleurs terecht zou komen, was het daarom opportuun om het gevaar daarvan te minimaliseren teneinde zijn moeder zo weinig mogelijk onrust te bezorgen. Over de artillerie had hij om diezelfde reden dan weer niets dan geruststellende woorden te zeggen. Ten eerste werd zijn vertrek door deze vervolgopleiding uitgesteld met nog twee maanden. Ten tweede bood een plek bij de artillerie meer veiligheid dan bij de infanterie. Artilleriesoldaten bevonden zich immers achter de loopgraven, maar ook materieel was het leven minder zwaar en konden ze zelfs “prendre un peu plus de l’aise”.⁸²⁷

4.3 Een meervoudig vijandbeeld

Rekruten verbeeldden niet alleen de oorlog, maar ook de Duitse vijand. Verhalen over “vreeselijke gruwelen” gepleegd door het Duitse leger kwamen net als burgers ook de rekruten ter ore en speelden daarbij een rol in hun vijandbeeld.⁸²⁸ Belangrijk is dat die beelden juist ontstonden als resultaat van de Duitse inval. In de periode voor augustus 1914 leefde onder de Belgische bevolking namelijk een eerder positieve perceptie van het Duitse volk en haar cultuur.⁸²⁹ In de eerste oorlogsweken ontstond er echter een breed gedragen beeld van de ‘Duitse gruweldaden’, zij het niet zonder meer. Het beeld was het resultaat van afbeeldingen, zowel verbaal als visueel, van Duitse geweldplegingen die interageerden met burgerervaringen en omgekeerd. Ondanks een zekere mate van ongelof over de eerste verhalen, putten de persbeelden van een verderfelijke vijand steeds meer bestaansgrond en vooral -kracht uit ervaringen uit eerste hand. Zowel Frankrijk, Groot-Brittannië en België beschreven de gebeurtenissen met dezelfde terminologie: wat het Duitse leger aanrichtte, waren wreedheden.⁸³⁰ Een citaat uit de memoires van Albert Vervust maakt die geest erg duidelijk:

Maar plots werd al dit geluk verbroken: de Duitse buur viel op 4 augustus 1914 zonder enige verwittiging met zijn machtig leger ons klein vredelievend landeken binnen dat zich aan geen enkele

⁸²⁴ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 26 september 1915, 30 september 1915.

⁸²⁵ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 30 september 1915.

⁸²⁶ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 95: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 6 oktober 1915.

⁸²⁷ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 94: VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 3 oktober 1915; VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 3 oktober 1915.

⁸²⁸ Bijvoorbeeld FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 20 juni; PIJNAERT, *Dagboek*, 4; DESMET, *Dagboek Raphael Desmet*, 3. LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 31.

⁸²⁹ Bijvoorbeeld DESMET, *Dagboek Raphael Desmet*, 3. Hans VANDER SANDEN, *Het vijandbeeld van de Nederlandstalige soldaten tijdens de Eerste Wereldoorlog*, onuitgegeven masterproef, KU Leuven, departement Geschiedenis, 2009, 15-16, 20, 24-26. Zie ook AUDOIN-ROUZEAU en BECKER, *De Grote Oorlog opnieuw bezien*, 140-142. Voor een relaas over de Duitse geweldplegingen in de eerste maanden, zie Jeff LIPKES, *Rehearsals. The German Army in Belgium, August 1914*, Leuven, 2007.

⁸³⁰ John HORNE en Alan KRAMER, *German Atrocities, 1914. A history of denial*, New Haven en Londen, 2001, 175-179.

overtreding had vergrepen. Van nu af zal een vier jaar durende slachting worden ingezet waarbij miljoenen mensenlevens werden omgebracht. Deze onoverzienbare horden woestelingen en plunderaars lieten al spoedig zien welke misdadigers zij waren. Ze deden duizenden vreedzame burgers door hun onmenselijke daden de vlucht nemen, alles achterlatend wat hen zo dierbaar was.⁸³¹

De Duitse soldaten werden met normatieve benamingen aangeduid: “onoverzienbare horden woestelingen en plunderaars” en “misdadigers”, maar ook bijvoorbeeld “de Moffen”, “barbaren” en “beulen”.⁸³² Vervust stelde de Duitse soldaten voor als onbeschaafd en immoreel. Bovendien legde hij, net als Jef Vermeiren, daarvoor sterk de nadruk op de onschuld van België. Hij contrasteerde daarbij lustig het Belgische en Duitse leger. Het Belgische leger was klein, dat van Duitsland machtig. Belgen en hun land waren vreedzaam, de Duitse soldaten slachters die onmenselijk geweld pleegden. Vervust zag met eigen ogen de slachtoffers die de Duitse soldaten gemaakt hadden. In Melle zag hij mensen die “met de bajonet afgemaakt” waren: “Afschuwelijk om nooit te vergeten!!”.⁸³³ Vervust was waarlijk gechoqueerd door afgrijzen en zoals eerder al gesteld was het voor hem reden tot vechten, om deze “ontroerende moorderij” te wreken (cf. 1.3).⁸³⁴

Zowel Fritz Van Landeghem als Gaston Le Roy schreven in die lijn ook over zevenhonderd Mechelse burgers die om het leven gebracht waren door Duitse troepen.⁸³⁵

‘k Heb vandaag in een Fransche gazet gelezen dat het er onlangs opgezeten heeft in Mechelen. ‘t Vrouwvolk begon en weldra was den boel aan den gang. De Duitschers hebben er in geschoten ten er zegt meer eenige 700 neergehaald. Laat ons hopen dat het nieuws ten minste overdreven is en dat er van het getal een nul of twee mocht afvallen, want heel België mocht in rep en roer komen.⁸³⁶

Gruweldaden als deze konden een katalysator zijn voor vechtlust, vastberadenheid en haat voor de Duitse vijand. In Granville versterkte het verhaal bij de rekruten dan ook het verlangen naar het front.⁸³⁷ Hoewel de oorspronkelijke ‘Duitse gruweldaden’ stamden uit 1914, dook in juni 1915 bij beide rekruten toch een dergelijk verhaal terug op. Dat verwees daarentegen niet naar 1914, maar naar een toen recente (fictieve) gebeurtenis. De geweldplegingen aan het begin van de oorlog hadden namelijk de toon gezet voor de manier waarop vijandelijk geweld in de rest van de oorlog geduid werd.⁸³⁸ Dergelijke verhalen speelden in op, versterkten en vormden de afkeer jegens de vijand.

Octaaf Van der Stocks vijandbeeld werd zo getekend door absolute haat.⁸³⁹ De Duitse soldaten waren verantwoordelijk voor het verlies van zijn thuis en moesten verpletterd worden.⁸⁴⁰ Hij

⁸³¹ VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 9.

⁸³² VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 9-10, 47, 87. Zie bijvoorbeeld ook Octaaf VAN DER STOCK, *De kleine oorlog van drie broers*, 126, 128.

⁸³³ VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 10; LAGRANGE, “Images de soi, images des autres”, 39-40, 47.

⁸³⁴ VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 90.

⁸³⁵ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 20 juni 1915; LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 31.

⁸³⁶ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 20 juni 1915.

⁸³⁷ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 31.

⁸³⁸ HORNE en KRAMER, *German Atrocities*, 297.

⁸³⁹ Octaaf VAN DER STOCK, *De kleine oorlog van drie broers*, 126, 128.

⁸⁴⁰ LAGRANGE, “Images de soi, images des autres”, 39-40, 47; Octaaf VAN DER STOCK, *De kleine oorlog van drie broers*, 128.

schreef zijn broer bovendien dat hij eenmaal aan het front zo veel mogelijk raak zou schieten, want “[m]en kan er nooit genoeg doden van die bandieten”, terwijl Leo Blokken ze dan weer “smeerige pruisen” noemde.⁸⁴¹ Daarnaast vertelde Firmin Bonhomme zijn ouders bijna heroïsch dat hij voor niets bevreesd was, omdat alles overstemd werd door die vijandhaat. De Duitse bezetting van België was onrechtvaardig. Net als andere rekruten zette hij daarmee de onschuld van zijn land in de verf.⁸⁴² De oorlog was voor hem daarom een strijd om beschaving en bevrijding.

Ne croyez pas que je redoute le Feu, non, je ne redoute plus rien, tant la haine que j’ai acquise contre l’ennemi est grande et tant est grand aussi mon désir de coopérer à délivrer le pays de cette domination barbare et injuste.⁸⁴³

Bruno Benvindo stelt dat Duitse soldaten in de dagboeken van Belgische frontsoldaten steeds genoemd werden binnen een gewelddadig begrip. Zonder de demonisering van en de haat voor het Duitse volk en land is volgens Benvindo niet te begrijpen hoe frontsoldaten de oorlog zo lang volhielden. Verwijzingen naar de gruweldaden in België waren in zijn bronnencorpus daarbij legio.⁸⁴⁴ In Benvindo’s werk komt deze vijandhaat naar voren als een exclusieve emotie. Daarmee wil ik zeggen dat hij geen ruimte laat voor nuance in deze haat en deze ziet als absoluut. Dat volstrekt haatdragende vijandbeeld is bij Octaaf Van der Stock erg duidelijk te herkennen. Voor hem vormden de Duitse soldaten het grootste en meest verderfelijke kwaad. Benoît Amez nuanceert dergelijke eng opgevatte haatgevoelens door te wijzen op gevoelens van medelijden. Sommige Belgische frontsoldaten keken naar de Duitse soldaten als mannen die hetzelfde als zij doorstonden: net als de Belgen vochten ze voor hun vaderland en zetten ze door. Toch stelt Amez dat verbroederingen tussen beide kampen erg zeldzaam waren.⁸⁴⁵ Hoewel Amez op die manier het emotionele spectrum rond het Duitse leger verbreedde, vraagt mijn bronnencorpus om een nog meer doorgedreven nuancering, teneinde tot een degelijk begrip te komen van het vijandbeeld in de Belgische *centres d’instruction*.

In de geschriften van Theofiel O is duidelijk dat circulerende beelden en eigen ervaringen op elkaar inspeelden en een diffuus vijandbeeld creëerden. Zo schreef hij over het begin van de oorlog dat Duitse cavaleristen de Belgische bevolking angst inboezemden en “één der ruwste rassen (...) in Europa” waren.⁸⁴⁶ Daarbij gaf hij expliciet aan dat beeld gedestilleerd te hebben uit dagbladen. Persbeelden fungeerden, zoals Kramer en Horne het formuleren, als “secondary multipliers of the original fear”. In nieuwsberichten bereikte vooral de haatdragende terminologie haar effect. Die morele afschuw, voorhanden in de pers, kleurde de manier waarop Vermeiren de Duitse troepen percipieerde.⁸⁴⁷ De volgende dag ervaaarde O dan weer bewondering voor de manier waarop het Duitse leger in vier colonnes door Oetingen trok. Nieuwsgierigheid was daar de ondertoon. Dat

⁸⁴¹ Leo BLOKKEN, *Leo Blokken 1914-1918*, 71; Octaaf VAN DER STOCK, *De kleine oorlog van drie broers*, 140.

⁸⁴² Bijvoorbeeld VERMEIREN, *Mijn grote oorlog*, 16-17, 19; VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 9; BENVINDO, *Des hommes en guerre*, 113.

⁸⁴³ BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 32.

⁸⁴⁴ BENVINDO, *Des hommes en guerre*, 117-121. Zie ook AUDOIN-ROUZEAU en BECKER, *De Grote Oorlog opnieuw bezien*, 307-308.

⁸⁴⁵ DEVLIEGHER en SCHEPENS, *Front 14/18*, 57; AMEZ, *Dans les tranchées*, 250-251; HORNE en KRAMER, *German Atrocities*, 295.

⁸⁴⁶ O, *Oorlog 1914-1918*, 2.

⁸⁴⁷ HORNE en KRAMER, *German atrocities*, 205, 211.

nam niet weg dat het aanschouwen van die Duitse soldaten ook woede in hem losmaakte, omdat de gedachte hem te binnen schoot dat “dit alles dienen ging om onze broeders neer te vellen”.⁸⁴⁸ Die meervoudigheid is belangrijk en helpt om tot een beter begrip te komen van een sterker genuanceerd vijandbeeld.

In de opleidingskampen deed zich onder andere onverschilligheid voor naar de Duitse vijand toe: “j’apprends que les allemands ont logés à la maison et ont été très convenable”. Meteen hierna ging René Van Lerberghe zijn brief verder over zijn benoeming tot korporaal. Op een zeer neutrale manier bracht hij “les allemands” aan, zelfs met de opmerking dat ze zich naar behoren gedragen hadden. Ze kregen in zijn brief geen pejoratieve benaming of haat toebedeeld. Integendeel, in het schrijven van Van Lerberghe is schijnbaar geen vijandigheid te bespeuren.⁸⁴⁹ Ook Stans vijandbeeld was allesbehalve zwart-wit en absoluut. Meer nog dan onverschilligheid, verlangde hij zelfs om ooit af te reizen naar Duitsland, want dan “heb ik bij al onze geburen eens geweest”.⁸⁵⁰ Hieruit spreekt helemaal geen demonisering van het Duitse volk en Duitsland an sich. Er was geen sprake van haat, medelijden of respect, zoals Amez ze herkende.⁸⁵¹ Het ging om een oprechte interesse in een buurland van België.

Bovendien liet Stan in zijn uitspraken over voetbal zijn opvatting van tegenstanders in competitie doorschemeren. Soms speelden de “carabiniers tegen de moedige grenadiers”. Hij voegde eraan toe: “wij zullen hun eens laten zien dat de grote de kleinen niet kloppen kunnen”.⁸⁵² In het licht van de oorlog krijgt de verwerping van dit *topos* (‘de grote sterke en de kleine zwakke’) een diepere betekenis. Of Stan de intentie had te alluderen op de zich toen voltrekkende oorlog, is onmogelijk met zekerheid te zeggen. Wel zegt de uitspraak iets over zijn mentaliteit: het was voor het kleine België niet onmogelijk om de oorlog te winnen. Bovendien is het interessant dat hij zijn tegenstanders wel als “moedig” beschreef. Ook al was het op een competitieve manier, de dapperen verdienden volgens hem respect. Moed was een eigenschap die hij hoog aanschreef. Dat hij die dapperheid voor zichzelf dan ook belangrijk vond, is niet onwaarschijnlijk (cf. 4.4.2).

Belangrijk om op te merken, is dat zowel Van Lerberghe als Stan deze uitspraken misschien niet zozeer als militair deden, maar als burger. Wanneer Van Lerberghe bijvoorbeeld in een gevechtscontext over de Duitse soldaten sprak, gebruikte hij namelijk wel het normatieve en pejoratieve “les boches”.⁸⁵³ Dat wil bijgevolg ook zeggen dat een militaire identiteit andere identiteiten zeker niet hoefde te verdringen. Rekruten zaten niet onlosmakelijk verankerd in hun militaire hoedanigheid en konden naar believen vanuit een eerder burgerlijk perspectief naar bepaalde situaties, gebeurtenissen en objecten kijken, zoals ook al in het vorige hoofdstuk ruim aan bod kwam (cf. Hoofdstuk 3).

Beleving en discours waren dus zeker niet rechtlijnig. De mening van Van Lerberghe over Duitse soldaten was niet absoluut. De haat of onverschilligheid die zijn woorden mee vormden, waren afhankelijk van de situatie. Monique Scheer wijst er terecht op dat de betekenis van

⁸⁴⁸ O, *Oorlog 1914-1918*, 2.

⁸⁴⁹ RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 6 december 1914.

⁸⁵⁰ STAN, Brief aan gezin, 2 mei 1915.

⁸⁵¹ AMEZ, *Dans les tranchées*, 250-251.

⁸⁵² STAN, Brief aan gezin, 2 mei 1915.

⁸⁵³ IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC008, nr. 42: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 29 juli 1915; AMEZ, *Dans les tranchées*, 246.

bepaalde emotionele praktijken steeds afhankelijk is van “their socially situated usage”.⁸⁵⁴ In de brieven van Van Lerberghe is duidelijk dat dit ook omgekeerd geldt. Emotionele praktijken ontlenen hun betekenis aan de omstandigheid, maar tegelijk stuurt de context ook de vorm van de praktijk zelf, hier zichtbaar in het discours. Op het semantische niveau is de al dan niet normatieve woordkeuze om de Duitse soldaten te benoemen immers een verklikker voor de emotionele beleving van Van Lerberghe errond. Het toont ook aan dat rekruten discours actief naar hun hand konden zetten; ze waren geen passieve receptoren van de taal die het leger en de media hen aanleverden. Een gangbaar discours overnemen betekende ook niet dat deze de innerlijke wereld weerspiegelde.

Dat niet iedereen zulke gangbare discours onderschreef, is erg duidelijk in de oorlogsherinneringen van Raphael Desmet, waar zijn weerwil tegen het geweld van de oorlog voelbaar is bij de schietoefeningen. Voor Desmet waren de *centres d’instruction* niets meer of minder dan een “moordenaarschool”. Ze leerden er voor “speciale moordenaar” en hoe meer mensen ze konden doodschieten, hoe hoger de decoratie die ze kregen. Desmet walgde hiervan. Heel opvallend is volgende uitspraak: “ook al zijn het mensen”.⁸⁵⁵ Vol kwaad ongelooft voegde hij eraan toe dat ze daar dan “uwen vijand” tegen zeiden.⁸⁵⁶

Het gevoel van Desmet staat in sterk contrast met het uitgangspunt van de *culture de guerre*. Daarbinnen wordt de vijand namelijk volledig ontmenselijkt en voorgesteld als het pure kwaad.⁸⁵⁷ Desmet bracht daarentegen met zijn uitspraken een menselijke dimensie in de oorlog. Voor hem was de vijandelijke Duitse soldaat evenzeer als hij een mens van vlees en bloed en was het schieten op een Duitse soldaat niet “doden”, maar “vermoorden”, een werkwoord waarin het criminaliteits- en wreedheidsgehalte overheerst. Er was zijns inziens geen verschil tussen doden in oorlogstijd en doden in vreedstijd.⁸⁵⁸ Uit zichzelf wilde hij de schietdoelen niet raken, dus schoot hij er opzettelijk boven. Dave Grossman benoemt dat opzettelijk missen als een subtiele vorm van ongehoorzaamheid.⁸⁵⁹ Kennelijk had Desmet het toch verkeerd verstaan, zo zei hij, want geen doel raken bleek geen “beletsel” te zijn om vroeg en snel naar het front gestuurd te worden.⁸⁶⁰ Zijn woede en verontwaardiging zijn onmiskenbaar. De vijand was voor Desmet net als hijzelf een mens.

⁸⁵⁴ SCHEER, “Are emotions a kind of practice?”, 213.

⁸⁵⁵ DESMET, *Dagboek Raphael Desmet*, 11.

⁸⁵⁶ DESMET, *Dagboek Raphael Desmet*, 11.

⁸⁵⁷ GROSSMAN, *On killing*, 252; HORNE en KRAMER, *German atrocities*, 295; JONES, “The psychology of killing”, 244.

⁸⁵⁸ JONES, “The psychology of killing”, 233.

⁸⁵⁹ GROSSMAN, *On killing*, 13.

⁸⁶⁰ DESMET, *Dagboek Raphael Desmet*, 11.

Afbeelding 16. Raphael Desmet (DESMET, *Dagboek Raphael Desmet*, 1).

Het is belangrijk te wijzen op de verschillen in het bronnencorpus tussen de brieven en de uitgegeven oorlogsmemoires. Het moet namelijk opgemerkt dat de opvattingen in de oorlogsmemoires van bijvoorbeeld zowel Jef Vermeiren als Albert Vervust erg zwart-wit zijn. Dat komt zeer waarschijnlijk door het type bron: deze auteurs schreven hun teksten uit met kennis van achteraf. Belangrijk is daarom dat de beschrijvingen daarin geladen zijn door het retroperspectief. Ongetwijfeld zijn dingen verzwegen of beelden uitvergroot en zetten de auteurs bij het neerschrijven van hun herinneringen bepaalde elementen extra in de verf.

Het is eigen aan dagboeken en brieven dat er geen rechtlijnig narratief in vervat zit en dat ze blijk geven van ogenschijnlijke tegenspraak. Vermeiren en Vervust, maar bijvoorbeeld ook Firmin Bonhomme, verwerkten in hun geschriften daarentegen wel een narratief dat een logisch verloop moest kennen. Dat gebeurde misschien niet bewust, maar het is nu eenmaal eigen aan de mens

om een logische samenhang te creëren in de verhalen die we vertellen.⁸⁶¹ Daarom juist is die vaak eenduidige plaatsing van onder andere de Duitse vijand in oorlogsmemoires zo interessant. Waar Octaaf Van der Stock en Leo Blokken ook sterke taal in hun brieven hanteerden, is in oorlogsmemoires het narratief ervan als verhaallijn sterker. Dat inzicht kan ook meer licht werpen op de impact van de frontervaring op de oorlogsbeleving en op persoonlijke denkbeelden, juist omdat oorlogsveteranen deze teksten schreven na afloop van het conflict. Naoorlogse discours en de herinnering aan alles wat iemand beleefd had, kleurden namelijk de vorm waarin de auteur zijn ervaringen verhaalde. De manier waarop hij achteraf betekenis gaf aan de oorlog, kan daarom ook helpen nuanceren hoe rechtstreeks contact met oorlogsgeweld en naoorlogse, maatschappelijke narratieven zijn eigen herinneringen vormgaven.

4.4 Het militaire zelfbeeld

Rekruten gaven in hun brieven, dagboeken en memoires vorm aan de wereld rondom zich. Ze beschreven er hun training tot soldaat en het leven in de opleidingskampen; ze evoceerden er onder meer de oorlog die zich voordeed en de vijand die ze zouden bekampen. Die zaken kregen allemaal reeds plaats in deze thesis. De wereld die ze daarmee in hun geschriften schiepen, kreeg echter vorm vanuit de rekruten zelf. Wie zij waren, maar ook, en misschien vooral, hoe zij zichzelf zagen, speelde daarin een belangrijke rol en moet bijgevolg onderworpen worden aan een analyse. Binnen de werkelijkheid die zij ervaarden en beschreven, binnen de beelden die ze opriepen, zochten rekruten ook zelf een plek. Naast beelden van het leger, de oorlog en de vijand, zagen rekruten immers ook zichzelf in de spreekwoordelijke spiegel.

In dit subhoofdstuk vormt *'the self'* daarom een relevante analytische categorie. Erving Goffman vat de *self* op als een toneelspeler; elk individu voert als het ware een stuk op, waarbij de setting in grote mate gedragsregels bepaalt. Hoe een individu zich toont binnen sociale interactie is op die manier het resultaat van de setting en hoe hij door anderen gezien wil worden.⁸⁶² Op diezelfde manier zijn de egodocumenten binnen dit onderzoek een *performance* van de *self*. Rekruten gaven uitdrukking aan identiteitsvormende elementen waaraan ze zelf belang hechtten. Het is onmogelijk om al die identificatiemechanismen te onderscheiden, maar in dit subhoofdstuk krijgen drie van die aanknopingspunten ruimte om belicht te worden. Plichtsgevoel, kloekmoedigheid en het verlangen naar de strijd komen achtereenvolgens aan bod om te illustreren hoe rekruten invulling gaven aan hun militaire identiteit.

4.4.1 Een plichtsgevoel met vele invullingen

Plichtsgevoel speelde een erg belangrijke rol in de denk- en gevoelswereld van de Belgische rekruten. Voor hen was soldaat-zijn vaak een maatschappelijke rol die ze hoorden te vervullen nu hun land in oorlog was (cf. 1.3). Daarbij wil ik wijzen op de maakbaarheid van de eigen identiteit en het eigen zelfbeeld. Uit het dagboek van Gaston Le Roy is duidelijk dat identiteit of de *self* geen vaststaand gegeven is. Zowel diachroon als synchroon kan een persoon zichzelf als een andere *self* tonen. Suzanne L. Bunkers stelt daarom dat een dagboek het leven doorheen de tijd niet weergeeft

⁸⁶¹ MARTIN, "First World War diaries, authenticity and combatant identity", 1248.

⁸⁶² Erving GOFFMAN, *The presentation of self in everyday life*, Londen, 1959, 245.

als een product, maar als een proces.⁸⁶³ Le Roy diende zich niet aan bij het leger vanuit een intrinsiek plichtsgevoel. De mogelijkheid om naar Frankrijk te vluchten was er niet en het was veeleer uit gebrek aan andere opties dat hij zich als vrijwilliger opgaf. Op 19 april 1915 schreef hij echter dat het leger hen niet de nodige dingen aanleerde om “onze plichten tegenover ’t vaderland te gaan voldoen”.⁸⁶⁴ Hoewel oorspronkelijk niet zijn intentie om zich aan te dienen, paste Le Roy zich aan aan de toekomst die nu de zijne was. Het militaire zelfbeeld kon wel degelijk veranderen onder invloed van de periode als rekrut. In paragraaf 4.1 van dit hoofdstuk was duidelijk dat Le Roy erg schamper keek naar het leger als instituut. Toch weerhield dat hem er niet van om zijn identiteit ook daadwerkelijk een militaire invulling te geven. Dit toont ook aan dat het perspectief op zichzelf als soldaat en op het Belgische leger geenszins gelijk hoefden te lopen.

Dat plichtsnarratief was doorheen Albert Vervusts memoires ook niet altijd even eenvormig. Theofiel Haegens, een goede vriend van Vervust, kwam na een opleiding van twee maanden in Auvours terecht in het spoorwegbataljon van Adinkerke. Haegens had de loopgraven bijgevolg nooit van binnen uit gezien en “ging elke avond naar zijn spoorwagen en legde zich heel gerust te slapen op zijn veldbed”. Dat Vervust zijn plicht wilde vervullen, betekende niet dat hij niet jaloers kon zijn op iemand die zijn nachten niet in een loopgraaf moest doorbrengen. Wat daarentegen opmerkelijk is, gezien het plichtsnarratief, is dat de opmerking over de loopgraven vooraf ging door de uitspraak dat Haegens daarom een “gelukzak” was.⁸⁶⁵ Dat zou kunnen wijzen op een tegenstrijdig discours te wijten aan een gebrek aan samenloop van uitwendig discours en innerlijke gevoelswereld. Evenwel, en waarschijnlijk, kan deze uitspraak gevolg zijn van het volgende: zijn plicht vervullen hoefde voor hem niet per se te betekenen dat iemand in de loopgraven strijd leverde, maar ook elders in het leger een taak op zich kon nemen. Plicht kreeg dus een brede invulling.

Vervust ontmoette tijdens zijn opleiding net als Valentin Dewaele gewonde frontsoldaten die in Frankrijk verzorgd werden en er daarna herstelden. Hij kwam er een goede vriend uit Melle-Dries tegen die in zijn rug geraakt was door een Duitse dumdukogel. De wond die hij zag vergeleek Vervust met “vuurwerk op kermissen”: het was één wonde die opengespat leek op zijn rug. Daarnaast vertelde een andere soldaat over een Duitse gasaanval waarvan hij het slachtoffer was geworden. De neef van die soldaat, na het aanhoren van dit verhaal, was “zo geweldig met schrik bevangen dat hij weigerde nog verder dienst te doen”. De man belandde uiteindelijk in de gevangenis van Rennes, “waar de Belgische dienstweigeraars verblijven”.⁸⁶⁶ Vervust schreef niet het woord “deserteurs”, waarin een eerder negatief oordeel schuilt. Het woord “dienstweigeraars” klinkt minder normatief en minder beschuldigend. Vervust leek er de omstandigheden van de keuze mee te verzachten. De rekrut die dienst weigerde, een “sympathieke kamergenoot”, deed dat omwille van een “vreselijk gebeuren” dat hem ter ore was gekomen.⁸⁶⁷ Toch voelde Vervust

⁸⁶³ Adam P. NILSEN, “Navigating windows into past human minds. A framework of shifting selves in historical perspective taking”, in *Journal of the Learning Sciences*, 2016 (25.3), 376; Suzanne L. BUNKERS, “Reading and interpreting unpublished diaries by nineteenth-century women”, in *AutoBiography Studies*, 1986 (2.2), 15.

⁸⁶⁴ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 19.

⁸⁶⁵ VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 81.

⁸⁶⁶ VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 87.

⁸⁶⁷ VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 87.

zich, al is het erg subtiel in zijn memoires, een betere man dan de dienstweigeraar. Vervust begreep immers in tegenstelling tot hem wel nog wat zijn plicht was, zo schreef hij.⁸⁶⁸

Voor sommige rekruten kon het militaire leven in de *centres d'instruction* grootmoedige gedachten doorbreken, zoals blijkt uit volgend citaat van Gaston Le Roy:

Wij worden stilaan 't kazerneleven gewend en daarmee bekend met 't "carotten" trekken. (...) Wanneer wij niet vertrouwd waren met dit leven en als wij een "ancien" zijn "karot" zagen trekken, vonden wij dit een schande. Maar nu doen we dapper hetzelfde.⁸⁶⁹

Uit het voorbeeld van Albert Vervust bleek al dat plicht ruim opgevat kon worden. Le Roy gaf hier zelf aan dat het militaire leven eerdere idealen kon bijstellen. In plaats van een schande was het nu terecht om bepaalde taken, zoals keukendienst, te ontvluchten. Dat verzuim stond helemaal niet meer in tegenspraak met zijn militaire identiteit. Dat toont ook aan dat hoewel 'de plichtsgetrouwe soldaat' een collectief idee was, elke rekrut daaraan zijn eigen invulling gaf. Op zijn beurt verklaart dat waarom de protagonisten in mijn bronnencorpus dat plichtsbesef op verschillende manieren benaderden. Belangrijk is dus om te beseffen dat wanneer 'plichtsgevoel' voor heel wat rekruten een belangrijke identiteitsvormer was, het handelen naar die verantwoordelijkheid zich op talloze manieren kon uitten.

4.4.2 Kloekmoedigheid als bron van trots

Naast dat verantwoordelijkheidsgevoelen, was 'kloekmoedigheid' een breed gedragen maatstaf waaraan de *self* gespiegeld en vervolgens mee gevormd werd. In tegenstelling tot het plichtsgevoel, had deze notie een vrij eenduidige invulling: wat eronder verstaan werd binnen het bronnencorpus, liep veelal gelijk. 'Kloek' en 'kloekmoedigheid' zijn woorden die in het hedendaagse Nederlands geen sluitend equivalent kennen. Ze verwijzen zowel naar een geestelijke houding als naar een lichamelijke kracht. Moed, doorzettingsvermogen, vastberadenheid, sterkte, een stevige lichaamsbouw, een fit en gezond lichaam... vallen allemaal onder de term en waren een streefdoel. Niet in alle bronnen leefde deze idee even sterk of kwam ze even duidelijk tot uiting, maar zeker een veelzeggende glimp is wel heel vaak te ontwaren. Maar al te graag was kloekmoedigheid namelijk iets dat de rekruten in die spreekwoordelijke spiegel terugvonden.

Albert Vervust vergeleek zichzelf en zijn mederekruten met "jonge beren".⁸⁷⁰ Rekruten die zichzelf al dan niet een beeld van dieren aanmaten, was niet ongezien in de opleidingskampen. Meestal versterkten dergelijke beelden echter de ontoereikende of onwaardige manier waarop rekruten behandeld, geaccommodeerd of gevoed werden. De referentie aan beren deed hier daarentegen het omgekeerde. Het verwees naar sterke, viriele, 'kloeke' jongemannen. Een *topos* dat immers leefde was dat van de dappere soldaat, krachtig en gezond. Zwakte hoorde niet thuis binnen de militaire identiteit. "[K]loeke soldaten" was wat er van de rekruten gemaakt moest worden.⁸⁷¹ Het was ook vanuit dat *topos* dat rekruten in hun geschriften bij die kloekmoedigheid

⁸⁶⁸ VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 88.

⁸⁶⁹ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 37.

⁸⁷⁰ VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 89.

⁸⁷¹ Octaaf VAN DER STOCK, *De kleine oorlog van drie broers*, 129.

terecht kwamen; zoals ik stelde was het immers een van de aanknopingspunten waarmee ze hun identiteit benaderden.

Ook Joseph Claes beriep zich op die discursieve plaats. Hij schreef alles op van zijn “soldaten leven”, zo vertelde hij. Omdat hij expliciet schrijft over een “soldatenleven”, is duidelijk dat het militaire gegeven wel belang voor hem had. “Denk niet dat ik een wegwijnende jongeling wordt, maar een kloekmoedig soldaat”.⁸⁷² Niet alleen soldaat zijn zelf, maar ook het kloekmoedige karakter was voor Claes een evident streefdoel. In zijn tegenstelling tussen een “wegwijnende jongeling” en een “kloekmoedig soldaat” sluimeren eigenschappen door die in secundaire literatuur benoemd worden als noties van mannelijkheid: zelfcontrole, kracht, fitheid, volwassenheid...⁸⁷³

Nancy Martin bestudeerde hoe soldaten hun dagboek gebruikten om voor zichzelf een militaire identiteit te vormen en aan te nemen. In hun beginperiode als soldaat, zo stelt Martin, kreeg vooral een mannelijk ideaal van de heroïsche soldaat vorm in soldatendagboeken. Bij Britse rekruten die hun oorlogshoofdstuk nog maar net hadden aangevat, kreeg dat vorm in een trots discours.⁸⁷⁴ Dat vertoont een duidelijke parallel met de uitspraak van Claes, die ook hier een vestiging en bevestiging van zijn zelfbeeld was. In tegenstelling tot een dagboek is een brief echter expliciet gericht aan iemand anders, wat toeliet om dat beeld ook naar zijn moeder toe te communiceren. Dat dit beeld er zo uitzag tijdens zijn opleidingsperiode, zoals Martin aangeeft, is niet onlogisch. Zoals Claes zelf immers steeds aangaf, zag of hoorde hij niets van de oorlog, tenzij via berichtgeving van anderen. Zijn beeld van de frontsituatie en van zichzelf berustte bijgevolg op sociaal-culturele constructies waarin Claes zichzelf een plaats gaf.

Voor Joseph Claes was de training tot soldaat ook een weg naar volwassenheid en maturiteit.⁸⁷⁵ Hij distantieerde zichzelf van “wegwijnende” jonge mensen. Hij kon immers het militaire leven wel aan, zowel lichamelijk als geestelijk. Die idee komt ook bij Fritz Van Landeghem zeer sterk tot uiting. Van Landeghem keek zo erg neer op een soldaat met astma:

(...) had dien astmatische gast den service de campagne moeten doen toen du'we al gedaan hebben, dan had ge al zijnen doodbrief ontvangen, had dienen kakker moeten hooren waarover hier gesproken word. Kappen en kerven, schieten en steken, kelen en ophangen, hij was al lang dood van aandoeningen of stukken vaneen gebeefd.⁸⁷⁶

Dat Fritz Van Landeghem beweerde bij de training tot de besten te behoren en dus bewijs kon leveren van zijn goede uithoudingsvermogen, baadt in zijn brieven in een niet te miskennen prijzen van zichzelf. Er spreekt zelfs verontwaardiging uit zijn schrijven over het feit dat zijn moeder dacht dat hij niet zou kunnen volgen. Hij deed uitroepen als “potvermiele” en “hemelsche deugd” om dat gevoel te versterken.⁸⁷⁷ Voor hem was die twijfel immers niet enkel een twijfel aan

⁸⁷² JOSEPH CLAES, Brief aan moeder, 23 december 1914.

⁸⁷³ Bijvoorbeeld MEYER, “Shellshock and heroic masculinity”, 195; ROPER, “Between manliness and masculinity”, 347, 353; MARTIN, “First World War diaries, authenticity and combatant identity”, 1246-1247, 1249, 1258.

⁸⁷⁴ MARTIN, “First World War diaries, authenticity and combatant identity”, 1250-1251.

⁸⁷⁵ Zie ook HOEGAERTS, *Constructions of identity in Belgium*, 108.

⁸⁷⁶ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 19 maart 1915.

⁸⁷⁷ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 17 mei 1915.

zijn fysieke gezondheid, maar op die manier ook aan het beeld als kloeke soldaat dat hij van zichzelf verlangde.

Bovendien leerde Joseph Claes duidelijk het verantwoordelijkheidsgevoel, besproken in de vorige paragraaf, aan die kloekmoedigheid: het was zijn plicht om te “gaan lijk ieder moedig soldaat”.⁸⁷⁸ Niet alleen wees hij daarmee op zijn verantwoordelijkheid, maar ook op zichzelf als onderdeel van een groter collectief, dat van de dappere soldaat. Wanneer hij moest gaan vechten, zou hij niet protesteren of tegenwerken, maar dan zou hij het voorbeeld volgen van alle anderen en plichtsbewust zijn taak volbrengen. Moed, dapperheid en kracht waren voor Claes de cruciale eigenschappen waarover een soldaat moest beschikken. Het was een discursieve plaats binnen zijn briefwisseling waaruit hij trots putte, maar waarmee hij ook die trots trachtte over te brengen op zijn gezin, juist door zichzelf in die discursieve plaats te positioneren.

Niet elke rekrut stelde echter volledig dezelfde eisen rond zijn militaire identiteit. Waar Claes bijvoorbeeld belang hechtte aan maturiteit, komt in de brieven van Valentin Dewaele vaak jeugdigheid aan de oppervlakte. Hij zag zichzelf en zijn mederekruten als een bende jongelingen die gewoonweg samen heel wat plezier beleefden.⁸⁷⁹ In paragraaf 4.1 werd aangehaald hoe de rekruten in Saint-Lô soms de spot dreven met hun oversten: zelf wist Dewaele ook dat ze op kleine jongens leken die de pret van hun leven hadden door de meester op stang te jagen. Die vergelijking met kinderen was niet ongewoon in zijn brieven. Toen er een onweer losbrak, zaten Dewaele en zijn mederekruten er midden in. Tot op het bot waren ze natgeregend. In de gietende regen begaven ze zich terug naar de kazerne, hun kleren doorweekt, maar vooral met een grote lach op het gezicht. Tijdens hun half uur in de regen hadden ze gelachen en gezongen. “Nous sommes de grands enfants, et cela nous a amusé d’être une fois si mouillé”.⁸⁸⁰

Bovendien was Valentin Dewaele in die kinderlijkheid niet de enige. In Hoofdstuk 2 kwam ook al aan bod hoe Gaston Le Roy zichzelf en zijn mederekruten vergeleek met ravottende kleuters (cf. 2.2.2). Daarenboven schreef hij hoe de burgers van Bréhal de rekruten “als hun kinderen” ontvangen hadden.⁸⁸¹ Hoewel de rekruten instonden voor een deel van hun eigen welzijn en onderhoud (bijvoorbeeld het herstellen van hun eigen uitrusting), waren er ook rekruten die enige verlichting voelden wanneer er voor hen gezorgd werd. Zo deed het Jules deugd een “vaderlijken brief” van zijn oom te ontvangen.⁸⁸² Ook al was de wording tot soldaat voor verschillenden een proces tot maturiteit en volwassenheid, het deed Jules goed om ook de beschermende betrokkenheid te voelen van iemand die om hem gaf.

In literatuur wordt het ideaal van kloekmoedigheid telkens verbonden aan mannelijkheid. Mijn protagonisten koppelden die eigenschap daarentegen evenzeer aan de vrouwelijke bevolking. Zo keurde Fritz Van Landeghem angst af bij zijn familie. “[G]e hoeft niet u te verontrusten, ’t welk overigens niet kloekmoedig is he”, schreef hij aan zijn gezin. Net als soldaten, moest zijn familie

⁸⁷⁸ IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC045, nr. 142: JOSEPH CLAES, Brief aan moeder, 26 december 1914.

⁸⁷⁹ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 20 april 1915.

⁸⁸⁰ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 63 bis: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder en zus, s.d.

⁸⁸¹ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 13, 15.

⁸⁸² JULES, Brief aan gezin, 23 mei 1915.

zich van hem ook dapper betonen.⁸⁸³ Een aanzienlijk deel van Valentin Dewaeles briefwisseling focuste daarom op de droefenis van zijn moeder. Dewaele berispte zijn moeder, omdat ze zich verdrietig voelde, en benaderde haar neerslachtigheid met onbegrip. Ze hoorde houvast te zoeken in het feit dat hij zijn plicht deed. “Tu ne peux pas être ainsi, tu dois faire ton devoir aussi bien que moi”.⁸⁸⁴ Dat betekende dat ze zich diende te verzetten tegen verdriet en alles van de goede kant moest bekijken, “comme moi je le fais”.⁸⁸⁵ De moed erin houden was haar plicht.⁸⁸⁶

“Combien de mères sont dans ton cas ? Je crois que tu n’y songes pas”.⁸⁸⁷ Dewaele wees zijn moeder op het voorbeeld van anderen: zij verdronken zich niet in hun verdriet, maar doorstonden het. Zijn moeder was niet de enige die afstand moest nemen van haar zoon voor de duur van de oorlog. Niet alleen Belgische moeders raaptten hun kracht bij elkaar, ook Engelse, Franse, Russische en Duitse.⁸⁸⁸ Dat Dewaele ook verwees naar Duitse moeders, is opvallend. Waarschijnlijk niet onbelangrijk daarbij, is dat hij net voor de oorlog anderhalf jaar stage had gelopen in Berlijn (cf. Inleiding). Bovendien geeft het nogmaals aan dat het vijandbeeld onder de Belgische rekruten allesbehalve eenzijdig was. Dewaele plaatste hiermee alle moeders, van welke nationaliteit dan ook, in één *emotional community*.⁸⁸⁹

Een bepaalde gemoedstoestand was voor Valentin Dewaele niet enkel een verantwoordelijkheid die iedereen op zich moest nemen, het had daarom ook een nut. Misschien is de richting van die as wel de volgende: juist omdat het ene of het andere gemoed doelen hielp te bereiken, was het ieders verantwoordelijkheid aan die gemoedsgesteldheid te beantwoorden. Als moeders zich vol vertrouwen en optimisme betoonden aan hun zoons, vonden die laatsten daarin troost en steun. Haar ontmoediging en droefenis leverden hem niets op. Dat hij soldaat was en strijd zou leveren aan het front, mocht haar niet triest stemmen. Ze moest juist in zekerheid verkeren over de goede afloop van de oorlog en elkaars weerzien.⁸⁹⁰ Ook Clémentine Vidal-Naquet schrijft dat echtgenotes van Franse frontsoldaten moed hoorden te tonen. Daarbij gebruikt ze vaak het werkwoord “devoir”, wijst ze op een “rôle social attendu” en benoemt die gemoedstoestand als hebbende een functie.⁸⁹¹ Ze brengt die functie en plicht daarentegen niet in een causaal verband, terwijl ik dat wel een vruchtbare manier vind om te kijken naar de wisselwerking tussen rekrut en briefontvangers rond dat plichtsbef. Dat Dewaele wees op het voorbeeld van andere moeders, appelleert bovendien ook hier weer aan de belangrijke blik van anderen.

Daarenboven deed ook Gaston Le Roy een interessante uitspraak met betrekking tot wat in literatuur beschouwd wordt als een mannelijkheidsideaal:

⁸⁸³ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 2 juni 1915.

⁸⁸⁴ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 36: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 23 mei 1915.

⁸⁸⁵ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 23 mei 1915.

⁸⁸⁶ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 24 juli 1915

⁸⁸⁷ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 11 juli 1915.

⁸⁸⁸ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 18 augustus 1915.

⁸⁸⁹ Zie Barbara H. ROSENWEIN, *Emotional communities in the early Middle Ages*, Ithaca, 2006.

⁸⁹⁰ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 11 juli 1915.

⁸⁹¹ VIDAL-NAQUET, “Écrire ses émotions”, 125-126.

Aan al die gevoelens moeten we nu onverschillig worden, dat legt de oorlog ons op. We mogen geen mensen meer zijn, maar wel soldaten. Dooven moet in ons alles wat ons met duizend vezels aan het volle leven bond. En de tijd van weleer is dood voor ons, misschien dood voor eeuwig.⁸⁹²

Aan de hand van bovenstaand citaat wil ik opmerken dat ook het ideaal van emotionele zelfcontrole in onderzoek vaak gekoppeld wordt aan masculiniteit.⁸⁹³ Hoewel dat ideaal in de loop van de oorlog werd bijgesteld, was de idee aanvankelijk dat een man zijn emoties volledig moest kunnen uitschakelen. Emotionaliteit was immers een teken van zwakte. Bovenstaand fragment uit het dagboek van Gaston Le Roy toont daarentegen dat hij die uitschakeling van emoties in de eerste plaats verbond met soldaat-zijn, niet met man-zijn. Meer nog was die vorm van apathie voor hem wat soldaten ontmenselijkte. “Alleen !en [sic] weer geneigd om volkomen mensch te worden”, schreef hij over een wandeling vol mijmeringen aan herinneringen.⁸⁹⁴ Gevoelloosheid was voor hem geen bewonderenswaardige eigenschap van een man, maar een noodzaak binnen de militaire identiteit.

4.4.3 Een diepgeworteld verlangen naar de strijd?

Het derde element uit dit subhoofdstuk is het frontverlangen. In de vorige twee paragrafen werd duidelijk dat plichtsgevoel en kloekmoedigheid aangevat werden om de militaire identiteit in te vullen. Aangezien het in dit onderzoek gaat om een militaire opleiding in oorlogstijd, is het ook nodig om te analyseren hoe die strijd plaats kreeg binnen dat zelfbeeld. Het front was immers hun bestemming en het einddoel waarnaar ze toe werkten. Ondanks de brede betekenis van het ‘plichtsgevoel’ was ook al duidelijk dat die plicht voor rekruten nauw verbonden was met dat strijd leveren in de oorlog. Waar ik in Hoofdstuk 1 onderzocht vanuit welke motieven oorlogsvrijwilligers in het leger traden, blijft hier de vraag vanuit welk gevoel ze naar het front verlangden, nu ze in het opleidingskamp hun opleiding hadden gekregen.

Allereerst moet vastgesteld dat het verlangen naar het front zeker niet eenduidig was. Hoewel vele rekruten dorstig waren naar de frontlinies, was die wens absoluut niet algemeen. René Van Lerberghe deed bijvoorbeeld juist moeite om zijn vertrek naar de loopgraven zo lang mogelijk uit te stellen. Zijn functie als instructeur zorgde daar mee voor. Hij was namelijk ook voorgedragen als mogelijk onderluitenant, maar die plek had hij geweigerd, omdat dat betekende dat hij “au feu” gestuurd zou worden.⁸⁹⁵ Een maand later kwam een korporaal hem daarentegen meedelen dat Van Lerberghe naar het bureau moest om zijn studieniveau door te geven. Van Lerberghe weigerde, want hij had “pas envie de devenir officier”. Toch moest hij naar de kolonel, maar omdat de kolonel telkens het blad met zijn studies verloor, moest Van Lerberghe vier keer terugkomen. Van Lerberghe gaf daarom elke keer een lager studieniveau op dan de vorige keer: “la 4eme fois je disais que j’avais fait mes études jusqu’à la 3eme et c’est tout”.⁸⁹⁶

⁸⁹² LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 32.

⁸⁹³ Bijvoorbeeld MEYER, “Shellshock and heroic masculinity in Britain”, 195-197.

⁸⁹⁴ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 35.

⁸⁹⁵ IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC008, nr. 19: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 5 februari 1915.

⁸⁹⁶ RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 30 april 1915.

Interessant is wat Van Lerberghe zei in zijn brief van 18 mei 1915. Van de soldaten die ondertussen een opleiding hadden gevolgd in Bayeux, zouden enkelen effectief de graad van onderluitenant toegewezen krijgen. Van Lerberghe stelde dat ze “probablement” naar het front vertrokken. Opvallend daarbij is volgende zin: “C’est ce qu’ils désirent”.⁸⁹⁷ Het voornaamwoordgebruik maakt erg duidelijk dat Van Lerberghe zich niet tot deze groep rekende en zich ook buiten het verlangen plaatste om te gaan vechten. Hoewel hier niet zozeer sprake is van *othering*, is het wel duidelijk dat Van Lerberghe een onderscheid maakte tussen zichzelf en zij die naar het front wilden. Opmerkelijk is daarom ook een uitspraak die hij deed op 17 juni 1915: “Le départ des troupes a été très touchant, plus touchant pour ceux qui restaient que pour ceux qui partent”.⁸⁹⁸ Dat een vertrek naar het front plaatsvond binnen een emotioneel register, was absoluut niet vreemd aan de opleidingskampen. Wat hier daarentegen op te merken valt, is dat die uitspraak niet in de lijn lag van Van Lerberghe’s eigen verlangens. Het wijst er nogmaals op dat discours en beleving niet parallel noch rechtlijnig zijn.

Dat afwezige verlangen van Van Lerberghe om in de Belgische loopgraven strijd te leveren, is ook duidelijk in een idee dat in augustus 1915 bij hem begon te rijpen. “Il a paru aux ordres ce matin qu’on demande des militaires pour l’armée congolaise”. Indien hij wilde, kon Van Lerberghe een contract ondertekenen van tien jaar, of voor de duur van de oorlog, om deel uit te maken van het Congolese leger. Hij zag er heel wat voordelen in: “frais d’équipement 400 francs, 600 francs de solde pour an, voyage payé en 2e classe”. De gedachte leek hem zo aantrekkelijk dat hij zijn aanvraag al opgesteld had, maar hij wilde eerst het advies van zijn vader horen. Zelf vond hij het alleszins “une occasion à en profiter”.⁸⁹⁹ Hij begreep daarom ook niet waarom zijn broer, André, niet naar Rusland wilde, want ook dat vond hij een mooie kans.⁹⁰⁰ Van Lerberghe trad daarentegen niet toe tot het Congolese leger, maar werd in oktober 1915 naar het Belgische front gezonden.⁹⁰¹ Waar andere rekruten zich opjaagden in elk uitstel van hun vertrek, was dat bij Van Lerberghe allesbehalve het geval: hij zocht dat uitstel zelfs op.

Actieve velddienst werd ook op andere manieren ontweken. Tijdens Jef Vermeirens opleiding “werd een jongen stapelgek” enkele dagen voordat de rekruten naar het front zouden vertrekken. Met zijn bajonet had hij geprobeerd de luitenant neer te steken. De jongen werd daarop naar het ziekenhuis gebracht, waar hij enkele dagen verbleef. Na drie dagen kwam hij echter volkomen gezond terug. Het leven in het ziekenhuis viel hem erger dan dat van soldaat, zo bleek. Een andere rekrut dacht daarentegen beter een psychiatrische ziekte te kunnen veinzen: “de zot spelen is een kunst”. Beetje bij beetje vertoonde hij vreemder gedrag, totdat hij een gevaar werd voor het personeel en de rekruten. Toen een soldaat uit de keuken hem eten bracht, bedreigde hij hem met een mes. Vermeiren, die wist wat er gaande was, bood zich aan de taak op zich te nemen. “Dan begonnen wij te stampen en lawaai te maken, juist alsof wij erg aan het vechten waren”. Vermeiren nam zijn mes over en had op die manier, in de ogen van al de anderen, het probleem opgelost. De

⁸⁹⁷ IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC008, nr. 33: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 18 mei 1915.

⁸⁹⁸ IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC008, nr. 39: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 17 juni 1915.

⁸⁹⁹ RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 5 augustus 1915.

⁹⁰⁰ RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 18 augustus 1915.

⁹⁰¹ RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 22 oktober 1915.

jongeman die krankzinnig pretendeerde te zijn, werd “door militaire verplegers afgehaald”. Vermeiren had daarna nooit meer iets van hem gezien. Daarnaast werd ook, vermoedelijk door kwaad opzet, het depot met nieuwe uitrustingen in brand gestoken door een ongekende dader. Dat gebeurde net voor een gepland vertrek, dat bijgevolg dus moest worden uitgesteld.⁹⁰² Hoewel niet met absolute zekerheid gezegd kan worden dat dat ook de reden was voor de brandstichting, is dat wel een veelzeggende mogelijkheid.

Bij zijn aankomst in Granville, ontstond bij Achiel Van Acker meteen aversie tegen het leger (cf. 1.2.3). Zodra Van Acker de situatie niet meer kon harden in het instructiecentrum, zou hij de benen nemen en met een Deens schip vluchten.⁹⁰³ Hij probeerde bovendien om een vrijstelling van actieve legerdienst aan het front te bekomen. Van Acker had immers opgevangen dat soldaten met een slecht zicht afgekeurd konden worden voor dienst aan het front. Hoewel hij in realiteit inderdaad slechtzind was uit zijn rechteroog, besloot hij hierin te overdrijven. Hij had de onderzoeken echter volledig onderschat. Het eerste onderzoek, uitgevoerd door een Franse oogarts, wees uit dat zijn verhaal niet klopte. Bijgevolg moest hij aan een nauwkeuriger onderzoek deelnemen. “Opgetogen verliet ik de stad”. Van Acker hoopte dat de dokter hem ongeschikt zou verklaren.⁹⁰⁴ De majoor had tijdens de onderzoeken daarentegen in de gaten dat er iets niet klopte. Van Acker viel door de mand: “De match duurde van maandag tot vrijdagavond. Toen werd ik gevloerd”. Het verdict was dat hij voor de Krijgsraad moest verschijnen. Van Acker richtte zich daarom tot de adjudant en wist uiteindelijk toch zijn vel te redden. De onderzoeken vonden opnieuw plaats en deze keer sprak Van Acker telkens de waarheid. Hij werd toegewezen aan de *Service auxiliaire* en moest niet gaan vechten aan het front.⁹⁰⁵ Waar Valentin Dewaele zijn zicht wilde laten testen om te kunnen deelnemen aan de schietoefeningen, deed Achiel Van Acker dus het omgekeerde (cf. 2.2.3).

Hoewel vele rekruten uit het bronnencorpus een verlangen uitdrukten naar het front of schaamte bij het niet kunnen inlossen ervan, deed Van Acker dat allesbehalve. Zijn zogezegde analfabetisme “bespaarde” hem “de verplichting deel uit te maken van het peloton spécial”.⁹⁰⁶ Dat hij sprak in termen van het “besparen” van een “verplichting”, zegt veel over de manier waarop hij zijn rol in het leger percipieerde. Ook andere rekruten zagen hun plaats in het leger als een plicht, maar ze benaderden die verplichting vaak vanuit een ander gevoel, zoals ik in Hoofdstuk 1 al opmerkte (cf. 1.3). Het misleiden van officieren en dokters was voor Van Acker een manier om te ontsnappen aan het front en getuigt van het gebrek aan een frontverlangen dat zeker niet onbestaand was onder de Belgische rekruten.

In tegenstelling tot René Van Lerberghe en Achiel Van Acker, waren er echter wel degelijk heel wat rekruten die de wens koesterden om naar de frontlinies te trekken. Net als vele dingen had dat frontverlangen een caleidoscopisch karakter. “Chacun a ses goûts. Les miens sont bien simples, c’est d’aller au front quand j’y serai désigné, sans tacher de m’y soustraire”.⁹⁰⁷ Valentin Dewaeles

⁹⁰² VERMEIREN, *Mijn grote oorlog*, 29, 31, 33.

⁹⁰³ VAN ACKER, *Jeugd in oorlogstijd*, 93.

⁹⁰⁴ VAN ACKER, *Jeugd in oorlogstijd*, 96.

⁹⁰⁵ VAN ACKER, *Jeugd in oorlogstijd*, 97-98.

⁹⁰⁶ VAN ACKER, *Jeugd in oorlogstijd*, 92.

⁹⁰⁷ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 11 juli 1915.

drang naar het front kwam niet per se voort uit een groot en enthousiast verlangen, maar eerder uit een berusting in de situatie: de oorlog was uitgebroken, de plicht riep en hij had zich opgegeven.⁹⁰⁸ Daarnaast was ook de ervaring van het leven in de *centres d'instruction* zelf een reden voor de rekruten om zo snel mogelijk hun opleidingskamp te verlaten. Door "l'abrutissement de l'existence militaire à Carteret" wilde Fritz Van Landeghem op zo kort mogelijke tijd uitgestuurd worden. Zoals Gaston Le Roy het rekrutenleven zag als een verbeesting, sprak ook Van Landeghem over de afstomping in zijn opleiding. Hij bracht dat bovendien niet in verband met het militaire leven in het algemeen, want hij hoopte aan het front dagen te vinden waarin er van die afstomping geen sprake meer was.⁹⁰⁹ Het gekazerneerde leven vormde wel vaker een reden tot verlangen naar de loopgraven.⁹¹⁰

Rekruten trachtten soms actief om hun vertrek in een versnelling te brengen. Vanaf augustus 1915 was Firmin Bonhomme instructeur in het instructiecentrum van Valognes, waar hij zelf zijn infanterieopleiding had gevolgd. Zijn verlangen naar het front knaagde echter en het geëmbuskeerde leven woog hem steeds zwaarder. In september 1915 kreeg hij het aanbod om aan de C.I.S.L.A.I. in Bayeux een vervolgopleiding te volgen. Dat was echter helemaal niet naar de wens van Bonhomme. Moest hij op het aanbod ingaan, zou hij immers zijn vertrek naar het front nog meer uitstellen. Bonhomme besloot daarom het heft in eigen handen te nemen en gaf zijn wens te kennen bij de kolonel. Die moest hem echter teleurstellen, want Bonhomme was nog geen 18 jaar oud. Dat wilde zeggen dat de kolonel hem gewoonweg niet naar het front mocht sturen. Hij raadde Bonhomme daarom aan om de valven, waarop de orders steeds uitgehangen werden, goed in de gaten te houden. Drie dagen later vond Bonhomme er een oproep voor rekruten die "le nouveau centre d'instruction de mitrailleurs à Criel s/Mer" wilden vormen. Meteen droeg hij zichzelf voor, werd geaccepteerd en verliet Valognes.⁹¹¹

Wat tevens, en misschien vooral, centraal was in dergelijke frontverlangens, was gewoonweg het verlangen naar thuis: heimwee. Nationale liederen ontketenden bij Gaston Le Roy "vreugde en pijn" om al wat verloren was. Vanaf het moment waarop in Carteret de Vlaamse Leeuw werd gezongen, verstoorde er iets in Fritz Van Landeghems gevoelswereld en kwam een diepgaande heimwee aan de oppervlakte.⁹¹²

't Is al Gent da'k droome, roakker en ni sloap! (...) Morgen is het zondag. Zonder vermoeiende bezigheid is 't nog al te slechter. Gent! Gent! Gent! Zondag noene op de Kouter, Coueert. Zonnige dag, zomertoiletten, wandeling door Vlaanderstraat en B[r]abantdam, bloemenmarkt, wandelingen langs de Leie, hoe schoone moet 't park er nu uitzien. Gaan zitten op en banke! De familie! Bonpapa's en bonmamas graf! Ah! Maar daar moet allemaal voor gevochten worden en 't is daarvoor dat ik voor niets in de wereld zou willen uit mijn soldaten kleeren gehaald worden. Ah! (...) Herkent dat al de miseerkes van 't soldatenleven niet afwegen tegen 't geluk van eenen dag vroeger en in soldatenpak in Gent te mogen aankomen! Zie 't gedacht alleen alla alla.⁹¹³

⁹⁰⁸ Zie ook BECKER, *Comment les français sont entrés dans la guerre*, 580.

⁹⁰⁹ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 26 mei 1915, 27 mei 1915; LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 32. Zie bijvoorbeeld ook IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC: STAN, Brief aan gezin, 22 juli 1915.

⁹¹⁰ PAPPOLA en LAFON "« Bourrage de crânes » et expériences combattantes", 313.

⁹¹¹ BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 37-38.

⁹¹² FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 17 mei 1915; LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 32.

⁹¹³ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 17 mei 1915.

Op momenten dat er niets was om zich mee bezig te houden, viel het verlangen naar Gent, zijn thuisstad, Van Landeghem het zwaarst.⁹¹⁴ Ook enkele dagen later liep hij nog “steeds met Gent in al mijn gedachten”, wat hem lastig viel.⁹¹⁵ Net als aan het front waren feestdagen een katalysator voor gevoelens van heimwee.⁹¹⁶ Ook voor de rekruten in de opleidingskampen waren het momenten van reflectie over hetgeen de oorlog hen ontnam. Op 23 mei 1915 wenste Stan zijn gezin een “gelukkigen Sinxen”. Daarbij sprak hij ook de hoop uit dat het komende jaar er een in groter geluk zou zijn.⁹¹⁷ De hoop op het einde van de oorlog was er altijd, maar viel bij feestdagen sterker op.⁹¹⁸

Vechten aan het front was voor Belgische soldaten de manier om terug naar huis te kunnen keren.⁹¹⁹ Heimwee en verlangen naar het front waren voor rekruten op die manier twee zijden van dezelfde munt. Bruce Newsome, in een voor de rest veelal slecht onderbouwd artikel, merkt terecht op dat er een verschil is tussen “combat motivation” en de “motivation to serve”.⁹²⁰ Hoewel dit onderzoek geen verdedigbare stellingen kan plegen in verband met het doorzettingsvermogen van frontsoldaten, werpt het wel licht op de rol van heimwee in de drijfveren van rekruten om die frontsoldaten te vervoegen. De verlangens die het vertrek naar het front omvatten, stonden bovendien niet los van het plichtsbesef, integendeel. Uit bovenstaand citaat van Fritz Van Landeghem is duidelijk dat hij voor zichzelf een rol van bevrijder zag.⁹²¹ Van Landeghem wilde en moest vechten voor zijn thuis: het was zowel een verlangen als een plicht.

Gaston Le Roy uitte daarom zijn woede over “tal van geëmbuskeerde officieren”. Volgens hem was het hun schuld dat het rekrutenverlangen naar de IJzer niet verwerkelijk kon worden. Wanneer de rekruten namelijk vroegen naar hun vertrek, kregen ze telkens het antwoord nog niet genoeg “gedresseerd” te zijn. Veel liever bleven die officiers immers “schachten drillen” dan naar het front te trekken.⁹²² *Embusqués* werden dus niet alleen met de vinger gewezen omdat ze in de ogen van rekruten hun plicht niet deden, ook werden ze kwaad geïdentificeerd als een hindernis voor hun frontverlangen. Net als zijn plichtsgevoel, kwam bovendien ook dat frontverlangen bij Gaston Le Roy pas echt tot uiting in zijn dagboek tijdens zijn opleidingsperiode. Bij het uitbreken van de oorlog schreef hij nog neer zich beschaamd te voelen niet mee te kunnen vechten, maar eens in Engeland was hij aanvankelijk niet van plan zich te laten aanwerven. In een vorige paragraaf werd zijn verschuivend plichtsbesef al aangehaald, maar ook het leven in Granville, “waar wij ons zoo verveelden”, wilde hij zo snel mogelijk achter zich laten.⁹²³ Le Roy is daarmee een mooi voorbeeld van dat caleidoscopisch karakter. Enerzijds was het front immers de enige (wettelijke) uitweg uit Granville. Anderzijds plaatste Le Roy die veeleer praktische wens binnen een bredere militaire

⁹¹⁴ Zie ook FLETCHER, *Life, death, and growing up on the Western Front*, 67.

⁹¹⁵ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 17 mei 1915.

⁹¹⁶ SPIJKERMAN, *De innerlijke strijd*, 329-330.

⁹¹⁷ STAN, Brief aan gezin, 23 mei 1915.

⁹¹⁸ Bijvoorbeeld IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC045, nr. 6: JOSEPH CLAES, Brief aan moeder, 4 januari 1915; RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 5 januari 1915.

⁹¹⁹ BENVINDO, *Des hommes en guerre*, 165.

⁹²⁰ NEWSOME, “The myth of intrinsic combat motivation”, 24.

⁹²¹ Zie ook HORNE en KRAMER, *German atrocities*, 187.

⁹²² LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 19-20.

⁹²³ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 20. Zie ook BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 42-43.

identiteit waarbij dat verlangen gelieerd werd aan plicht en vaderland. Wetteren, zijn thuis, was de plek waarnaar hij wilde terugkeren:

Reeds een maand dat ik Wetteren verliet... Moe vliegen de dagen... Daar besluit mij 'n heimwee (landziekte zeker) om den Vadergrond. Mocht ik terugkeeren!⁹²⁴

Tot slot van deze paragraaf wil ik er nog op wijzen dat het frontverlangen bij vele rekruten voor ongeduld zorgde. Reikhalzend keken ze uit naar hun vertrek. Wanneer in december 1915 het vertrek naderde, kreeg Albert Vervust van de sergeant-majoor te horen dat hij in Auvours bij de schietbaan kon blijven werken. De sergeant-majoor, die hem daarmee een gunst dacht te verlenen, kreeg daarentegen van Vervust een vriendelijke weigering als antwoord. Liever dan achter te blijven in Auvours, trok Vervust samen met zijn vrienden uit "barak 20" naar België. Dat hij zich niet als "booswicht" door de gendarmen had laten meenemen, maar helemaal uit vrije wil zich had laten aanwerven, was voor hem een argument om hem nu te laten vertrekken. Eind december 1915 kreeg Vervust te horen dat hij mocht vertrekken. "Eindelijk!".⁹²⁵

Door dat ongeduld konden verschillende verlangens binnen het militaire zelfbeeld ook met elkaar botsen. Voor Fritz Van Landeghem was het belangrijk dat zijn opleiding niet stopte op infanterieniveau:

Gij moogt dat niet kwalijk nemen, maar 'k zou het een leelijke misbalke rekenen, moest ik er vanaf zijn mee hier in Carteret den kleinen oorlog te spelen. Zou ik er een beetje onnozel uitzien he! Mee en splinternieuw kostuum en al mijn knoppen in Gent toekomen, en wil weten wat ne kogel of nen abus is. Punt.⁹²⁶

Niet alleen de militaire identiteit zelf, maar ook de kennis en het statuut daarbinnen was belangrijk voor Van Landeghem. Slechts een infanteriesoldaat zijn was voor hem niet genoeg, maar dat idee kwam later in conflict met zijn verlangen om zo snel mogelijk de frontsoldaten te vervoegen. Op 25 juni 1915 gaf hij aan dat het voor hem echt wel tijd was om te vertrekken. Hij wist dat hij naar Bayeux zou trekken om daar een opleiding tot instructeur te volgen, maar hij hoopte dat hij "naar elders" kon "ontsnappen".⁹²⁷ Dat hij in Noord-Frankrijk zou moeten blijven, stak hem erg tegen. Zijn "rechte plaats" was aan het front, zo zei hij, en hij koesterde de hoop dat de generaal hem de kans zou geven om die plaats in te vullen en hem het vertrek te gunnen.

Erg belangrijk in deze paragraaf is de vaststelling dat zowel René Van Lerberghe als Achiël Van Acker, die niet naar het front verlangden, zich in hun geschriften niet associeerden met plichtsgevoel en kloekmoedigheid, laat staan het zichzelf toekenden. Meteen moet dus ook duidelijk zijn dat die twee elementen op vele plaatsen naar voren komen in de bronnen, maar daarom niet voor elke rekrut belangrijk waren binnen de individuele identiteitsbeleving. Hoewel elke identiteit persoonlijk werd ingevuld, is het wel opvallend dat dat steeds in een cluster gebeurde. Met de blik op bijvoorbeeld de drie elementen die ik hier aanhaalde (plichtsgevoel, kloekmoedigheid en frontverlangen), tekent zich tussen die drie namelijk een 'samenhorigheid'

⁹²⁴ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 13.

⁹²⁵ VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 91. Zie bijvoorbeeld ook STAN, Brieven aan gezin, 23 mei 1915 – 22 juli 1915.

⁹²⁶ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 2 mei 1915.

⁹²⁷ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 25 juni 1915.

af. De kans dat als een rekrut zich één van die aspecten toe-eigende, ook uitdrukking gaf aan de andere, is relatief groot. Daarmee stel ik niet dat één van de drie niet op zich kon bestaan, allesbehalve. Wel wil ik aangeven dat het vanuit dat perspectief niet onverwacht is dat René Van Lerberghe en Achiel Van Acker beiden het front wilden vermijden. Dat bewijst ook dat een *topos* als mentale plaats, zoals voorgesteld in de inleiding van deze thesis, vorm gaf aan en resultaat was van identiteitsvorming. De militaire identiteit en die discursieve of mentale plaatsen vormden op die manier een dynamiek die in twee richtingen beelden versterkte. Wanneer rekruten zich dus ook niet plaatsten in die *topos*, was de kans dat ze die aangrepen in het tonen van zichzelf miniem.

Die verbreding van discursieve naar mentale plaats is erg zinvol om identitaire voorstellingen ook buiten woordelijke uitingen te zoeken. Omdat mijn bronnencorpus louter bestaat uit tekstuele bronnen, wil ik daarin toch twee dingen uitlichten die verwijzen naar 'identiteitsperformances', maar dan buiten de teksten zelf: defilés en portretfoto's. Doorheen deze thesis hamerde ik immers al meermaals op het belang van de blik van anderen, wat uiterst verbonden is met de manier waarop een individu zich wil tonen. Zowel in defilés als portretfoto's kregen rekruten de kans om op een non-verbale manier hun (militaire) identiteit te ontplooiën en visueel tentoon te stellen. Ze werden er letterlijk 'gezien'. In de volgende twee paragrafen licht ik daarom uit hoe beide praktijken, puttend uit die mentale plaatsen, 'spraken' in emotionele registers en de militaire identiteit, zoals tekstueel gevormd in egodocumenten, konden visualiseren.

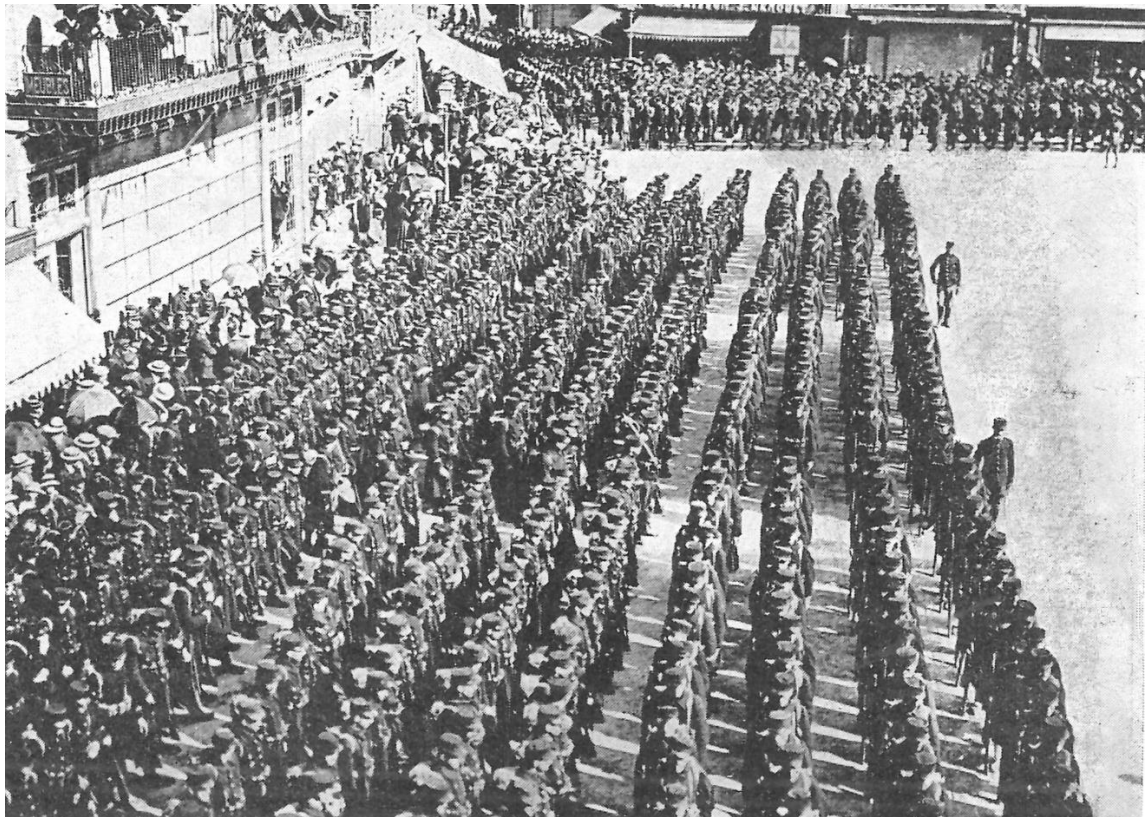
4.4.4 Een soldaat in de blik van anderen: defilés

In de negentiende eeuw en aan het begin van de twintigste eeuw deden Belgische rekruten die hun dienstplicht vervulden, defilés onder het oog van bijvoorbeeld de koning. Gewone oefenmarsen fungeerden als praktische oefening, terwijl rekruten tijdens parades juist volkomen onder de blik van anderen stonden. Ook zelf waren ze zich bewust van die zichtbaarheid. Dat maakte dat defilés een gelegenheid waren waarop rekruten zichzelf, in de letterlijke betekenis van het woord, tentoon konden stellen, zo geeft Josephine Hoegaerts aan: "Visits of the royal family to the camp, the king's inspection of the troops during the manoeuvres or national celebrations provided soldiers with the occasion to show the strength, endurance and professionalism they had acquired during their exercises".⁹²⁸

Grote manoeuvres met publiek gaven aan het leger de kans zichzelf als belichaming van 'de natie' te tonen. Hoegaerts wijst er bovendien op dat dergelijke aangelegenheden de militaire identiteit van rekruten kon versterken. De scheiding tussen het burgerlijke publiek en de militaire rekruten was immers erg duidelijk. Burgers erkenden daarbij dat die rekruten de mogelijk toekomstige beschermers van hun land waren.⁹²⁹ Daaraan wil ik toevoegen dat ook herkenning bepalend was binnen de ervaring van defilés in de *centres d'instruction*: het erg prominente visuele aspect van een defilé leent zich, naast de erkenning door burgers, ook tot de fysieke herkenning als soldaat. Hun uniform en manier van bewegen werden in oenschouw genomen en onderscheiden van de burgerlijke wereld.

⁹²⁸ HOEGAERTS, *Constructions of identity and citizenship in Belgium*, 147.

⁹²⁹ HOEGAERTS, *Constructions of identity and citizenship in Belgium*, 60.

Afbeelding 17. Revue in het opleidingskamp van Fécamp, augustus 1915 (CHATELLE, *L'effort belge en France*, 138).

Ook in de instructiecentra tijdens de oorlog waren defilés en revues voor sommige rekruten een bron van trots.⁹³⁰ In het begin van zijn opleiding, moest Firmin Bonhomme in defilé naar het oefenplein, dat zich in de omgeving van Valognes bevond. Zeker de eerste dagen voelden hij en zijn medesoldaten zich bijzonder fier om 's ochtends door de stad te defileren: in colonne per vier, in strikte pas, op de cadans aangegeven door drie klaroenblazers aan het hoofd van de compagnie. Met trots paradeerde hij als het ware door de stad, vervuld van vreugde omdat hij deel uitmaakte van het leger en zich als soldaat kon tonen aan de inwoners van Valognes.⁹³¹ Die militaire hoedanigheid, die de rekruten publiekelijk konden tonen, was dan niet alleen een zelfbeeld – in de letterlijke opvatting van het woord –, maar een toonbeeld – voor anderen – waarmee ze zichzelf een plaats gaven binnen de samenleving. Het statuut van soldaat resulteerde niet alleen in trots, het droeg ook bij aan hun eigenwaarde. Wanneer dergelijke militaire aangelegenheden benaderd worden als collectieve rituelen, kunnen ze begrepen worden als een aanmoediging, bevestiging, stimulatie, erkenning en herkenning van de militaire identiteit. In dergelijke rituelen krijgt dat militaire aspect een speciale aandacht: de rekrut was een militair onder de blik van een ander en werd goed bevonden.

Rose Spijkerman plaatst zulke militaire aangelegenheden binnen wat zij benoemt als het strijdersrepertoire. Dat is een emotioneel repertoire dat zowel soldaten als de legerleiding hanteerden om uitdrukking te geven aan de idee van een nobele en ridderlijke soldaat.⁹³² Hoewel

⁹³⁰ Bijvoorbeeld STAN, Brief aan gezin, 22 april 1915.

⁹³¹ BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 29.

⁹³² SPIJKERMAN, *De innerlijke strijd*, 50-51, 344, 346-348.

Spijkerman hierin een dergelijke uiting en inzet van emoties herkent, is het ook interessant stil te staan bij de betekenis die die trots innam binnen de eigen identiteit van rekruten. Het concept van een ritueel is daarom verhelderend. IGI Global, een platform dat internationaal wetenschappelijk onderzoek met de meest recente inzichten op brede schaal deelt, geeft een erg bruikbaar antwoord op de vraag wat een ritueel is:

A formalised, predetermined set of symbolic actions generally performed in a particular environment at a regular, recurring interval. Rituals can have a basic sociological function in expressing, inculcating, and reinforcing the shared values and beliefs of a society.⁹³³

Trots was in die optiek het resultaat van de symbolische betekenis binnen het defilé als praktijk. Daarvoor wil ik het genoemde voorbeeld van Firmin Bonhomme aangrijpen. In de instructiecentra was een defilé niet louter een versterking van bestaande waarden, zoals bijvoorbeeld voor de frontsoldaten. In Noord-Frankrijk waren defilés tevens een *rite de passage*: rekruten ritualiseerden de overgang van één sociale categorie naar een andere, zoals Arnold Van Gennep het stelde.⁹³⁴ De betekenis die een bepaald ritueel uitdraagt binnen de sociale structuren van een samenleving, is bijgevolg cruciaal binnen de kracht van die overgangsrite.⁹³⁵ De rekruten in de opleidingskampen werden op enkele maanden tijd gevormd van burger tot soldaat. De instructiecentra waren daarmee een metaforische kweekkas waarin allerhande processen plaatsvonden die de maatschappelijke positie van Belgische jongemannen (deels) verlegden. Defilés symboliseerden daarbij (de overgang naar) die nieuwe positie: ze waren nu militair in de ogen van de maatschappij. De instructieperiode was een periode van groei, zowel individueel als maatschappelijk. De militaire optochten verleenden daarom status aan de deelnemers.⁹³⁶

Het defilé als ritueel had een taal in vele registers. Het was een culturele en symbolische plaats waarin de militaire identiteit centraal stond in een collectief ritueel. Rekruten konden hun militaire identiteit binnen het kader van dergelijke militaire aangelegenheden publiek tentoonstellen binnen een ritueel kader dat die identiteit extra gewicht gaf. Dat was echter niet het enige register waarbinnen zulke aangelegenheden betekenis kregen. Zoals reeds besproken in paragraaf 4.1 waren ze immers ook een verlengstuk van het leger van waaruit ergernissen duidelijk en concreet geformuleerd konden worden. Daarmee wil ik niet zeggen dat die twee benaderingen de enige zijn, maar in deze thesis tonen ze wel aan dat het vruchtbaar is defilés vanuit verschillende perspectieven te begrijpen.

Meteen dient daarbij opgemerkt dat rekruten waarbij die trots duidelijk zichtbaar is, in de egodocumenten een minderheid vormen binnen het bronnenbestand van deze thesis. Enkel Stan en Bonhomme gaven uitdrukking aan dergelijk gevoel bij de militaire optochten. Dat betekent niet dat fiere emoties nagenoeg onbestaand waren binnen de gehele rekrutenpopulatie, wel dat

⁹³³ "About IGI Global", *IGI Global. Publisher of timely knowledge* (<https://www.igi-global.com/about/>). Geraadpleegd op 22 juli 2022; "What is a ritual", *IGI Global. Publisher of timely knowledge* (<https://www.igi-global.com/dictionary/ritual/56255>). Geraadpleegd op 22 juli 2022.

⁹³⁴ Arnold VAN GENNEP, *The rites of passage. A classic study of cultural celebrations*, vertaald door Monika B. VIZEDOM en Gabrielle F. CAFFEE, Chicago, 1960, 10.

⁹³⁵ Pamela E. KLASSEN, "Ritual", in John CORRIGAN (red.), *The Oxford handbook of religion and emotion*, Oxford, 2008, 145.

⁹³⁶ KLASSEN, "Ritual", 145.

elke rekrut een individuele reactie had op een collectieve aangelegenheid. Het is niet zo dat een groepsgebeuren waarbij iedereen zich hetzelfde moest tonen en gedragen, ook hetzelfde teweeg bracht in de individuele gevoelswereld. Nogmaals indiceert dat de *agency* van rekruten; zelf gingen ze aan de slag met wat hen in de instructiecentra aangeleverd werd en eigenden zich dat niet toe op een passieve, maar op een actieve manier. Spijkerman merkt bovendien op dat decoratieceremonies meer kans hadden om fierheid te bewerkstelligen; daar ging het immers om de erkenning van individuele prestaties. Juist omdat (persoonlijke) eergevoelens er gevalideerd werden, zorgden die ceremonies voor trots. Aan de hand van mijn bronnencorpus zijn geen uitspraken te doen over decoratieceremonies, maar zoals Spijkerman zelf aangeeft, is de rol van zo'n militair ritueel allesbehalve onbelangrijk in de ervaring ervan.⁹³⁷

Daarom wil ik erop wijzen dat revues en defilés in de opleidingskampen soms gewoonweg ook een handige vrijgeleide waren om een halve vrije dag te krijgen. "Ik zou hem wel eens willen zien om hem te zeggen dat hij nog mag komen", zei Stan over Generaal Bertrand.⁹³⁸ Defilés en revues werden ook absoluut niet door alle rekruten en op elk moment met enthousiasme ervaren. Fritz Van Landeghem en zijn mederekruten trokken op 21 juli 1915 met muziek door de stad. Het was vermoeiend: "In schuim en in zweet, maar enfin", zei hij, "[c]'est pour le drapeau".⁹³⁹ De eerder gematigde "enfin" illustreert dat er geen sprake was van een laaiend enthousiasme. Ook later vermeldde hij "revue, défilé enz" in één zin zonder enige toevoeging.⁹⁴⁰ Zulke aangelegenheden konden dus ook erg onverschillig opgevat worden als een taak die de rekruten nu eenmaal moesten volbrengen.

Zeker niet altijd maakten defilés dus trots los of versterkten ze een zelfbewuste militaire identiteit. In mijn bronnenbestand was dat juist slechts bij ongeveer een tiende van de rekruten het geval. Het onderstreept dat deze rituelen ook heel wat kracht putten uit de persoonlijkheid van de rekruten en de waarde die ze zelf aan hun militaire identiteit en de militaire idee hechtten. Het zou me echter te ver brengen deze pluraliteit en complexiteit verder uit te diepen, maar wel is duidelijk dat militaire aangelegenheden erg interessante en veelzeggende onderzoeksobjecten zijn, wanneer ze bestudeerd worden als hebbende een meervoudige betekenis en werking.

4.4.5 Het uniform als emotionele site: portretfoto's

In deze paragraaf schuift de focus van het collectief in defilés naar het individu in portretfoto's. Rekruten stuurden die op naar hun familie, trots en statig, meestal gekleed in militair uniform. Net als brieven omvatten dergelijke foto's een communicatieve praktijk. Valentin Dewaele zag die foto's echter ook als een mooie herinnering aan zijn tijd in de kazerne.⁹⁴¹ Daarnaast droeg het moment waarop rekruten een uniform ontvingen voor hen vaak een belangrijke betekenis in zich. "Ik kan mijn vestje uit doen zonder eene knop los te doen. Nu 't is oorlog!", schreef Stan op 14 mei 1915 over zijn nieuw verkregen uniform.⁹⁴² Het uniform dat rekruten droegen had namelijk een

⁹³⁷ SPIJKERMAN, "Decorations in the Belgian Army and their effect on emotions, behaviour and the self", 382; SPIJKERMAN, *De innerlijke strijd*, 347-348.

⁹³⁸ STAN, Brief aan gezin, 27 juni 1915.

⁹³⁹ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 27 juli 1915.

⁹⁴⁰ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 25 juli 1915.

⁹⁴¹ VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 23 mei 1915.

⁹⁴² STAN, Brief aan gezin, 14 mei 1915.

impact op hun zelfbeeld en de plaats die ze voor zichzelf zagen binnen het leger. Rose Spijkerman stelt dat het kakikleurige uniform een bron van fierheid was.⁹⁴³ Het militaire uniform was een symbool waaruit de soldaat gevoelens als eer en trots kon putten en in deze paragraaf staat centraal hoe die emoties via foto's gecommuniceerd werden.⁹⁴⁴

Alvorens daarop in te gaan, moet er echter net als bij de defilés op gewezen worden dat niet alle rekruten een opwelling van trots voelden bij de aanblik van hun uniform. Gaston Le Roy vond zichzelf in zijn witte trainingsuitrusting lijken op “galeiboeven” (gestrafte misdadigers) en Eugène Dekeerle voelde zich als een clown in zijn militaire kledij: “We hebben nu een nieuwe [grijse] broek aan, een vest gu-gus, een kapot van de artillerie zonder pelerijn (donker grijs) en een gewoone kepie, ik gelijk een geheelen Pierrot”.⁹⁴⁵ Achiel Van Acker vond zichzelf er belachelijk uitzien. Het “donkerblauw jasje met rode biesjes” was zo nauw aansluitend dat tijdens de training soms de schouders scheurden. De mouwen waren niet lang genoeg waardoor een deel van zijn armen onbedekt bleef. Zijn broek was dan weer veel te groot. Van Acker schreef dat de broek al vele jaren dienst had gedaan en dat voor een “diklijvige beroepsmilitair”. Die breedte was echter niet in verhouding met de lengte. “Gelukkig droeg ik kleine lederen beenlaarzen die dat gebrek verborgen, maar de hele dag moest ik die laarzen dragen, wilde ik er niet al te belachelijk uitzien”.⁹⁴⁶ Dat hij telkens te horen kreeg dat het uniform hem perfect paste, was daarom steeds weer een druppel olie op het vuur.⁹⁴⁷

Desalniettemin lieten vele rekruten zich fotograferen zodra ze hun uniform ontvangen hadden. Het fotografisch portret haalde voor rekruten namelijk een groot deel van haar waarde uit het feit dat ze in dat uniform waren afgebeeld.⁹⁴⁸ Zelfportretten zijn bedoeld om zich te tonen aan zichzelf en anderen. Op die manier is een fotografisch portret telkens een praktijk waarbij ‘delen’ een erg belangrijke plaats heeft. Zo’n foto is dus ook een communicatieve praktijk. De opvatting van Goffman van sociale interactie als een *performance* van de *self* helpt begrijpen hoe de eigen identiteit telkens vorm gegeven wordt en vorm krijgt in sociale interactie. Bovendien staat die identiteit ook allesbehalve vast: in elke interactie limiteren individuen hun *performance* binnen een bepaald verwachtingskader dat afgesteld is op de situationele context.⁹⁴⁹ Bijkomend is het daarom belangrijk om op te merken dat Jodi Dean, in haar onderzoek naar de selfie, stelt dat zo’n fotografisch (zelf)portret niet zozeer iemand als individu tracht af te beelden: “It’s my imitation of others and our imitation of each other”.⁹⁵⁰ Bovendien wijzen Alise Tifentale en Lev Manovich erop

⁹⁴³ Joanna BOURKE, *Dismembering the male. Men’s bodies, Britain and the Great War*, Londen, 1996, 128; SPIJKERMAN, *De innerlijke strijd*, 319.

⁹⁴⁴ SPIJKERMAN, *De innerlijke strijd*, 375.

⁹⁴⁵ EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 22 maart 1916; LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 14.

⁹⁴⁶ VAN ACKER, *Jeugd in oorlogstijd*, 96-97.

⁹⁴⁷ VAN ACKER, *Jeugd in oorlogstijd*, 97.

⁹⁴⁸ STAN, Brief aan gezin, 2 mei 1915, 12 juni 1915; RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 29 juli 1915; Octaaf VAN DER STOCK, *De kleine oorlog van drie broers*, 139.

⁹⁴⁹ GOFFMAN, *The presentation of self in everyday life*, 245.

⁹⁵⁰ Jodie DEAN, “Images without viewers: selfie communism”, *Fotomuseum Winterthur*, 1 februari 2016 (<https://www.fotomuseum.ch/de/2016/02/01/images-without-viewers-selfie-communism-2/>). Geraadpleegd op 2 augustus 2022.

dat een selfie telkens een persoon afbeeldt in diens omgeving en niet zozeer als individu.⁹⁵¹ Dergelijke perspectieven kunnen helpen om de praktijk van de portretfoto in uniform beter te begrijpen.

Voor Fritz Van Landeghem was het legeruniform onlosmakelijk verbonden met de militaire identiteit.⁹⁵² Het plaatste rekruten naast de mentale ook in de materiële wereld van het leger. Het uniform was een herkenbaar object dat de rekrut op een tastbare manier verbond met het leger. Voor de rekruten was het uniform een vorm van bevestiging en herkenning van hun soldaat-zijn. Via portretfoto's konden de rekruten hun geliefden visueel tonen dat ze zichzelf aan het vervolmaken waren tot een echte soldaat. De gedachteplaats van soldaat-man-trots gaf emotionele betekenis aan deze portretten. Zichzelf kunnen kleden en zien in het militaire uniform, wekte gevoelens van trots op, die de rekruten op zijn beurt konden versterken door zichzelf als soldaat tentoon te stellen aan derden. Van de verschillende types emotionele praktijken die Monique Scheer benoemt, zijn er in deze portretfoto's meerdere aan het werk. De rekrut mobiliseerde gevoelens van fierheid en eigenwaarde bij zichzelf en de mensen die de foto te zien kregen. Het was daarmee ook een overdracht en communicatie van dergelijke emoties. Het bestaan en delen van opvattingen over deze discursieve plaats maakte mobiliserende en communicatieve praktijken in deze portretfoto's mogelijk.

Stan liet zijn moeder echter op een zeker moment de keuze of ze haar zonen ook eens zonder volledig uniform wilde zien: "Als ge soms nog verlangde dat wij ons lieten trekken zonder ransel of kapotte, schrijft het dan maar eens".⁹⁵³ Daarmee verlegde hij de discursieve plaats waarin de foto als communicatiemiddel functioneerde. Zijn voorstel toont aan dat het verwachtingspatroon bij zowel de rekrut als de ontvanger dezelfde waren. Dat is ook waarom deze uitwisselingspraktijk werkte. Zijn voorstel wijst er daarentegen ook op dat Stan zich niet enkel bewust was van een sociaal geconstrueerde moeder-zoon-relatie (waarbij hij zijn moeder bijvoorbeeld door zijn rol als soldaat trots wilde maken), maar ook van zijn moeders liefde voor hem uitsluitend door haar moederschap. Ontdaan van al zijn rollen in de maatschappij, zoals werkkraacht, soldaat, burger... gaf zijn moeder om hem als zoon. Het was ook die hoedanigheid, louter als zoon, die hij haar wilde bieden via deze foto, indien ze dat wenste. Het getuigt van de eigen plaatsing binnen discursieve ruimtes, maar ook van de mogelijkheid tot verplaatsing naar andere ruimtes rond dezelfde communicatiemiddelen.

⁹⁵¹ Lev MANOVICH en Alise TIFENTALE, "Competitive photography and the presentation of the self", in Julia ECKEL e.a. (red.), *Exploring the selfie. Historical, theoretical, and analytical approaches to digital self-photography*, Cham, 2018, 180.

⁹⁵² FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 20 mei 1915.

⁹⁵³ STAN, Brief aan gezin, 12 juni 1915.

Afbeelding 18. Portret van Albert Vervust in het kamp van Auvours, augustus 1915 (VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 80).

Hagi Kenaan is van mening dat een selfie meer is dan louter en alleen een zelfportret, waarbij de manier van zichzelf voorstellen voorop staat.⁹⁵⁴ Dat inzicht werpt licht op het voorstel van Stan. In dergelijke portretfoto's in uniform waren mijns inziens namelijk zowel deze als voorgaande opvattingen aan het werk: de rekrut toonde zich als *individu* onderdeel van een groter *collectief*. Het uniform dat ze droegen, lieerde hen aan de bredere groep van soldaat, terwijl de foto tegelijk troost bewerkstelligde die vertrok van de rekrut als individu. Stan paste zijn *performance* binnen de foto aan, omdat hij het kader waarbinnen de foto functioneerde verschoof. Net zoals bijvoorbeeld discours over het vijandbeeld, toont dit aan dat identiteit kneedbaar was en zo ook actief ingezet werd. Rekruten waren niet louter soldaat: ze waren tevens broer, zoon, reiziger, handelaar... Wanneer een portretfoto als praktijk wordt opgevat, kan die afbeelding, en vooral de rekrutenblik erop, een indicatie zijn voor niet één *self*, maar meerdere en wisselende *selves*.

⁹⁵⁴ Hagi KENAAN, "The selfie and the face", in Julia ECKEL e.a. (red.), *Exploring the selfie. Historical, theoretical, and analytical approaches to digital self-photography*, Cham, 2018, 114.

Voor de rekruten was het kunnen dragen van een legeruniform niet alleen een vorm van trots, maar ook een stap verder in hun militaire wording. In de opleidingskampen waren ze namelijk nog geen frontsoldaten. “Wij beginnen al op soldaten te trekken”, schreef Octaaf Van der Stock op 19 mei 1915.⁹⁵⁵ De uitspraak wijst erop dat soldaat worden voor Van der Stock een proces was en niet iets dat bekomen werd door zijn aanwervingsformulier te ondertekenen. Het ontvangen van een legeruniform was daarom belangrijk binnen de uitbouw van de militaire identiteit en de wording tot (front)soldaat. Dat uniform betekende bovendien ook een stap dichterbij hun vertrek. Wie een uniform had, kon immers ook dienst doen in de loopgraven. Wanneer er een grote lading kledij toekwam, wisten rekruten namelijk dat hun training op zijn einde liep. Toen Valentin Dewaele in augustus 1915 steeds meer ladingen met kakikleurige legerjassen en schoenen zag verschijnen, was dat voor hem een reden om aan te nemen dat het vertrek naderde.⁹⁵⁶ Alles was klaar, zo zei hij, eens iedereen zijn kaki uitrusting had ontvangen.⁹⁵⁷ De trage bedeling van het uniform was daarom voor René Van Lerberghe een vorm van geruststelling. Hij wenste namelijk zo lang mogelijk weg te blijven van de frontlinies. Zo lang hij geen uitrusting had, kon hij bijgevolg nog in Normandië blijven.⁹⁵⁸ Op Achiel Van Acker na stapte elke rekrute uit het bronnencorpus echter wel uiteindelijk op de trein naar het front.

4.5 Het vertrek naar het front

De Belgische rekruten, net als de frontsoldaten, tastten vaak in het duister wat betrof informatie over het leger en zijn intenties.⁹⁵⁹ Zo was er nagenoeg altijd onzekerheid over de eigen vertrekdatum. Bovendien wisten rekruten ook niet altijd, als er een gekende datum gepland stond, of ze naar het Belgische front zouden trekken of naar een ander opleidingskamp.⁹⁶⁰ Rekruten baseerden zich daarom naast de levering van (kakikleurige) uniformen ook op andere signalen die een aanwijzing konden zijn voor het vertrek naar de loopgraven. Stan dacht dat hij in de tweede helft van juli 1915 naar het front zou gestuurd worden, want dat was de periode van “grote revues met de nationale feesten”. Er deden vermoedens de ronde dat het leger daarmee ook meerdere versterkingen zou uitschepen.⁹⁶¹ Voor Valentin Dewaele sterkte een bijkomend doktersbezoek hem dan weer in zijn overtuiging dat hun vertrek nabij was.⁹⁶² Zelf geloofden de rekruten op den duur niet meer wat het leger hen vertelde en namen ze alles met een korrel

⁹⁵⁵ Octaaf VAN DER STOCK, *De kleine oorlog van drie broers*, 129.

⁹⁵⁶ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 13 augustus 1915.

⁹⁵⁷ BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 81: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 5 september 1915.

⁹⁵⁸ Bijvoorbeeld RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 20 december 1914, 23 december 1914, 5 januari 1915.

⁹⁵⁹ ROUSSEAU, *La guerre censurée*, 31-32.

⁹⁶⁰ RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 20 december 1914, 16 december 1914, 11 februari 1915, 24 mei 1915; IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC008, nr. 35: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 30 mei 1915; VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 20 april 1915, 24 juli 1915; BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b, nr. 69: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 8 augustus 1915.

⁹⁶¹ STAN, Brief aan gezin, 27 juni 1915.

⁹⁶² VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 23 september 1915.

zout.⁹⁶³ Wanneer het vertrek echter daadwerkelijk aanbrak, stonden sommigen te popelen, anderen waren minder happig, maar vertrekken moesten ze.

4.5.1 De feestelijkheden ter afscheid

In de opleidingskampen ging het vertrek naar het front samen met een ceremonieel aandoend afscheid. Het vervulde het ongedurige verlangen van de rekruten en was het startsein van het volgende hoofdstuk in hun militaire carrière. Midden mei 1915 beschreef Fritz Van Landeghem op een levendige manier zo het vertrek van driehonderd soldaten vanuit Carteret, wat indruk had gemaakt op hem. De uittocht was een groot feest, een “onvergetelijken dag”. Rijen rekruten vormden een pad naar de trein voor de vertrekkenden. Bloemen sierden degenen die naar het front trokken en ook de trein was ermee bekranst. Gezang begeleidde de soldaten naar het station en het vertrek raakte hen allen: “daar hebben wij allemaal mee tranen staan op kijken”. Alle rekruten wilden niets liever dan mee op de trein springen, zo zei Van Landeghem. De achterblijvende rekruten prezen de vertrekkende volop gelukkig, maar troostten zich met de gedachte dat zij de volgende keer aan de beurt zouden zijn.⁹⁶⁴

Afbeelding 19. Vertrek van de *miliciens* van 1914 te Saint-Lô (DEWAELE, *De oorlog van Valentin*, 18).

De ijver om naar de loopgraven te trekken werd duidelijk gewaardeerd. Verschillenden hadden gevraagd of ze ook niet mee naar het front mochten en uiteindelijk werd toelating gegeven aan enkelen die voorheen al militair onderwijs hadden gevolgd. “Die hebben wij (pelot. spec.) een ovatie gebracht”. Niemand sribbelde tegen, zo zei hij. Er werd “een krachtigen “Vlaamschen Leeuw” gezongen, waarin de Walen perfect meedoen”. Op het moment dat de trein vertrok, barstten de achterblijvende rekruten in “brullen” uit. Enkele “brakken Brabançonne[s]” stegen uit

⁹⁶³ VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 5 september 1915.

⁹⁶⁴ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 17 mei 1915.

de menigte op. Kepies werden op geweren hoog de lucht in gestoken en iedereen begon “bokkensprongen te maken gelijk zotten”. Eens de trein uit zicht, keerden de rekruten terug huiswaarts, “met den neus in den grond”.⁹⁶⁵

Dit verhaal maakt duidelijk dat vertrekceremonies een culminatiepunt waren van heel wat verlangens, denkbeelden en emoties. In het bijzonder twee aspecten van die vertrekken krijgen hier aandacht: gehuil en gezang. Rekruten beschreven telkens dezelfde afscheidsscènes, waarbij het vloeien van tranen soms kon fungeren als uitdrukking van de emotionaliteit die daarmee gepaard ging.⁹⁶⁶ In het bronnencorpus komen die tranen voor als uitdrukking van verscheidene soorten verdriet. In het voorbeeld van Van Landeghem waren deze tranen een uiting voor een verlangen naar het front dat niet ingelost werd. Anderen lieten tranen wanneer patriottische toespraken hen raakten.⁹⁶⁷ Verder benadrukte Stan de vriendschappen tussen de rekruten. De scheiding tussen “makkers” was voor hem wat het afscheid zo emotioneel maakte: “die flinke kerels” leken net “kleine kinders”, niet uit angst, maar omdat zij “al hunne makkers” moesten “achterlaten”.⁹⁶⁸ Wat daarbij opvalt, is dat tranen telkens als collectief uitgedrukt werden. Wanneer emoties als vreugde, ongeduld, frustratie... een plaats kregen in de egodocumenten werden die telkens gelieerd aan de protagonist als individu. Tranen vonden in de bronnen daarentegen altijd een verbinding met de rekruten als groep, niet met een individuele ‘ik’.

De tranen in de rekrutengeschriften vertonen grote gelijkenissen met de tranen die André Loez onderzocht bij Franse soldaten. Daarbij benadert hij tranen als polysemantisch: tranen hebben een meervoudige betekenis. Loez argumenteert dat tranen geen ruimte kregen binnen de militaire identiteit en het frontleven, tenzij ze omkaderd waren door officiële ceremonies of een normatieve uitdrukking met betrekking tot de vijand belichaamden. Hoewel reeds aangetoond is dat tranen wel degelijk zonder schaamte verwoord werden in dagboeken en brieven, is het die ceremoniële aangelegenheid die in dit onderzoek van belang is. Loez stelt namelijk dat tranen die daar gelaten werden, een patriottisch symbool waren. Begrafenissen, missen en patriottische toespraken deden de (volgens Loez) negatieve connotatie van tranen te niet: “They are no longer a sign of weakness but a patriotic tribute”.⁹⁶⁹ Ook bij het vertrek van de Belgische rekruten naar het front vloeiden patriottische tranen bij de achterblijvers. Ze drukten daarmee immers een ongebreideld en vooral onvervuld frontverlangen uit. Het was een *performance* eerder dan de uiting van een individueel gevoel. Dergelijke tranen pasten op die manier ook binnen het strijdersrepertoire zoals Spijkerman dat definieert, waarmee uitdrukking gegeven werd aan de idee van de heroïsche soldaat.⁹⁷⁰

Nog opvallend is dat Stan wees op kinderlijke tranen. Ook dat vindt namelijk een echo in Loez’ onderzoek. Loez duidt zulke tranen als ontoelaatbaar voor frontsoldaten en als een gebrek aan

⁹⁶⁵ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 17 mei 1915.

⁹⁶⁶ Bijvoorbeeld FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 17 mei 1915; STAN, Brief aan gezin, 12 juni 1915; O, *Oorlog 1914-1918*, 11; LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 15.

⁹⁶⁷ O, *Oorlog 1914-1918*, 11.

⁹⁶⁸ STAN, Brief aan gezin, 12 juni 1915.

⁹⁶⁹ André LOEZ, “Tears in the trenches. A history of emotions and the experience of war”, in Jenny MACLEOD en Pierre PURSEIGLE (red.), *Uncovered fields. Perspectives in First World War studies*, Boston, 2004, 211, 220-222; VIDAL-NAQUET, “Écrire ses émotions”, 123-126.

⁹⁷⁰ SPIJKERMAN, *De innerlijke strijd*, 51.

emotionele zelfcontrole.⁹⁷¹ Het klopt dat Stan met de woorden “kleine kinders” een normatief gehalte toekende aan tranen. Door wenen immers in verband te brengen met kinderen, stelde hij ook dat volwassenen dat niet op dezelfde manier hoorden te doen. Wat daarom nog op te merken valt, is zijn explicitering dat het niet ging om angsttranen. Deze “flinke kerels” gaven met hun tranen daarentegen uiting aan verdriet, omdat vrienden hun wegen moesten scheiden. Dat wil twee dingen zeggen.

Ten eerste zag Stan die kinderlijke tranen niet als een zwakte, maar als oprechte en bewonderenswaardige genegenheid voor naaste vrienden. Ten tweede waren dit bijgevolg ook geen patriottische tranen. Hoewel ze vloeiden binnen het kader van wat veelal een patriottisch vertrek was, ontleenden ze hun bestaan niet aan dat kader zelf. De dichotomie die Loez stelt tussen georkestreerde of heilige tranen enerzijds en emotioneel-situationele tranen anderzijds, is dus niet zo sluitend als in zijn artikel weergegeven wordt. Bovendien zijn de tranen die Clémentine Vidal-Naquet herkent steeds individueel. In de bronnen die ze citeert of aanhaalt, werden die tranen als persoonlijk gecommuniceerd naar echtgenotes.⁹⁷² De tranen die Stan benoemde, werden daarentegen gedeeld met een brede groep rekruten in een publieke ruimte. Ze liggen daarmee op het snijvlak van Loez’ en Vidal-Naquets onderzoek en konden dus op verschillende wijzen betekenis hebben.

Naast gehuil was ook het zingen van liederen een belangrijk onderdeel van het vertrek. “[M]et eene kloeke “Brabançonne”” en strijdlideren zetten de toekomstige frontsoldaten hun laatste stappen als rekrut.⁹⁷³ Eerder bleek al dat volksliederen een grote emotionele impact konden hebben op het gemoed (cf. 4.4.3). Daarom wil ik de rol van zulke liederen hier verder uitdiepen. Bij vertrekceremonies kunnen ze, net als de tranen, geduid worden binnen wat Spijkerman herkent als het strijdersrepertoire. Josephine Hoegaerts bestudeerde bovendien hoe *soundscales* (een nationaal ‘akoestisch landschap’) al in de negentiende eeuw een rol speelden in de actieve vorming van (Belgische) masculiene mannen. Binnen het kader van het leger dienden patriottische liederen onder andere om vaderlandsliefde in hart en geest te laten doordringen. Op die manier droegen ze bij tot de effectieve opleiding van rekrut tot soldaat.⁹⁷⁴ Het Belgische landschap kwam in dergelijke liederen erg veel aan bod. Omdat het bovendien ging over populaire liederen, speelden ze een affectieve rol in oorlogsmobilisatie.⁹⁷⁵ Door de vele verwijzingen naar het Belgische landschap leerden rekruten in het negentiende-eeuwse België houden van hun vaderland op een geografisch-materiële manier. Rivieren, steden, landschappen... waren symbolen waaraan vaderlandsliefde zich in de liederen kon vasthechten.⁹⁷⁶

Joep Leerssen merkt bovendien op dat zulke liederen *embodied communities* teweegbrengen en een vorm van banaal nationalisme zijn. De bevolking pikt ze op in haar omgeving op een

⁹⁷¹ LOEZ, “Tears in the trenches”, 213.

⁹⁷² VIDAL-NAQUET, “Écrire ses émotions”, 123-126. Zie ook bijvoorbeeld Leo BLOKKEN, *Leo Blokken 1914-1918*, 72.

⁹⁷³ STAN, Brief aan gezin, 12 juni 1915.

⁹⁷⁴ HOEGAERTS, *Constructions of identity and citizenship in Belgium*, 10, 107.

⁹⁷⁵ Barbara DERUYTTER, “The layering of Belgian national identities during the First World War”, in Nico WOUTERS en Laurence VAN YPERSELE (red.), *Nations, identities and the First World War. Shifting loyalties to the Fatherland*, Londen, 2018, 155, 157.

⁹⁷⁶ HOEGAERTS, *Constructions of identity and citizenship in Belgium*, 171.

performatieve manier. Hoewel mensen zich aanvankelijk misschien niet herkennen in of verbonden voelen met het repertoire, komen ze er steeds opnieuw mee in aanraking. Lieder worden juist aangeleerd door blootstelling aan hun praktijk, als *performance*. Net daarin lag die banaliteit, zo stelt Leerssen: “literary background noise, unremarkable in its individual instances, but present everywhere”. Precies daarom konden dergelijke liederen een grote kracht uitoefenen op het emotioneel beleven.⁹⁷⁷

In de *centres d’instruction* maakten liederen deel uit van het theoretische onderricht en de marstrainingen. Daarnaast waren ze ook onderdeel van defilés en werden ze in concerten opgevoerd.⁹⁷⁸ Verder bouwend op voorgenoemd onderzoek, is het daarom interessant de invulling die rekruten aan deze liederen gaven, te belichten. Fritz Van Landeghems heimwee naar Gent kreeg door het horen van de Vlaamse Leeuw vrij spel. Volksliederen waren namelijk een emotionele verbinding met België als thuisland, zo stelt Barbara Deruytter.⁹⁷⁹ Het lied maakte in Van Landeghem niet zozeer een nationaal-patriottisch gevoel los, dan wel het verlangen naar zijn eigen woonplek. In zekere zin kon het leger met patriottische liederen dus inderdaad vaderlandsliefde stimuleren. Toch moet daarbij opgemerkt dat die vaderlandsliefde heel ruim en diffuus begrepen moet worden. Zoals John Horne immers opmerkt, liepen in de Eerste Wereldoorlog het ‘vaderland’ en de natie niet altijd parallel en doelden soldaten met hun ‘vaderland’ in de eerste plaats op plekken waarmee ze een persoonlijke band voelden.⁹⁸⁰ Voor de ene herinnerden zulke liederen aan Gent, voor anderen aan Antwerpen, voor nog anderen aan Ieper, enzovoort. Net zoals in de liederen regionale landschappen werden bezongen, entte de liefde voor het vaderland van de rekruten zich op lokale geografie of symbolen.

Binnen het militaire gedachtegoed in het eind-negentiende-eeuwse België leefde de idee dat enkel liefgehad kan worden wat gekend is door concrete ervaringen. Rekruten reisden daarom doorheen België.⁹⁸¹ Die gedachte is erg duidelijk in de heimwee die de rekruten ervaarden. Hun eigen streken, de plek waar ze thuis waren, vormden voor hen het belangrijkste mikpunt in hun verlangens naar het einde van de oorlog: net als voordien rustig thuis kunnen verkeren. De liederen die ze al heel hun leven hoorden, maakten die affectieve verbinding in hen los. Het versterkte hun strijdvaardigheid, omdat het de pijnlijke vinger legde op wat hen ontbrak. Eerder beluisterden ze immers die liederen in vredevolle context, op nationale feesten, maar ook onderling en elders. Het was in oorlogstijd, wanneer deze liederen buiten België gezongen werden, dat het discours erin op een diepgaandere manier betekenis kreeg.

Die nationale liederen zorgden bovendien voor de versterking van een groepsidentiteit, of dat was toch alleszins de bedoeling. Voor de Belgische casus is het daarom interessant om het effect van die liederen op de Vlaamse, Waalse of Belgische identiteit te onderzoeken, wat Barbara

⁹⁷⁷ DERUYTTER, “The layering of Belgian national identities during the First World War”, 157-158; Joep LEERSEN, “German influences. Choirs, repertoires, nationalities”, in Kirsztina LAJOSI en Andreas STYNEN (red.), *Choral societies and nationalism in Europe*, Leiden en Boston, 2015, 16-18.

⁹⁷⁸ Bijvoorbeeld RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 30 april 1915; VAN ACKER, *Jeugd in oorlogstijd*, 91.

⁹⁷⁹ DERUYTTER, “The layering of Belgian national identities during the First World War”, 164.

⁹⁸⁰ John HORNE, “Patriotism and the enemy. Political identity as a weapon”, in Nico WOUTERS en Laurence VAN YPERSELE (red.), *Nations, identities and the First World War. Shifting loyalties to the Fatherland*, Londen, 2018, 17-18.

⁹⁸¹ HOEGAERTS, *Constructions of identity and citizenship in Belgium*, 170.

Deruytter reeds deed. Zij concludeert dat de nationale identiteit binnen deze liederen op een gelaagde manier was samengesteld. Nederlandstalige soldaten bezongen een verweven Vlaamse en Belgische identiteit. Deruytter wijst er op dat de Vlaamse symbolen in *De Vlaamse Leeuw* doorheen de oorlog een steeds dubbelzinniger karakter kregen in de publieke opinie. De symbolen leken namelijk bij het zingen toch vaak louter als Vlaams opgevat, wat inging tegen de idee van een gelaagde, maar wel harmonieuze Belgische identiteit.⁹⁸² Dat Fritz Van Landeghem dus specifiek *De Vlaamse Leeuw* aanhaalde, past misschien ook in die gelaagde of conflictueuze identiteit. Hij vertelde echter ook dat hij na een patriottische speech met zijn mederekruten “al te gaar de Brabanconne [had] gezongen”.⁹⁸³ Het vraagstuk van de Vlaamse identiteit is erg interessant, maar staat in deze thesis niet centraal. Hier is het belangrijkste dat nationale liederen heimwee opwekten, omdat ze herinnerden aan plaatsen waarmee de rekrut een persoonlijke band voelde; in het geval van Van Landeghem was dat Gent.⁹⁸⁴

Tot slot gingen ook patriottische toespraken samen met het vertrek. Voor zijn vertrek naar het front, op 19 februari 1915, kreeg Theofiel O zo’n speech te horen:

Op dat ogenblik kwam ook de “Major d’Artillerie” vergezeld van een goede tolk een meeting geven, wat diende om ons aan te moedigen, ons bloed te doen koken om als leeuwen de vijand aan te vallen, te verjagen en neer te vellen. Ieder voelde zich dubbel sterk, zijn verhalen hadden ons hart geraakt, zodanig dat bijna iedereen tranen uit de ogen moest vegen. De Majoor haalde enkele bijzonderheden aan, hetgeen in Visé, te Luik en te Dinant en op andere plaatsen was voorgevallen: de Duitse misdrijven, de marteling der moeders, demishandelingen [sic] der jonge dochters, de verbeuling der kleine kinderen.⁹⁸⁵

Daarnaast benadrukte de majoor ook hoe zowel de koning als koningin zich op hun manier inzetten voor het land. Koning Albert bezocht zijn soldaten en stapte mee in de vuurlinies, terwijl koningin Elisabeth bijvoorbeeld hielp bij de ziekenzorg.⁹⁸⁶ De taal die de rekruten er te horen kregen, was erg sterk. Het leger deed beroep op de verhalen van de Duitse gruweldaden om vechtlust in de rekruten te doen opleven. Dat gebeurde in normatieve, maar vooral heel beeldrijke taal. De rekruten waren leeuwen: sterke, fiere, krachtige jachtdieren. Woede, als kokend bloed, moest een drijfveer zijn in het bekampen van de vijand; die woede werd op zijn beurt aangewakkerd door die verhalen over “de Duitse misdrijven”. De speech zorgde ervoor dat de rekruten koste wat het kosten mocht hun vaderland wilden redden. Naast hun “broeders” wilden ze meestrijden, sterven als het moest.⁹⁸⁷ Zo vertrokken ze naar het front.

4.5.2 Het gemoed bij vertrek

Zeker niet alle rekruten waren blij eens het vertrek naar het front aanbrak; niet verwonderlijk gaat het dan om de rekruten die geen verlangen naar het front uitdrukten (4.4.3). René Van Lerberghe had er zo bijvoorbeeld alles aan gedaan om zijn vertrek uit te stellen. Raphael Desmet

⁹⁸² DERUYTTER, “The layering of Belgian national identities during the First World War”, 155, 157, 161, 164-168.

⁹⁸³ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 25 juli 1915. Zie ook STAN, Brief aan gezin, 12 juni 1915.

⁹⁸⁴ DERUYTTER, “The layering of Belgian national identities during the First World War”, 164.

⁹⁸⁵ O, *Oorlog 1914-1918*, 10.

⁹⁸⁶ O, *Oorlog 1914-1918*, 10.

⁹⁸⁷ O, *Oorlog 1914-1918*, 11.

wilde gewoonweg geen strijd leveren en niemand “doodschieten”. Het leger lokte hem en zijn mederekruten daarentegen met een list naar het front. Er werd de rekruten immers verteld dat wie wilde, naar België kon om daar aan de controleposten aan het front paspoorten te controleren: “zulke blauwe bloempjes maakten ze ons wijs om ons naar het front te krijgen”. Desmet en zijn vrienden gaven zich meteen op, maar in tegenstelling tot wat hen beloofd was, werden ze rechtstreeks naar de loopgraven gestuurd.⁹⁸⁸

Voor andere rekruten was het vertrek daarentegen vaak reden tot vreugde, omdat het moment aanbrak waarnaar zij wel zo verlangd hadden. Die vreugde mag daarentegen niet zonder meer eenduidig opgevat worden. Die gemoedstoestand kon immers grofweg een strijdlustig, thuisverlangend of ernstig karakter hebben. Die strijdlustige vreugde, in tegenstelling tot wat verwacht zou worden op basis van secundaire literatuur, omvatte in mijn bronnencorpus slechts de minderheid. Wanneer ze wel geuit werd, ging dat aan de ene kant vaak samen met een erg uitgesproken patriottisch discours. In een erg patriottische geest kwam Octaaf Van der Stock aan in Valognes en naar het einde van zijn opleiding toe weerklonk in zijn brieven nog steeds diezelfde retoriek. In een zeer gezwollen en literaire stijl drukte hij, vanuit een diepe religieuze overtuiging, zijn strijdlust uit. Daarbij schuwde hij geen beeldrijke metaforen en legde ook de nadruk op het onrecht dat zijn vaderland was aangedaan:

Beminde Broeder Louis, de dag gaat stilaan naderen waarop wij onze wapenbroeders zullen gaan vervoegen aan den onsterfelijken en onvergetelijken IJzer. Met vurigheid verlangen wij naar die dag en wij gaan er fier op deel te mogen nemen aan dezen reuzenstrijd die nog geen einde ziet. (...) Allen zijn goed gestemd en met leeuwenmoed bezield om ons vaderland te gaan schoon vagen van de vreemde overheersching en dwingelandij. Ja, lang genoeg speelt hij daar den baas, maar het zal er gaan gasteren nu de jonge leeuwenkrachten er zich gaan mee moeien. Aan die wondere krachten kan hij niet weerstaan. Zoo verzekeren wij u, beste broeder, dat wij binnenkort, betrouwende op de Rechtvaardigheid van onzen Opperen Meester, op de verstandige leiding van onze oversten en betrouwend op onze eigene krachten, in ons geliefd, maar helaas geteisterd en verarmoed vaderland zullen terugkeeren. Doch het weerzien van al onze geliefden, onze teergeliefde Moeder, broeders en zusters, bloedverwanten en vrienden, zal ons een aangename troost wezen en de ellende eenigzins doen vergeten. Bidden wij de Almachtigen God, de Goddelijke Voorzienigheid, de H. Maagd Maria en de H. Jozef opdat zij allen ons zouden willen beschermen en onze krachten met de eindzegepraal bekronen.⁹⁸⁹

Aan de andere kant werd die strijdlust ook gekleurd door het ideaal van soldaat-zijn. Waar andere rekruten het vechten zagen als een middel om hun thuis te bevrijden, zagen bijvoorbeeld Fritz Van Landeghem en Firmin Bonhomme strijd leveren als een avontuur op zich. Van Landeghem wilde dolgraag “nekeer vechten” en Bonhomme verheugde zich op de loopgraven, omdat een militaire identiteit bij hem een lang gekoesterde droom was: “Vraiment il n’y a rien de tel que d’être soldat !”.⁹⁹⁰

⁹⁸⁸ DESMET, *Dagboek Raphael Desmet*, 11-12.

⁹⁸⁹ Octaaf VAN DER STOCK, *De kleine oorlog van drie broers*, 139-140.

⁹⁹⁰ FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 25 juni 1915; BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 32.

Afbeelding 20. Octaaf Van der Stock in het oude Belgische uniform te Valognes, april-mei 1915 (VAN DER STOCK, *De kleine oorlog van drie broers*, 124).

Vaker voorkomend dan dergelijke strijdlustige blijdschap, getuigde mijn bronnencorpus daarentegen van een vreugde geworteld in heimwee. Eerder dan aan strijdlust, gaf Gaston Le Roy zo uiting aan strijdvaardigheid. Le Roy en zijn mederekruten drukten al springend en zingend hun overgelukkige blijdschap uit. De reden die hij daarvoor aangaf was tweeledig. Niet alleen konden ze terug voet zetten op “den vadergrond” en dicht bij hun “stamgenooten (...) zijn”, ook waren ze “eindelijk verlost (...) uit die vunzige kazerne”. Hij wees daarbij op de koelbloedigheid en geestdrift die iedereen aan de dag legde.⁹⁹¹ Er zijn daarin zeker heel wat verwijzingen naar patriottisch gedachtegoed aan te duiden. Niettemin is uit de voorgaande maanden in zijn dagboek duidelijk dat heimwee en in grote mate het kazerneleven zijn verlangen naar het front stuurden. Valentin Dewaele verwoordde mooi de essentie van dat gevoel: “Je suis plein de joie et de courage à la pensée de rentrer en Belgique, pays de bon tabac et de bonne bière”.⁹⁹² Het verlangen naar de kleine gekende dingen en de terugkeer naar normaliteit is erg duidelijk. Dewaele wilde terugkeren naar België, zijn thuisland, het land van al het goede, waar hij kon eten en drinken wat hij lekker vond, de tabak kon roken die hem smaakte en waar hij de straten kende als zijn broekzak.

⁹⁹¹ LE ROY, *Dagboek 1915-1918*, 39-40; BONHOMME, *Mes souvenirs de la Guerre*, 43-44.

⁹⁹² VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 22 februari 1916.

In dat vreugdige vertrek naar België scholen ook andere emoties. Stan was erg blij dat hij Valognes kon verlaten in zijn hoop meer afwisseling te vinden aan het front en zijn “Belgelandje” weer te zien.⁹⁹³ Die blijdschap ging echter samen met bittere ernst. Doorheen zijn hele briefwisseling voerde Stan als het ware een luchtig gesprek aan de keukentafel met zijn gezin, maar bij het aanbreken van zijn vertrek vernoemde hij God en zijn plicht op een heel andere toon:

Nu zal ik u maar eerst kunnen vertellen en bijzonder na den oorlog indien God mij het terugkeeren schenken wilt. Ik vraag niet meer als mijne plicht te mogen volbrengen, dan zal ik toch den grooten troost hebben nooit te kort te zijn gekomen aan mijne plichten als Belg.

(...) Ik hoop dat ge mij in uwe geleden niet zult vergeeten, want ik voel dat ik de gratie Gods nodig heb in dit nieuwe leven.⁹⁹⁴

God bepaalde of hij in de oorlog het leven zou laten of behouden. Het leven als frontsoldaat was voor hem een nieuw hoofdstuk in zijn bestaan. Dat nieuwe hoofdstuk begon hij met het besef dat heel wat beproevingen hem te wachten stonden. Stan kende de frontrealiteit niet uit eigen ervaring en had door zijn training bijvoorbeeld een erg heldhaftig beeld van bajonetaanvallen. Desondanks had hij het gevoel dat hij net als ieder ander slachtoffer kon worden van het oorlogsgeweld. Hij hoopte dus dat God hem gunstig gezind zou zijn. Toch kreeg hij in zijn brief geen bange aanschijn. “[M]et Gods hulp is er niets te vreezen”. Vervuld van “moed en hoop” verliet hij Valognes, vreugdig, maar ook met nuchtere ernst.⁹⁹⁵ Zijn plicht volbrengen was voor hem daarin het belangrijkste: het was zijn troost en drijfveer. Albert Vervust merkte in zijn memoires dergelijk onderscheid op bij de rekruten op zijn treinreis naar het front. Sommige rekruten laafden zich gretig aan de drank en zongen uit volle borst. Anderen, “die kalmer waren en wel wisten wat die afreis inhield”, probeerden wat rust en slaap te vatten.⁹⁹⁶

Hoewel de toon van Stan in deze brief verzwaarde, drukte hij geen angst uit. Andere rekruten deden dat evenmin. In brieven speelde de familie daarbij een belangrijke rol. Zoals reeds aangetoond was wat een rekrut vertelde, namelijk vaak een middel tot troost en geruststelling (cf. 3.4.3 en 4.2.4). Bovendien werd ook al duidelijk dat voor velen kloekmoedigheid een na te streven ideaal was; zich bang betonen zou daar niet aan beantwoorden (cf. 4.4.2). Daarbij kwam ook nog de onwetendheid en daardoor het irrealistische beeld dat rekruten van de oorlog hadden (cf. 4.2.2). Angst zijn eigen dood tegemoet te gaan, zal zeker hebben geleefd in de instructiecentra, maar rekruten gaven er in de bronnen geen uitdrukking aan. Hoewel dus door het voorbeeld van Stan duidelijk is dat de dood door zijn hoofd speelde, is de angst die daarvoor leefde moeilijk in kaart te brengen.

In hoeverre rekruten daadwerkelijk onwetend waren over de frontrealiteit, kan aan de hand van brieven niet sluitend vastgesteld worden. Rekruten hielden immers rekening met hun familie die de brieven te lezen kregen. Toch kan met zekerheid gesteld worden dat rekruten met een veeleer irrealistisch beeld van de frontervaring naar de loopgraven trokken. Memoires wijzen namelijk in retrospectief op de onwetendheid bij het verlaten van de opleidingskampen. Bij de

⁹⁹³ STAN, Brief aan gezin, 3 juli 1915; STAN, Brief aan gezin, 22 juli 1915.

⁹⁹⁴ STAN, Brief aan gezin, 22 juli 1915.

⁹⁹⁵ STAN, Brief aan gezin, 22 juli 1915.

⁹⁹⁶ VERVUST, *Jeugd in oorlogsjaren*, 92.

beschrijving van zijn vertrekceremonie schetste Jef Vermeiren zo een interessant beeld: “Wij werden vereerd en geroemd als de vette os in Antwerpen, de dag voor hij geslacht wordt”. Vermeiren creëerde met deze woorden een schijnheilige sfeer. De os was nietsvermoedend dat hij geslacht zou worden en zag als het ware enkel feest en vreugde. Het leger daarentegen, zo leek Vermeiren te willen zeggen, stuurde die os de dood in. Voor Vermeiren was de ceremonie een sluier die over de donkere werkelijkheid gedrapeerd werd. De rekruten waren niet meer dan offervlees; ze stortten zich in een ‘slachtveld’ waar ze in feite niets over wisten. “Wij trokken het grote avontuur tegemoet”, sloot Vermeiren zijn relaas over de opleiding af.⁹⁹⁷ Die verwoording klinkt speels, uitdagend en spannend en misschien ook daardoor juist vol cynische ironie. Vermeiren wist immers hoe het verhaal zich zou verderzetten.

Vooraf in zijn relaas over het vertrek naar het front wordt Theofiel O’s diepgewortelde ontsteltenis over de beeldvorming door het leger duidelijk. Meteen na een fragment over de patriottische toespraak van een majoor bij vertrek, schreef hij immers wat er allemaal niet aan hen verteld werd. Frontsoldaten brachten in schrijnende omstandigheden hun tijd in de loopgraven door en moesten standhouden ondanks grotere sterkte van de vijand. Hij schreef over frontsoldaten die na elf dagen zonder eten of rust afgelost werden, maar de volgende dag alweer terug moesten. Dat 7de Linierement moest de Duitse troepen de weg naar Calais versperren. Uiteindelijk mochten de soldaten toch naar De Panne, waar O ze met veel droefheid aanschouwde: ze waren “gans uitgehongerd, zonder schoenen, zonder ondergoed”. Verstomd zag O dit aan, want hij kon niet geloven dat zelfs nu nog die frontsoldaten oefeningen moesten uitvoeren. Was dit de dankbaarheid die het leger hen toonde? Ontgoocheld in het leger en de koning nam hij deze armzalige taferelen in aanschouw. Hij noemde het tot tweemaal toe een schande. Zijn verontwaardiging groeide, omdat de frontsoldaten door commandant Majuive verweten werd lafaards te zijn. De frontsoldaten hadden de kracht niet meer ertegen in te gaan en lieten “zich leiden als schapen”.⁹⁹⁸

Rekruten en soldaten, zo schreef O, waren gewoonweg kanonnenvlees. Door hun vaderlandsliefde, gestoeld op een onwetende blik op de werkelijkheid, hadden ze daar geen besef van. Ook door de frontkledij die ze kregen dachten “velen (...) dat wij niet tot kanonnenvlees bestemd waren, omdat wij daar voor te deftig aangekleed waren”. Hij merkte op dat de tranen bij zijn gastvrouwen tijdens zijn vertrek veel meer betekenis hadden dan hij toen wist. Zij beseften welk gevaar hij tegemoet ging, terwijl hij dat nog niet door had. Hij was er namelijk van overtuigd, zo schreef hij, “dat oorlogsvoeren voor ons een heilige en rechtvaardige plicht was”. Het beeld van de oorlog was nog niet op hun eigen netvlies gebrand en zonder dat ze het toen beseften waren ze slechts “een mug” voor het Duitse leger, in één simpele klap neer te slaan.⁹⁹⁹ Zo liep de militaire opleiding op zijn einde. Heel wat rekruten vertrokken naar de loopgraven met een oorlog in hun hoofd die niet de echte was, zonder zich daarvan bewust te zijn. Feestelijk werden ze in hun opleidingskamp uitgezwaaid en stapten op de trein die hen zou brengen van Noord-Frankrijk naar België, van rekrut naar soldaat.

⁹⁹⁷ VERMEIREN, *Mijn grote oorlog*, 33.

⁹⁹⁸ O, *Oorlog 1914-1918*, 11.

⁹⁹⁹ O, *Oorlog 1914-1918*, 6-7, 10, 12.

Besluit

Het doel van deze thesis was niet om een antwoord te formuleren op de veelvuldig gestelde vraag hoe soldaten vier jaar lang deze oorlog volhielden. De opleidingskampen vormden echter als het ware een kweek- en broeikas waarin het leger haar toekomstige soldaten trachtte te boetsen tot patriottische *combattants*. In die fase van hun militaire carrière hadden de rekruten het oorlogsgeweld aan het front nog niet aan den lijve ondervonden. De vraag hoe ze die extreme omstandigheden volhielden, is dus niet aan de orde. Wel is het interessant om de opleidingservaring op te nemen in onderzoek naar de frontervaring, want die rekrutenperiode biedt heel wat aanknopingspunten om de militaire oorlogservaring, en de impact van specifiek de frontervaring daarop, op een diepgaandere manier te begrijpen.

Ongeveer 90 000 Belgische jongemannen reisden in 1914-1918 te voet, met de boot en met de trein af naar Noord-Frankrijk, om zich daar te laten omscholen tot soldaat. Het veldleger verloor manschappen in de oorlog en had daarvoor vervanging nodig. In oktober 1914 riep het bijgevolg de *centres d'instruction* in het leven, zodat de Belgische strijdkracht op sterkte kon blijven. De ervaring van die afgelegde weg naar de instructiecentra zette telkens de toon voor de manier waarop een rekrut ook de opleiding die daarop volgde, zou beleven. Het was een reis waarin rekruten vaak niets wisten over hun bestemming, op overladen treinen moesten kruipen en 'hun plan trekken'. Wie hier al diep moest graven naar motivatie en de omstandigheden vervloekte, keek ook de gehele verdere opleiding gefrustreerd naar alles wat hij zag. Anderen verbeterden zich of gaven een positieve kwinkslag aan al wat op hun weg kwam en hielden die ingesteldheid doorheen hun hele rekrutenperiode veelal aan. Chaos en improvisatie kenmerkten de eerste transporten in 1914, waarbij rekruten doorheen West-Vlaanderen richting Duinkerke trokken om daar de boot op te stappen naar Cherbourg en met de trein verder te gaan tot hun bestemming. Oorlogsvrijwilligers in 1915 dienden zich aan in Engeland of Frankrijk en hoewel er toen al drukbereisde routes waren, wisten de rekruten in Frankrijk zelf ook vaak erg weinig over hoe hun reis daar verder zou verlopen.

Het rekrutenleven leek in grote mate op het garnizoensleven en de rustperiodes aan het front. De tijd trok er zich erg regelmatig voort, maar de monotonie daarbinnen was de rekruten vaak te veel. Vooral de fysieke basistraining zorgde door haar gebrek aan variatie voor heel wat frustraties. De militaire opleiding bestond binnen de rekrutenervaring uit vier hoofdonderdelen: de "oefeningen", marstraining, schiettraining en training op de velddienst. De militaire opleiding was zwaar en zorgde voor grote vermoeidheid, maar dat resulteerde op zijn beurt net in trots, omdat rekruten ondanks de intensiteit, toch de oefeningen wisten te volbrengen. Die fierheid was voor sommigen een identiteitsvormende emotie: rekruten vatten het aan om zichzelf als een fitte man te tonen aan anderen. Het leger slaagde evenwel niet in zijn doelstelling om door middel van afwisseling binnen de training het enthousiasme bij de rekruten hoog te houden. De *service de campagne* was voor velen bovendien het favoriete onderdeel, omdat het als enige wel afwisseling bracht en ook het landschap voor een zekere normaliteit en ontspanning zorgde.

Inspectiedossiers, instructiehandboeken en beschrijvingen uit egodocumenten komen zeer sterk overeen met de Franse militaire instructie aan het einde van de negentiende eeuw en de geest van het Belgische vooroorlogse militaire onderricht, respectievelijk onderzocht door Odile

Roynette en Nel de Mûelenaere. Heel wat idealen als zelfbeheersing, mannelijke kracht en patriottisme hadden een belangrijke rol in de vormgeving van de training en ook in de methode zaten parallellen; zo wilde het leger de rekruten bestand maken tegen vermoeidheid, juist door hen tot uitputting te drijven. Bovendien herkennen Timothy Bowman, Mark Connelly en Peter Simkins de idee van een stijgende lijn in de training van Britse rekruten, wat ook in de Belgische opleidingskampen zichtbaar was. In tegenstelling tot de beoogde variatie, was dat een doelstelling waarin het Belgische leger meestal wel slaagde; marsen vergrootten doorheen de opleidingsperiode in afstand, de schietafstand nam toe en de velddienst werd stelselmatig complexer.

In de Belgische instructiecentra kregen rekruten drie maal per dag en voldoende te eten, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Britse rekruten: Belgische rekruten werden effectief gevoed, op de manier en met het ritme dat het Belgische leger ook voor het front voor ogen had. Omdat het loon van de rekruten slechts tussen de 2 en 3 fr. bedroeg, wat laag was, konden enkel rekruten uit gegoede families ook buiten de kazerne eten. Ondanks de voorziening van voldoende voeding, werden rekruten het eten immers beu, omdat telkens met dezelfde ingrediënten gekookt werd. Erg duidelijk grepen Belgische rekruten in die lijn doorheen hun opleidingsperiode naar heel wat vertrouwdheden: Belgische voeding apprecieerden ze enorm, herinneringen aan de Belgische thuisstad waren een houvast en normaliteit gunde hen welgekomen ademruimte. Dat rekruten zich keerden naar wat ze kenden, ging samen met de moeilijkheid of onwil zich aan te passen aan het militaire leven, zij het vaak onbewust. Rekruten wendden zich daarom tot het burgerlijke leven: postpakketen opgestuurd door familie, gehuurde kamers als alternatief logement en op restaurant gaan in de stad, waren manieren om aan het militaire leven te ontsnappen, aangezien dat leven voor rekruten niet met huiselijkheid verbonden kon worden. Waar Rachel Duffett dit vaststelde bij de Britse rekruten aan de hand van voeding, was het voor de Belgische rekruten duidelijk dat zich dat ook op andere vlakken uitte.

Die burgerlijkheid stond voor de rekruten namelijk in relatie met waardigheid en menselijkheid en deed in hun beleving bovendien geen afbreuk aan een militaire identiteit. Zorg was in die waardigheid een kernelement. Rekruten verlangden dat het leger hun waarde als mens erkende, dus als dat leger geen zorg voor hen droeg, voelde dat voor de rekruten ook als een uitblijven van erkenning. Door zelfzorg konden de rekruten misschien wel een menselijk gevoel voor zichzelf bekomen, maar ze voelden zich nog steeds tekort geschoten door het leger dat hen hygiënisch hoorde te huisvesten, maar dat veelal niet deed. De accommodatie was namelijk niet zoals legerartsen het wilden: kazernes waren niet goed verlucht, rekruten sliepen vaak op rot stro, zich wassen gebeurde niet altijd genoeg en bovendien in gebrekkige sanitaire voorzieningen. Tal van besmettelijke ziektes die de ronde deden onder rekrutenpopulatie, waren daarvan het gevolg. Rekruten die het geld hadden, zochten hun toevlucht tot gehuurde kamers in de stad, waar ze zich meer op hun gemak voelden.

Wanneer er dus gesproken wordt over 'burger-soldaten' of 'burgers in uniform', valt er een betekenisverschuiving op te merken ten opzichte van de vooroorlogse militaire instructie. Nel de Mûelenaere toonde aan dat het Belgische leger de militaire opleiding rond de eeuwwisseling zag als een middel tot burgerschapsvorming, terwijl in de opleidingskampen zich in zekere zin een

omgekeerde beweging voordeed. Aanvankelijk moest de militaire identiteit een hefboom vormen voor de burgerlijke identiteit, maar in de *centres d'instruction* was die laatste net een manier om te ontkomen aan de eerste. De disruptieve ervaring die Peter Simkins en Odile Roynette herkennen, is op die manier niet erg zichtbaar in de egodocumenten, juist omdat rekruten naar burgerlijkheid teruggrepen. Dat beeld is uiteraard ook grotendeels te wijten aan de financiële gesteldheid van de bestudeerde rekruten, wat hen relatieve vrijheid verschafte in de manier waarop ze omgingen met het militaire leven; de ervaringen van minder gegoede rekruten zouden waarschijnlijk een heel ander perspectief openleggen.

Niettegenstaande de mogelijkheid tot het vermijden van onaangenaamheden, konden rekruten zich nog steeds ergeren aan het eigen leger en dat vond zijn uitdrukking bij militaire inspecties. De individuele rekrut en het leger als instituut ontmoetten elkaar daar in het al dan niet naleven van de (disciplinaire) regels. Inspecties fungeerden bijgevolg als een middel om de perceptie van het eigen leger te concretiseren. Bovendien viel op dat indien dat gebeurde, die perceptie steeds negatief, en soms zelfs rancuneus gekleurd was. De karakterisering van een identiteit als militair en een goedkeuren van het Belgische leger hoefden overigens geenszins gelijk te lopen. De idee van een militaire identiteit koppelden rekruten namelijk aan het leger als militair milieu, niet als instituut. De idee van Peter Simkins en Odile Roynette dat de rekrutenervaring identiteitsvormend werkte, was ook aan de Belgische opleidingskampen tijdens de oorlog niet vreemd. Dat proces had haar wortels daarentegen niet zozeer in de vorming die het Belgische leger zelf voor ogen had, dan wel in het feit dat rekruten hun militaire hoedanigheid aangrepen om hun identiteit uit te bouwen zoals ze dat zelf wilden.

Dat militaire zelfbeeld kwam in de egodocumenten veelal voor in een clustervorm. De uitdrukking van een plichtsgevoel, een streven naar 'kloekmoedigheid' en een verlangen naar het front stonden namelijk met elkaar in verbinding. Bij het voorkomen van één van die elementen was de kans immers groot dat ook de andere opdoken in de geschriften. Omgekeerd putten rekruten die zich niet in deze discursieve plaats positioneerden, ook geen trots uit die militaire identiteit; voor hen was dat militaire zelfbeeld gewoonweg geen beeld dat ze zichzelf *wilden* toekennen. Discursieve plaatsen begrijpen als mentale plaatsen binnen een gemeenschap zorgt bijgevolg voor een interessante blik op identificatiemechanismen en de uitdrukking daarvan in teksten en beelden. Rekruten deden beroep op *topoi* om zichzelf van betekenis te voorzien en te tonen aan anderen. Zo communiceerden en stimuleerden ze gevoelens van trots en eigenwaarde rond hun eigen individu, via brieven en memoires, maar ook aan de hand van militaire portretfoto's.

De bestudeerde geschriften waren een *performance* van de *self*, waarin de rekrut zich voorstelde zoals hij dat zelf wilde. Door die tentoonstellende functie stond de rekrut in zijn tekst per definitie onder de blik van anderen, hetzij in brieven, hetzij in uitgegeven dagboeken of memoires. Maatschappelijke verwachtingen stuurden bijgevolg bij heel wat rekruten het handelen waarover iemand schreef, maar zeker ook het verhaal dat hij erover vertelde. De uiting van schaamte, opgevat als zelfbewuste emotie, kan daarbij een indicator zijn van de mate waarin een rekrut dergelijke verwachtingen als dwingend ervaarde binnen de individuele identiteit. In de drijfveren van oorlogsvrijwilligers om zich bij het leger aan te dienen is dat erg duidelijk.

Dienstplichtigen van de klasse van 1915 meldden zich zelf aan alvorens opgeroepen te worden. Dat was een *performance* waarmee ze hun plichtsgevoel en het beantwoorden daaraan kenbaar wilden maken. Dat ze zich beschaamd zouden voelen indien ze die stap zelf niet zetten, geeft aan dat de blik van anderen daarin erg belangrijk en sturend was. De motieven om in het leger te treden, waren overigens allesbehalve eenduidig, integendeel, ze waren juist erg divers en persoonlijk. Plichtsgevoel noemden rekruten in hun geschriften vaak, maar ook sociale cohesie, honger, noodzaak, gebrek aan alternatieven en simpelweg de omstandigheden konden jongemannen ertoe aanzetten zich vrijwilliger te stellen, ook al was dat aanvankelijk niet hun bedoeling.

Dat rekruten hun plicht wilden vervullen, was bovendien het sleutelconcept binnen hun militaire identiteit. Die stelling klinkt erg veralgemeniserend, maar legt nochtans de opvallende verbinding bloot tussen beide: rekruten die geen uiting gaven aan een intrinsiek plichtsgevoel, trachtten ook geen zelfbeeld met militaire inslag te bekomen of te communiceren. Dat wil niet zeggen dat binnen zo'n militaire identiteit andere factoren geen rol speelden, allesbehalve, maar het plichtsbesef nam wel de centrale plaats in. Literatuur duidt de *rush to the colours* bovendien meestal aan de hand van patriottische noties, waaraan ook mannelijkheidsconcepten gekoppeld worden. Hoewel ik niet wil ontkennen dat dergelijke denkbeelden breed vertakt en geworteld waren, stel ik aan de hand van mijn bronnencorpus voor om het perspectief ook een keer om te draaien. Mannelijkheid en plicht worden in onderzoek vaak gestoeld op patriottisme; het zijn er veruitwendigingen van vaderlandsliefde. In mijn onderzoek daarentegen bleek plichtsbesef eerder het centrale bindmiddel te zijn. Dat plichtsgevoel kende voor de rekruten zijn oorsprong in sociaal-maatschappelijk geconstrueerde verwachtingen. In dat opzicht dienden vrijwilligers zich niet aan om een militaire identiteit te ontplooiën. Masculiniteit wordt in literatuur echter vaak verbonden met het militaire leven, waarvan een oorlogsvrijwilliger de ultieme uitdrukking is: soldaat-zijn bewijst en bevestigt het man-zijn.¹⁰⁰⁰

Dergelijke theorieën worden telkens verbonden met fitheid, emotionele controle, dapperheid, heldhaftigheid, enzovoort: noties die telkens bij uitstek als masculien opgevat worden. Het plichtsgevoel bij de bestudeerde rekruten leek daarentegen geen masculiene oorsprong te hebben. Integendeel, elk lid van de maatschappij diende een rol te vervullen. Het waren sociaal-maatschappelijke constructies die deze taken toewezen aan bevolkingsgroepen, of aan mannen en vrouwen. Patriottisme was in die optiek net een uitloper van plichtsbesef. De *rol* binnen de samenleving die hen als man was toebedeeld, maakte van de militaire identiteit een masculiene identiteit, niet de militaire identiteit op zich. Vele rekruten waren oorspronkelijk niet van plan zich aan te dienen. Dat soldaat-zijn was dus niet belangrijk voor wat zij zagen als hun eigen mannelijkheid, maar ze deden het omdat de maatschappij het van hen als man verlangde. Dat wil ook zeggen dat hoewel 'soldaat' en 'man' op maatschappelijk niveau en in de publieke sfeer misschien wel sterk aan elkaar verbonden waren, dat in de individuele denk- en gevoelswereld van Belgische rekruten zeker niet altijd zo was. Die rekruten zagen dat militaire dan niet als

¹⁰⁰⁰ Bijvoorbeeld HORNE, "Masculinity and war in the age of nation-states and world wars", 28; BENVINDO, *Des hommes en guerre*, 167; ROPER, "Between manliness and masculinity", 348-349; MARTIN, "First World War diaries, authenticity and combatant identity", 1247, 1249, 1252.

noodzakelijk binnen hun mannelijke identiteit. Het is dus een goede zaak dat Michael Roper erop wijst dat binnen sociale idealen van mannelijkheid ook de individuele beleving (door mannen) daarvan onderzocht moet worden.¹⁰⁰¹ Daarom wil ik bijkomend ook aangeven dat het misschien interessant kan zijn om juist buiten dat mannelijkheidsidee te stappen; in de plaats van zich in eerste instantie af te vragen hoe rekruten en soldaten zichzelf als man zagen, is het relevant de vraag te stellen hoe zij zichzelf in de eerste plaats zagen als soldaat.

Uit mijn bronnencorpus bleek dat ook van moeders en zussen verwacht werd zich dapper en kloekmoedig te betonen. Die kloekmoedigheid was hun plicht, zo herinnerden de rekruten hun gezin eraan, en dat was zo omdat het *nuttig* was. Karaktereigenschappen als fitheid, dapperheid, zelfcontrole... waren inderdaad verbonden aan man-zijn, maar ze waren dat juist omdat die hen hielpen hun plicht te volbrengen: hun familie en thuis beschermen en bevrijden. Daarbij moet ook opgemerkt dat tranen als emotionele uitdrukking waren toegelaten onder rekruten en niet als een teken van zwakte gezien werden. Alles wat de rekruten wilden en dachten te horen voelen en denken, kwam voort uit de idee dat dat moest om zo hun doel te kunnen bereiken. Uiteraard wil dat niet zeggen dat mannen op een onzelfzuchtige manier hun plicht trachtten te volbrengen. Zo'n rekruten waren er zeker, maar ook de aangehaalde blik van de 'samenleving' en andere drijfveren waren cruciaal om dat plichtsbesef te begrijpen. Zoals ik stelde ging het immers om sociaal-maatschappelijke constructies: die zijn relationeel en bovendien bedoeld als functioneel binnen de maatschappij. Dat verklaart ook de *performance* van de dienstplichtigen van 1915.

Dat maakte het verlangen naar een terugkeer naar huis niet minder echt. België was en bleef een volledig bezet gebied, waardoor voor de Belgische soldaten hun land al vechtend terug bevrijden, de enige manier was om terug naar huis te keren. Wat daarin het meeste uit hun geschriften spreekt, is de heimwee naar thuis en bijgevolg het verlangen de oorlog tot een einde te brengen. Die belangrijke plek van 'thuis' legt de vinger ook op de persoonlijke invulling van het patriotisme, zoals John Horne al opmerkte. Het patriotisme dat in deze thesis naar boven kwam, was daarmee een compromis tussen de mate waarin Stéphane Audoin-Rouzeau en Frédéric Rousseau vaderlandsliefde al dan niet terugvonden in de bronnen bij hun onderzoek naar het doorzettingsvermogen van frontsoldaten. Waar Audoin-Rouzeau patriotisme als drijfveer zag, betwijfelde Rousseau het bestaan ervan in de loopgraven. Daarom is het aan de hand van mijn onderzoek belangrijk om erop te wijzen dat een zoektocht naar 'patriotisme' in de bronnen sterk afhankelijk is van wat de onderzoeker eronder verstaat, juist omdat het voor rekruten niet altijd hetzelfde betekende. Belgische rekruten wendden zich tot het discours dat voorhanden was, maar zetten de betekenis daarvan naar hun eigen hand. Strijden voor het vaderland was niet zozeer een strijd voor de Belgische natie, dan wel voor de geboortegrond waar alle vreugdige herinneringen met vrienden en familie zich afspeelden.

Niet alleen daar, maar ook in andere terminologie was die individuele betekenisgeving erg belangrijk in het begrijpen van de rekrutenervaring. Hoewel velen misschien wel 'hun plicht gingen volbrengen', had die plicht doorheen de rekrutenpopulatie heel wat verschillende gezichten. Dezelfde taal brengt immers niet altijd hetzelfde over: rekruten gaven voortdurend actief betekenis aan zichzelf en de wereld om zich heen. Beeldvorming is een dynamisch proces

¹⁰⁰¹ ROPER, "Between manliness and masculinity", 345-346.

waaraan rekruten blootgesteld werden, maar waaraan ze ook actief deelnamen. Die *agency* verklaart bijgevolg waarom voorstellingen en betekenisgeving vaak een individuele invulling hadden. Naast 'de rekrut' als collectief kwam in mijn onderzoek dus ook heel duidelijk de individuele persoonlijkheid en identificering van 'een rekrut' aan de oppervlakte. Bovendien vormden rekruten zelf beelden in hun brieven om het thuisfront gerust te stellen en troost te bieden. De ziektes die vele rekruten troffen, kregen in de brieven zo geen plaats. Zoals Anthony Fletcher aangaf dat Britse rekruten niets triests naar hun familie schreven, was dat ook het geval bij de Belgische rekruten. Daarbij wil ik benadrukken dat die troost niet alleen bestond uit het laten bestaan van stiltes, maar ook door juist actief beelden te creëren, bijvoorbeeld van de oorlog die helemaal niet gevaarlijk zou zijn.

De oorlog waarvoor zij dachten te trainen, was binnen de beeldvorming die de rekruten zelf toekwam, bovendien veelal een irrealistische voorstelling van de werkelijke frontervaring. Niet alleen berichtgeving en geruchten bewerkstelligden een vervormd beeld, ook de militaire opleiding was niet afgesteld op het moderne karakter van de oorlog. Concepten als mannelijkheid en patriottisme, die zingaven aan de opleiding en die de vorm van de training bepaalden, moesten per definitie gheredefinieerd worden binnen de extremiteiten van de oorlogservaring. De impact van de training voorafgaand aan hun frontervaring had dus een paradoxaal karakter: mannelijke zelfbeheersing en heroïek kon in zijn aangeleerde vorm niet standhouden aan het front. De soldaat die de rekruten in geest leerden te zijn, had geen ruimte om te bestaan in de loopgraven. De oorlog was niet alleen een confrontatie met het beeldvormingsaspect van een oorlogscultuur, maar was ook een botsing met het karakter van de opleiding die ze kregen.

In (internationale) literatuur over het front worden mannelijkheid en patriottisme zelden vanuit dit perspectief benaderd, omdat daar veelal vertrokken wordt vanuit de beelden die soldaten als burger te zien hadden gekregen en niet gekeken wordt naar de beelden die ze als *militaire* rekruten voorgeschoteld hadden gekregen. Juist omwille van dat laatste is dit wel cruciaal om te begrijpen waarom rechtstreeks contact met oorlogsgeweld en leven in de loopgraven zo'n impact had op de druk die stond op deze concepten.¹⁰⁰² Bovendien vormt de militaire opleiding op die manier ook een schakel tussen de studie van Nel de Mûelenaere naar militariseringsprocessen in het vooroorlogse België en het onderzoek van Bruno Benvindo naar de ervaring van Belgische frontsoldaten. De zelfmobilisatie om strijd te leveren die Benvindo namelijk benoemt als in stand gehouden door propaganda, moet ook bekeken worden vanuit de militaire opleiding. Rekruten kregen actief dergelijke mentaliteiten aangeleerd, zoals die rond de eeuwwisseling in het Belgische militaire onderricht waren binnengedrongen: in die 'zelfmobilisatie' zat dus zeker ook een aandeel van de militaire instructie.¹⁰⁰³

Daarbij bereidde het leger de rekruten misschien wel voor op het vechten an sich, maar niet op de werkelijke frontervaring. Memoires maakten dat erg duidelijk door de retrospectiviteit die het narratief mee vorm gaf. Door de training hadden rekruten vaak het gevoel de oorlog te kennen en voelden ze zich daarop ook voorbereid. Mist een militaire opleiding echter niet de menselijke en

¹⁰⁰² Bijvoorbeeld MEYER, "Shellshock and heroic masculinity in Britain", 195-210; MARTIN, "First World War diaries, authenticity and combatant identity", 1245-1263; ROPER, "Between manliness and masculinity", 343-362.

¹⁰⁰³ BENVINDO, *Des hommes en guerre*, 123.

rechtstreekse confrontatie met oorlogsgeweld? Misvormde beelden zorgden er bij rekruten dus voor dat ze, in tegenstelling tot burgers, in eigen voet schoten. Ook daarvan uitgegaan, is het belangrijk te beseffen dat de militaire opleiding in acht genomen moet worden bij de studie van de frontervaring, iets wat veelal niet gebeurt. Heel wat Belgische frontsoldaten kwamen immers uit de *centres d'instruction*. De confrontatie met rechtstreeks oorlogsgeweld moet bijgevolg mede gekaderd worden aan de hand van deze opleidingservaring.

Tussen onuitgegeven en uitgegeven bronnen is er vanuit dat perspectief een interessant verschil in narratief op te merken. Juist omdat achteraf geschreven of uitgegeven bronnen vanuit een 'logisch' narratief ontstaan en onuitgegeven brieven niet, werpen die eerste licht op wat de oorlogservaring in grote mate gekleurd heeft. Het viel op dat het vijandbeeld sterker, maar vooral met een sterkere verhaallijn tot uiting kwam in oorlogsmemoires. Als onderzoekers dus veeleer vijandhatende emoties oppikken in egodocumenten van frontsoldaten, is het daarom interessant te exploreren op welke manier en in hoeverre eerder mildere discours, zoals die in mijn studie naar voren kwamen, verdrongen werden in de loopgraven. Zoals ik stelde, zijn discours en beleving immers niet rechtlijnig. Het zou daarom interessant zijn om in frontonderzoek te bestuderen in welke mate het directe contact met oorlogsgeweld een individuele verinnerlijking van maatschappelijke discours teweeg bracht. Zoals duidelijk werd in mijn onderzoek, bestonden die namelijk al in de opleidingskampen, maar ruimde dat beeld soms plaats voor andere en veel mildere opvattingen over de Duitse vijand.

Rekruten waren geen gewillige klei die het leger perfect tot de gewenste vorm kon boetsen en bakken tot een onveranderlijk eindproduct. Rekruten waren handelende individuen, weliswaar binnen een kader, maar met actieve inzet van de eigen identiteit, van beelden die het leger hen aanleverde en van eigen betekenisgeving. Met een vervormd beeld van de oorlog vertrokken velen van hen daarentegen naar de loopgraven, onwetend over wat hen daar te wachten stond. Wat voor hen het einde was van hun leven als rekrut, was eigenlijk nog maar het begin, want zoals Theofiel O het simpel, maar erg krachtig neerschreef in zijn memoires: "de tijd leerde ons alles".¹⁰⁰⁴

Het is goed dat het net dat we over de geschiedenis werpen gaten heeft. Net zoals bij de metaforische modepoppen van Frank Ankersmit, wil ik een voorstel doen om de geschiedenis van de rekrutenervaring in de opleidingskampen vanuit een bepaald perspectief te bekijken.¹⁰⁰⁵ Ervaringsonderzoek is onderzoek naar subjectiviteit en daarom wil ik benadrukken dat mijn studie, die slechts uitspraken kon doen over zeventien Belgische rekruten, uitnodigt tot verdere verfijning door de blik van andere onderzoekers. In deze thesis wierp ik mijn netten uit in de zee van de geschiedenis en ving uit de bronnen wat ik koos te vangen. Net daarmee schetste ik een beeld van de rekrutenervaring. Dat spreekwoordelijke net zorgt ervoor dat mijn studie een coherent geheel vormt, maar ik zou niet willen dat hiermee de geschiedenis van de rekruten als voltooid geacht wordt. Daarom nodig ik anderen uit de gaten in dat net aan te vatten, zodat mijn

¹⁰⁰⁴ O, *Oorlog 1914-1918*, 3.

¹⁰⁰⁵ Frank ANKERSMIT, "Een moderne verdediging van het historisme. Geschiedenis en identiteit", in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 1981 (96), 463.

hypotheses de kans hebben om in contact te treden met andere onderzoeken en andere perspectieven, waardoor de Belgische rekrutengeschiedenis verder uitgebouwd, genuanceerd en verfijnd kan worden.

In het Documentatiecentrum van het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis is in de I.G.A.-archieven nog een overvloed aan archief te vinden dat de werking van het orgaan kan verduidelijken. Hoe de militaire instructie doorheen de oorlog evolueerde blijft een vraagstuk, evenals de manier waarop frontsoldaten in de loopgraven op een praktische manier terugkeken naar hun opleidingsperiode. In deze studie kwam ook enkel de opleiding tot infanteriesoldaat aan bod, maar hoe zag bijvoorbeeld een artillerie- of brancardieropleiding eruit? Welke blik krijgen we op de instructiecentra als we ze bekijken door de ogen van de instructeurs? Bijkomend kreeg ook de taal van de opleiding hier geen grote aandacht, de 'Vlaamse identiteit' evenmin. Verder kan een studie van hun vrijetijdsbeleving meer licht werpen op de manier waarop rekruten het burgerlijke leven opzochten. De Belgische militaire opleidingskampen in Frankrijk werpen nog steeds meer vragen op dan er beantwoord zijn. Met dit onderzoek hoop ik daarom een aanzet te hebben gegeven die historici kunnen aangrijpen en verderzetten. Zeventien Belgische rekruten kregen hier namelijk een stem, maar er zijn er nog zoveel die op dit moment ergens stil in een archief liggen te wachten en toch nog zoveel interessants hebben te vertellen.

Bibliografie

Bronnen

Geschreven bronnen

Onuitgegeven bronnen

Informatie uit de bronverwijzing die geldt voor meerdere bronnen, zal slechts één keer opgenomen worden, gevolgd door een lijst van de aanvullende gegevens daarop per bron, om zo de overzichtelijkheid te bewaren.

In Flanders Fields Museum

IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC:

- JULES, Brief aan gezin, 23 mei 1915.
- JULES, Brief aan gezin, 3 juli 1915.
- STAN, Brief aan gezin, 22 maart 1915.
- STAN, Brief aan gezin, [26 maart] 1915.
- STAN, Brief aan gezin, 1 april 1915.
- STAN, Brief aan gezin, 5 april 1915.
- STAN, Brief aan gezin, 22 april 1915.
- STAN, Brief aan gezin, 2 mei 1915.
- STAN, Brief aan gezin, 14 mei 1915.
- STAN, Brief aan gezin, 20 mei 1915.
- STAN, Brief aan gezin, 21 mei 1915.
- STAN, Brief aan gezin, 23 mei 1915.
- STAN, Brief aan gezin, 3 juni 1915.
- STAN, Brief aan gezin, 11 juni 1915.
- STAN, Brief aan gezin, 12 juni 1915.
- STAN, Brief aan gezin, 27 juni 1915.
- STAN, Brief aan gezin, 3 juli 1915.
- STAN, Brief aan gezin, 22 juli 1915.

IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC008,

- nr. 3: RENÉ VAN LERBERGHE, Postkaart aan ouders, 10 november 1914.
- nr. 3: RENÉ VAN LERBERGHE, Postkaart aan ouders, 28 november 1914.
- nr. 4: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 15 november 1914.
- nr. 5: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 15 november 1914.
- nr. 6: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 22 november 1914.
- nr. 7: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 20 november 1914.
- nr. 9: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 6 december 1914.
- nr. 10: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 8 december 1914.
- nr. 11: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 20 december 1914.
- nr. 12: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 23 december 1914.
- nr. 13: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 29 december 1914.
- nr. 16: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 16 december 1914.
- nr. 16: RENÉ VAN LERBERGHE, Postkaart aan ouders, 2 december 1914.
- nr. 17: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 6 december 1914.

- nr. 18: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 5 januari 1915.
- nr. 19: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 5 februari 1915.
- nr. 20: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 20 februari 1915.
- nr. 21: ANDRÉ VAN LERBERGHE, Brief aan René Van Lerberghe, 27 februari 1915.
- nr. 21: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 11 februari 1915.
- nr. 24: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, s.d.
- nr. 28: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 7 april 1915.
- nr. 31: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 30 april 1915.
- nr. 32: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 4 mei 1915.
- nr. 33: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 18 mei 1915.
- nr. 34: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 24 mei 1915.
- nr. 35: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 30 mei 1915.
- nr. 37: RENÉ VAN LERBERGHE, Toelatingsaanvraag voor het *Centre d'Instruction d'Artillerie* in Eu, juni 1915.
- nr. 39: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 17 juni 1915.
- nr. 41: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 23 juli 1915.
- nr. 42: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 29 juli 1915.
- nr. 43: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 5 augustus 1915.
- nr. 43: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 14 augustus 1915.
- nr. 44: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 5 augustus 1915.
- nr. 56: RENÉ VAN LERBERGHE, Brief aan ouders, 22 oktober 1915.

IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. IFFDC045,

- nr. 6: JOSEPH CLAES, Brief aan moeder, 4 januari 1915.
- nr. 20: JOSEPH CLAES, Brief aan Joseph De Ridder, 11 januari 1915.
- nr. 124: JOSEPH CLAES, Brief aan Joseph De Ridder, 22 december 1914.
- nr. 128: JOSEPH CLAES, Brief aan moeder, 13 december 1914.
- nr. 129: JOSEPH CLAES, Brief aan moeder, 13 november 1914.
- nr. 134: JOSEPH CLAES, Brief aan moeder, december 1914.
- nr. 138: JOSEPH CLAES, Brief aan moeder, 14 december 1914.
- nr. 140: JOSEPH CLAES, Brief aan moeder, 23 december 1914.
- nr. 141: JOSEPH CLAES, Brief aan moeder, s.d.
- nr. 142: JOSEPH CLAES, Brief aan moeder, 26 december 1914.

IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. [MI]MAP 1683:

- EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 9 september 1915.
- EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 12 september 1915.
- EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 15 september 1915.
- EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 19 september 1915.
- EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 2 oktober 1915.
- EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 15 oktober 1915.
- EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 22 maart 1916.
- EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 27 maart 1916.
- EUGÈNE DEKEERLE, Brief aan gezin, 4 april 1916.
- EUGÈNE DEKEERLE, Dagboek, 1915-1917.

IEPER, IFFM, Personencollectie, ms. [MI]MAP 3985:
HENRI CROENEN, Dagboek, 1914-1919.
Foto van Henri Croenen, s.d.

Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis

BRUSSEL, KLM, 1914-1918 – I. Personalia. Aanvulling, ms. 633:

FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, s.d.
FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 7 maart 1915.
FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 19 maart 1915.
FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 29 maart 1915.
FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 30 maart 1915.
FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 2 mei 1915.
FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 17 mei 1915.
FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 20 mei 1915.
FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 26 mei 1915.
FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 27 mei 1915.
FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 29 mei 1915.
FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 2 juni 1915.
FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 20 juni 1915.
FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 25 juni 1915.
FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 28 juni 1915.
FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 7 juli 1915.
FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 25 juli 1915.
FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 27 juli 1915.
FRITZ VAN LANDEGHEM, Brief aan gezin, 29 augustus 1915.

BRUSSEL, KLM, A32, ms. 53:

Annexe au OJ N°150, du 25 février 1915, 25 februari 1915.
ANTOINE DE SELLIERS DE MORANVILLE, Order N°1 van de Algemene Legerinspectie, 4 oktober 1914.
ANTOINE DE SELLIERS DE MORANVILLE, Order N°9 van de Algemene Legerinspectie, 17 oktober 1914.
ANTOINE DE SELLIERS DE MORANVILLE, Order N°15 van de Algemene Legerinspectie, 22 oktober 1914.
ANTOINE DE SELLIERS DE MORANVILLE, Order N°30 van de Algemene Legerinspectie, 5 november 1914.

BRUSSEL, KLM, EX-CDH-Archieven, ms. 738: [Onleesbaar], Brievenboek regimentsdokter Fécamp, december 1914 – november 1915.

BRUSSEL, KLM, EX-CDH-Archieven, ms. 749: LOË, *Note concernant l'instruction des recrues*, 6 november 1914.

BRUSSEL, KLM, EX-CDH-Archieven, ms. 754:

ANTOINE DE SELLIERS DE MORANVILLE, *Ordre rappelant la méthode à suivre pour discipliner et instruire les troupes*, 15 oktober 1914.

BERTRAND, Beschrijving opleidingsonderdelen binnen inspectiedossier C.I. N°2, november 1916.

BERTRAND, Beschrijving opleidingsonderdelen binnen inspectiedossier C.I. N°3 (Saint-Lô), november 1916.

BERTRAND, Beschrijving opleidingsonderdelen binnen inspectiedossier C.I. N°5, november 1916.

BERTRAND, Beschrijving opleidingsonderdelen binnen inspectiedossier C.I. N°6, november 1916.

I.G.A., Schematische weergave van de I.G.A. in 1917, 1917.

I.G.A., Kaart C.I. in 1917, 1917.

BRUSSEL, KLM, EX-CDH-Archieven, ms. 770:

ANTOINE DE SELLIERS DE MORANVILLE, Bericht aan de commandanten van de divisionaire depots, 8 oktober 1914.

Document betreffende de geschiedenis voor 2 oktober 1914 en de oprichting van de I.G.A., [oktober] 1914.

Documents et renseignements relatifs aux mouvements des C.I. en Flandre et à leur embarquement à Dunkerque, 1-10 oktober 1914.

E. SELIS, Brief aan de Selliers, 4 oktober 1914.

Rapport over de huisvesting in de C.I., 25 oktober 1914, [aangehecht aan een rapport gedateerd april 1915].

Rapport over de effectieven van de C.I., april 1915.

Rapport over de huisvesting in de C.I., april 1915.

Stukken over de op- en inrichting van de kampen in België en Frankrijk, oktober 1914.

BRUSSEL, KLM, EX-CDH-Archieven, ms. 4403: *Instruction des recrues pendant la guerre 1914-1918 (armée belge)*, 28 oktober 1927.

BRUSSEL, KLM, EX-CDH-Archieven, ms. 5085: Instructie voor de lichamelijke opvoeding en gymnastiek voor militairen, s.d.

BRUSSEL, KLM, EX-CDH-Archieven, ms. 5626: Briefwisseling betreffende het taalgebruik in het leger, het inrichten van cursussen Nederlands en het maken van vertalingen naar het Nederlands, 1916-1918.

BRUSSEL, KLM, Personalia I, ms. 30-33: ANTOINE DE SELLIERS DE MORANVILLE, *Histoire de l'inspection générale de l'armée et des centres d'instruction belges pendant la Guerre Mondiale 1914-1918*, 1937.

BRUSSEL, KLM, Personalia I, ms. 56:

CHARLES DE BROQUEVILLE, Besluit tot de bijeenkomst van de Hogere Krijgsraad, 1 oktober 1914.

GRAZIANI, Rapport aan minister de Broqueville, 14 oktober 1914.

BRUSSEL, KLM, Persoonlijke militaire dossiers, ms. de Selliers de Moranville Antoine-Maurice-Léonard-Ghislain (chevalier), [stamnummer 8837]: Militair dossier Antoine de Selliers de Moranville.

BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5b,

- nr. 17: VALENTIN DEWAELE, Postkaart aan moeder, 14 april 1915.
- nr. 18: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder en zus, 15 april 1915.
- nr. 19: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 16 april 1915.
- nr. 20: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 20 april 1915.
- nr. 21: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 22 april 1915.
- nr. 22: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 25 april 1915.
- nr. 23: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 29 april 1915.
- nr. 25: VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 3 mei 1915.
- nr. 26: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 10 mei 1915.
- nr. 27: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 13 mei 1915.
- nr. 29: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 16 mei 1915.
- nr. 30: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 18 mei 1915.
- nr. 32: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, s.d.
- nr. 33: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 20 mei 1915.
- nr. 34: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 22 mei 1915.
- nr. 35: VALENTIN DEWAELE, Dagboeknotitie voor moeder, 23 mei 1915.
- nr. 35: VALENTIN DEWAELE, Dagboeknotitie voor moeder, 25 mei 1915.
- nr. 35: VALENTIN DEWAELE, Dagboeknotitie voor moeder, 26 mei 1915.
- nr. 35: VALENTIN DEWAELE, Dagboeknotitie voor moeder, [26 mei] 1915.
- nr. 35: VALENTIN DEWAELE, Dagboeknotitie voor moeder, 27 mei 1915.
- nr. 35: VALENTIN DEWAELE, Dagboeknotitie voor moeder, [27 mei] 1915.
- nr. 35: VALENTIN DEWAELE, Dagboeknotitie voor moeder, 28 mei 1915.
- nr. 35: VALENTIN DEWAELE, Dagboeknotitie voor moeder, 29 mei 1915.
- nr. 36: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 23 mei 1915.
- nr. 37: Postkaart, mei 1915.
- nr. 39: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 29 mei 1915.
- nr. 40: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 31 mei 1915.
- nr. 41: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 4 juni 1915.
- nr. 42: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 6 juni 1915.
- nr. 43: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 8 juni 1915.
- nr. 44: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 10 juni 1915.
- nr. 45: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 13 juni 1915.
- nr. 46: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 14 juni 1915.
- nr. 47: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 20 juni 1915.
- nr. 48: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 29 juni 1915.
- nr. 49: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 1 juli 1915.
- nr. 50: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 4 juli 1915.
- nr. 52: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 7 juli 1915.
- nr. 53: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 10 juli 1915.
- nr. 54: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 11 juli 1915.
- nr. 55: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 11 juli 1915.
- nr. 56: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 16 juli 1915.
- nr. 57: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 22 juli 1915.

- nr. 58: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 23 juli 1915.
- nr. 60: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 24 juli 1915.
- nr. 61: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 26 juli 1915.
- nr. 62: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 28 juli 1915.
- nr. 63: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 29 juli 1915.
- nr. 63 bis: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder en zus, s.d.
- nr. 64: VALENTIN DEWAELE, Postkaart aan moeder, 29 juli 1915.
- nr. 67: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 2 augustus 1915.
- nr. 69: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 8 augustus 1915.
- nr. 70: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 9 augustus 1915.
- nr. 71: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 13 augustus 1915.
- nr. 72: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 14 augustus 1915.
- nr. 73: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 17 augustus 1915.
- nr. 74: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 18 augustus 1915.
- nr. 75: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 20 augustus 1915.
- nr. 77: VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 21 augustus 1915.
- nr. 78: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 23 augustus 1915.
- nr. 79: VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 28 augustus 1915.
- nr. 81: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 5 september 1915.
- nr. 82: VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 7 september 1915.
- nr. 84: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 11 september 1915.
- nr. 87: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 19 september 1915.
- nr. 88: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 23 september 1915.
- nr. 89: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 26 september 1915.
- nr. 91: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 30 september 1915.
- nr. 92: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 2 oktober 1915.
- nr. 93: VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 3 oktober 1915.
- nr. 94: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 3 oktober 1915.
- nr. 95: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 6 oktober 1915.
- nr. 97: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 11 oktober 1915.
- nr. 106: VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 2 november 1915.
- nr. 112: VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 16 november 1915.
- nr. 113: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 17 november 1915.
- nr. 119: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 3 december 1915.
- nr. 127: VALENTIN DEWAELE, Brief aan moeder, 21 december 1915.
- nr. 127: VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 23 mei 1915.
- nr. 127: VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 8 juni 1915.
- nr. 127: VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 11 juni 1915.
- nr. 127: VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 28 juni 1915.
- nr. 127: VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 4 juli 1915.
- nr. 127: VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 29 juli 1915.

BRUGGE, Provinciaal Archief West-Vlaanderen, Archief van de families Dewaele, Deswarte en Pleyn, ms. PB. 2013/5c, nr. 135: VALENTIN DEWAELE, Brief aan zus, 22 februari 1916.

Uitgegeven bronnen

BLOKKEN, Leo, *Leo Blokken 1914-1918. Kleine soldaat in de 'Groote' oorlog*, uitgegeven en toegelicht door Pieter BLOKKEN, Kortesseem, 2000.

- BONHOMME, Firmin, *Mes souvenirs de la Guerre 1914-1918. J'étais volontaire à 17 ans...*, 2de ed., Aywaille, 1982.
- DESMET, Raphael, *Dagboek Raphael Desmet*, uitgegeven door Luc VANBORM, s.l., s.d.
- DEWAELE, Valentin, *De oorlog van Valentin. Brieven van Oostendenaar Valentin Dewaele, kanonnier aan het IJzerfront* (Grootvaders oorlog, 3), uitgegeven en toegelicht door Jacques DEWAELE, Koksijde, 1999.
- DIERYCK, *Étude sur l'éducation et l'instruction militaires*, Brussel, 1892.
- Infanterie. Règlement sur le service intérieur, la police et la discipline*, Brussel, 1886.
- LE ROY, Gaston, *Gaston Le Roy. Dagboek van een Vlaamse oorlogsvrijwilliger tijdens WOI*, uitgegeven door André GYSEL, toegelicht door Luc VANDEWEYER, Tielt, 2010.
- LE ROY, Gaston, *Piot worden... en zijn. Dagboek 1915-1918*, Wetteren, 1930.
- O, Theofiel, *Oorlog 1914-1918. Kleine oorlogsbeschouwing door eigen persoon beschouwd en beleefd*, s.l., s.d.
- PIJNAERT, Florimond, *Dagboek. Belevissen als oorlogsvrijwilliger met vertrek en terugkeer uit de oorlog 1914-1918*, uitgegeven en ingeleid door G. SCHAEK, [Landegem], 1974.
- THIELEMANS, Marie-Rose en VANDEWOUDE, Emile, *Le Roi Albert au travers de ses lettres inédites 1882-1916*, Brussel, 1982.
- VAN ACKER, Achiël, *Herinneringen – Kinderjaren. Opgroeien in het volkse Vlaanderen van 1900*, ingeleid door Yves ROOSE, 3de ed., Stroud, 2010.
- VAN ACKER, Achiël, *Herinneringen oorlogsjaren 1914 – 1918. Jeugd in oorlogstijd*, ingeleid door Geert VAN GOETHEM, 2de ed., Antwerpen, 2012.
- Van den Grooten Oorlog. Volksboek*, Kimmel, 1978.
- VAN DER STOCK, Aimé, VAN DER STOCK, Frans en VAN DER STOCK, Octaaf, *De kleine oorlog van drie broers Frans-Aimé-Octaaf Van der Stock. Dagboeken – brieven – documenten 1914-1920*, uitgegeven en toegelicht door Jan VAN DER STOCK, Antwerpen en Leuven, 2014.
- VERMEIREN, Jef, *Mijn grote oorlog. Belevissen van een frontsoldaat 1914-1918*, uitgegeven door Jozef VERMEIREN JR. en Armand VERMEIREN, ingeleid door Lionel VANDENBERGHE, Leuven, 2009.
- VERVUST, Albert, *Jeugd in oorlogsjaren 1914-1918*, uitgegeven en ingeleid door André CAPITEYN, Gent, 2017.

Materiële bronnen

- IEPER, IFFM, Philippe Oosterlinck, PO_000015: Soldaatje als doelwit om naar te schieten, [ante 1914], s.l.

Visuele bronnen

- Erik PERTZ, *Soldaten van de Grote Oorlog*, televisiedocumentaire, BRT, 3 delen, 1985.

Literatuur

- ADRIAENSSENS, Kathleen, *Materiele, culturele en morele aspecten van het frontleven achter de IJzer*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, departement Geschiedenis, 1985.
- AMEZ, Benoît, *Dans les tranchées. Les écrits non publiés des combattants belges de la Première Guerre Mondiale. Analyse de leurs expériences de guerre et des facteurs de résistance*, Parijs, 2009.
- Frank ANKERSMIT, "Een moderne verdediging van het historisme. Geschiedenis en identiteit", in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 1981 (96), 453-474.

- AUDOIN-ROUZEAU, Stéphane en BECKER, Annette, *'14-'18. De Grote Oorlog opnieuw bezien*, vertaald door Ineke MERTENS, Brussel, 2000.
- BACH, André, "Le citoyen-soldat. Entre consentement et coercition", in Rémy CAZALS e.a. (red.), *La Grande Guerre. Pratiques et expériences*, Toulouse, 2005, 321-330.
- BALACE, Francis, "Ecole de cadres et centres d'instruction de l'armée belge en France. 1914-1918", in François COCHET (red.), *Expérience combattante XXe-XXIe siècles. Former les soldats au feu* (Actes académiques, 1), Parijs, 2011, 195-233.
- BECKER, Annette, *La guerre et la foi. De la mort à la mémoire 1914 – 1930*, Parijs, 1994.
- BECKER, Jean-Jacques, *1914. Comment les français sont entrés dans la guerre. Contribution à l'étude de l'opinion publique printemps-été 1914*, Parijs, 1977.
- BECUWE, Frank, *Bier aan het IJzerfront. Het verhaal van de dorst in de Grote Oorlog*, Brugge, 2009.
- BENVINDO, Bruno, *Des hommes en guerre. Les soldats belges entre ténacité et désillusion. 1914 – 1918*, Brussel, 2005.
- BENVINDO, Bruno e.a., "La Grande Guerre des historiens belges, 1914-2014", in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2014 (44.2-3), 170-196.
- BERNARD, Henri, *L'an 14 et la campagne des illusions*, Brussel, 1983.
- BERTELS, Matthias, *Religie en WOI. Een analyse van egodocumenten van seminaristen-brancardiers en aalmoezeniers tijdens de Eerste Wereldoorlog*, onuitgegeven masterproef, KU Leuven, departement Geschiedenis, 2014.
- BEYEN, Marnix, *De taal van de geschiedenis. Hoe historici lezen en schrijven*, Leuven, 2019.
- BLONTROCK, Koenraad, *Getuigenisliteratuur. Een studie van de thematiek van Nederlandstalige soldatenbrieven uit de Eerste Wereldoorlog*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, departement Geschiedenis, 1996.
- BOSTYN, Franky, "Leven aan het front", in Luc DE VOS e.a. (red.), *14-18. Oorlog in België*, 4de ed., Antwerpen, 2016, 375-388.
- BOURKE, Joanna, *Dismembering the male. Men's bodies, Britain and the Great War*, Londen, 1996.
- BOWMAN, Timothy en CONNELLY, Mark, *The Edwardian army. Recruiting, training, and deploying the British army, 1902-1914*, Oxford, 2012.
- BRETON, Willy, "La reconstitution de l'armée", in René LYR (red.), *Nos héros morts pour la patrie. L'épopée belge de 1914 à 1918 (histoire et documentation)*, Brussel, 1920, 186-202.
- BUNKERS, Suzanne L., "Reading and interpreting unpublished diaries by nineteenth-century women", in *AutoBiography Studies*, 1986 (2.2), 15-17.
- CASSIMAN, Pieter J.A.E., *Arts in oorlog. Een situatieschets van de militaire, medische en sociale leefwereld van de Belgische frontarts in de Eerste Wereldoorlog*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, departement Geschiedenis, 2001.
- CAZALS, Rémy, e.a. (red.), *La Grande Guerre. Pratiques et expériences*, Toulouse, 2005.
- CHATELLE, Albert, *L'effort belge en France pendant la guerre (1914-1918)*, Parijs, 1934.
- CHRISTENS, Ria en DE CLERCQ, Koen, *Frontleven 14/18. Het dagelijks leven van de Belgische soldaat aan de IJzer* (Retrospectief), Tielt, 1987.
- CLIFFORD, John Garry, *The Citizen Soldiers. The Plattsburg Training Camp Movement, 1913-1920*, Kentucky, 2014.
- COULIOU, Benoist en MARTY, Cédric, "La représentation de la charge à la baïonnette, entre affirmation nationale et affirmation de soi", in Rémy CAZALS e.a. (red.), *La Grande Guerre. Pratiques et expériences*, Toulouse, 2005, 149-158.
- CROZIER, W. Ray, "Self-consciousness in shame. The role of the 'Other'", in *Journal for the theory of social behaviour*, 1998 (28.3), 273-286.

- DE MÛELENAERE, Nel, *Belgen, zijt gij ten strijde gereed? Militarisering in een neutrale natie, 1890-1914*, Leuven, 2019.
- DE MÛELENAERE, Nel, "De creatie van de Belgische burger-soldaat. Educatie, discipline en emoties (1886-1909)", in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2016 (2), 128-159.
- DE SCHAEPDRIJVER, Sophie, *De Grootte Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam, 1997.
- DE SELLIERS DE MORANVILLE, Antoine, *Contribution à l'histoire de la Guerre Mondiale 1914-1918*, Brussel en Parijs, 1933.
- DE SELLIERS DE MORANVILLE, Antoine, "Histoire de l'inspection générale de l'armée et des centres d'instruction belges pendant la Guerre Mondiale 1914-1918", in *Bulletin belge des sciences militaires*, 1938 (19), 1-26, 139-168, 221-252.
- DE SELLIERS DE MORANVILLE, Antoine, "L'instruction des nouvelles levées belges dans les centres d'instruction de Normandie pendant la Grande Guerre", in *Revue Générale*, 1921, 478-496.
- DE VOS, Luc, *De Eerste Wereldoorlog*, 5de ed., Leuven, 2003.
- DE VOS, Luc e.a., *14-18. Oorlog in België*, 4de ed., Antwerpen, 2016.
- DERUYTTER, Barbara, "The layering of Belgian national identities during the First World War", in Nico WOUTERS en Laurence VAN YPERSELE (red.), *Nations, identities and the First World War. Shifting loyalties to the fatherland*, Londen, 2018, 155-174.
- DES OMBIAUX, Maurice, "La Belgique du dehors", in René LYR (red.), *Nos héros morts pour la patrie. L'épopée belge de 1914 à 1918 (histoire et documentation)*, Brussel, 1920, 151-165.
- DEVLEIGHIER, Luc en SCHEPENS, Luc, *Front 14/18*, Tielt, 1968.
- DE VUYST, P., "Belgische opleidingskampen in Bretagne en Normandië tijdens de Eerste Wereldoorlog", in *Shrapnel*, 2001 (13.4), 12-23
- DRAPER, Mario, *The Belgian army and society from independence to the Great War*, Cham, 2018.
- DUCASSE, André e.a., *Vie et mort des français 1914-1918. Simple histoire de la Grande Guerre*, Parijs, 1959.
- DUFFETT, Rachel, "A taste of army life. Food, identity and the rankers of the First World War", in *Cultural and social history*, 2012 (9.2), 251-269.
- DUFFETT, Rachel, "A war unimagined. Food and the rank and file soldier of the First World War", in Jessica MEYER (red.), *British popular culture and the First World War (History of warfare, 48)*, Leiden en Boston, 2008.
- FLETCHER, Anthony, *Life, death, and growing up on the Western Front*, New Haven, 2013.
- FRANTZEN, Allen J., *Bloody good. Chivalry, sacrifice, and the Great War*, Chicago, 2004.
- GOFFMAN, Erving, *The presentation of self in everyday life*, Londen, 1959.
- GROOTE, A.O., "The Regeneration trilogy", in Hans ANDRIESSEN e.a. (red.), *De Grote Oorlog – Kroniek 1914-1918 – deel 9*, Soesterberg, 2005, 9-86.
- GROSSMAN, Dave, *On killing. The psychological cost of learning to kill in war and society*, New York en Boston, 1995.
- HALL, Stuart, "Introduction. Who needs 'identity'?", in Paul DU GAY en Stuart HALL (red.), *Questions of cultural identity*, Londen, 2011.
- HOEGAERTS, Josephine, *Masculinity and nationhood, 1830 – 1910. Constructions of identity and citizenship in Belgium*, Basingstoke, 2014.
- HOLT, Richard, *Filling the ranks. Manpower in the Canadian Expeditionary Force*, Montreal, 2017.
- HORNE, John en KRAMER, Alan, *German Atrocities, 1914. A history of denial*, New Haven en Londen, 2001.

- HORNE, John, "Masculinity and war in the age of nation-states and world wars, 1850-1950", in Stefan DUDINK e.a. (red.), *Masculinities in politics and war. Gendering modern history*, Manchester en New York, 2004, 22-40.
- HORNE, John, "Patriotism and the enemy. Political identity as a weapon", in Nico WOUTERS en Laurence VAN YPERSELE (red.), *Nations, identities and the First World War. Shifting loyalties to the fatherland*, Londen, 2018, 17-38.
- JAGIELSKI, Jean-François, "Modifications et altérations de la perception du temps chez les combattants de la Grande Guerre", in Rémy CAZALS e.a. (red.), *La Grande Guerre. Pratiques et expériences*, Toulouse, 2005, 205-214.
- JAUMAIN, Serge (red.) e.a., *Une guerre totale? La Belgique dans la Première Guerre Mondiale. Nouvelles tendances de la recherche historique* (Algemeen Rijksarchief: Studies over de Eerste Wereldoorlog, 11), Brussel, 2005.
- JENKINS, Philip, *The Great and Holy War. How World War I became a crusade*, San Francisco, 2014.
- JONES, Edgar, "The psychology of killing. The combat experience of British soldiers during the First World War", in *Journal of Contemporary History*, 2006 (41.2), 229-246.
- KINGTON, Donald M., *Forgotten summers. The story of the Citizens' Military Training Camps, 1921-1940*, San Francisco, 1995.
- KLASSEN, Pamela E., "Ritual", in John CORRIGAN (red.), *The Oxford handbook of religion and emotion*, Oxford, 2008, 143-161.
- KEEGAN, John, *The face of battle. A study of Agincourt, Waterloo and the Somme*, Harmondsworth, 1976.
- KENAAN, Hagi, "The selfie and the face", in Julia ECKEL e.a. (red.), *Exploring the selfie. Historical, theoretical, and analytical approaches to digital self-photography*, Cham, 2018, 113-130.
- KOCH, Koen, *Een kleine geschiedenis van de Grote Oorlog*, Antwerpen, 2010.
- LAGRANGE, François, "Images de soi, images des autres. La dissymétrie Verdun/la Somme. Le combattant français, ses alliés, ses adversaires d'après les archives des commissions de contrôle de la correspondance de la IVe armée en 1916", in *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 1998 (189), 31-50.
- LAMBELET, André, "Consentement fabriqué? Le rôle moral de l'officier pendant la Grande Guerre", in Rémy CAZALS e.a. (red.), *La Grande Guerre. Pratiques et expériences*, Toulouse, 2005, 291-299.
- LEERSEN, Joep, "German influences. Choirs, repertoires, nationalities", in Kirsztina LAJOSI en Andreas STYNEN (red.), *Choral societies and nationalism in Europe*, Leiden en Boston, 2015, 14-32.
- LEMOINE, Thierry, *Le 1er régiment de la 6e division de l'armée 1914-1918. Contribution à l'histoire de la « culture de guerre »*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Université Catholique du Louvain, département Geschiedenis, 1999.
- Les centres d'instruction de l'armée belge*, Le Havre, s.d.
- Les écoles d'officiers de l'armée belge*, Le Havre, s.d.
- LIPKES, Jeff, *Rehearsals. The German Army in Belgium, August 1914*, Leuven, 2007.
- LOEZ, André, "L'espace public des tranchées. « Tenir » sous le regard des autres en 1914-1918", in Rémy CAZALS e.a. (red.), *La Grande Guerre. Pratiques et expériences*, Toulouse, 2005, 259-268.
- LOEZ, André, "Tears in the trenches. A history of emotions and the experience of war", in Jenny MACLEOD en Pierre PURSEIGLE (red.), *Uncovered fields. Perspectives in First World War studies*, Boston, 2004, 211-226.

- LOODTS, Patrick en MASSON-LOODTS, Isabelle, *La Grande Guerre des soignants. Médecins, infirmières et brancardiers de 1914-1918*, Brussel, 2008.
- LUMINET, Olivier e.a., "Fighting and writing. The psychological functions of diary writing in the First World War", in Geneviève WARLAND (red.), *Experience and memory of the First World War in Belgium. Comparative and interdisciplinary insights*, Münster en New York, 2018, 23-43.
- MALOIR, M., *Les récits de guerre belge. Analyse d'une forme d'expression d'un vécu de souffrance*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Université Catholique du Louvain, departement Geschiedenis, 2002.
- MANOVICH, Lev en TIFENTALE, Alise, "Competitive photography and the presentation of the self", in Julia ECKEL e.a. (red.), *Exploring the selfie. Historical, theoretical, and analytical approaches to digital self-photography*, Cham, 2018, 167-187.
- MARTIN, Nancy, "'And all because it is war!'. First World War diaries, authenticity and combatant identity", in *Textual practice*, 2015 (29.7), 1245-1263.
- MEYER, Jessica, "'Gladder to be going out than afraid'. Shellshock and heroic masculinity in Britain, 1914-1919", in Jenny MACLEOD en Pierre PURSEIGLE (red.), *Uncovered fields. Perspectives in First World War studies*, Boston, 2004, 195-210.
- NEIBERG, Michael S., *The nineteenth century (Soldiers' lives through history, 4)*, Westport (Connecticut) en Londen, 2006.
- NENNINGER, Timothy K., "Military education. Past, present, and future (review)", in *The Journal of Military History*, 2003 (67.4), 1350.
- NEWSOME, Bruce, "The myth of intrinsic combat motivation", in *The journal of strategic studies*, 2003 (26.4), 24-46.
- NILSEN, Adam P., "Navigating windows into past human minds. A framework of shifting selves in historical perspective taking", in *Journal of the Learning Sciences*, 2016 (25.3), 372-410.
- NISHIMURA, Jaqueline Sayuri en QUEIROZ, Shirley Gomes, "Cultura material e alimentação. A evolução dos utensílios à mesa e a consolidação de comportamentos durante a refeição", in *Demetra. Alimentação, Nutrição e Saúde*, 2016 (11.4), 951-964.
- ONRAET, Christophe, *De Belgische militaire kampen in Frankrijk gedurende de Eerste Wereldoorlog*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Koninklijke Militaire School, departement Militaire en sociale wetenschappen, 1985.
- PAPPOLA, Fabrice en LAFON, Alexandre "« Bourrage de crânes » et expériences combattantes", in Rémy CAZALS e.a. (red.), *La Grande Guerre. Pratiques et expériences*, Toulouse, 2005, 311-320.
- PIRENNE, Jacques, "La psychologie du soldat belge", in René LYR (red.), *Nos héros morts pour la patrie. L'épopée belge de 1914 à 1918 (histoire et documentation)*, Brussel, 1920, 257-272.
- ROPER, Michael, "Between manliness and masculinity. The 'War Generation' and the psychology of fear in Britain, 1914-1950", in *Journal of British Studies*, 2005 (44), 343-362.
- ROSENWEIN, Barbara H., *Emotional communities in the early Middle Ages*, Ithaca, 2006.
- ROUSSEAU, Frédéric, *La guerre censurée. Une histoire des combattants européens de 14-18*, 2de ed., Parijs, 2003.
- ROYNETTE, Odile, « Bons pour le service ». *L'expérience de la caserne en France à la fin du XIXe siècle*, Parijs, 2000.
- SCHEER, Monique, "Are emotions a kind of practice (and is that what makes them have a history)? A Bourdieuan approach to understanding emotion", in *History and Theory*, 2012 (51), 193-220.
- SCHOLLIERS, Peter, "Meals, food narratives, and sentiments of belonging in past and present", in Peter SCHOLLIERS (red.), *Food, drink and identity. Cooking, eating and drinking in Europe since the Middle Ages*, Oxford en New York, 2001, 3-22.

- SIMKINS, Peter, *Kitchener's army. The raising of the New Armies*, Barnsley, 1988.
- SIMOENS, Tom, "Discipline in het Belgische leger tijdens de stellingenoorlog 1914-1918", in *Volkskunde*, 2013 (114.3), 279-292.
- SIMOENS, Tom, *Het gezag onder vuur. Over de conflicten tussen soldaten en hun oversten aan het IJzerfront*, Brugge, 2011.
- SPIJKERMAN, Rose, *De innerlijke strijd. Eer en verwante gevoelens in het Belgische leger, 1914-1918*, doctoraatsverhandeling, Universiteit Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 2021.
- SPIJKERMAN, Rose, "Émotions et moral dans les tranchées belges, 1914-1918", in *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 2018 (272.4), 5-20.
- SPIJKERMAN, Rose, "Les hommes sur l'Yser", in Chantal KESTELOOT en Laurence VAN YPERSELE (red.), *La Belgique et la Grande Guerre. Du café liégeois au soldat inconnu*, Brussel, 2018, 38-41.
- SPIJKERMAN, Rose, "'The Cross, naturally'. Decorations in the Belgian Army and their effect on emotions, behaviour and the self, 1914-1918", in *War in history*, 2019 (26.3), 358-383.
- STRACHAN, Hew, *The First World War. Volume I. To arms*, Oxford, 2001.
- TIREZ, Hannes, *Soldatenkost in het Belgische leger tijdens de Eerste Wereldoorlog*, onuitgegeven masterproef, KU Leuven, departement Geschiedenis, 2017.
- VAN BERGEN, Leo, *Zacht en eervol. Lijden en sterven in de Grote Oorlog*, 2de ed., Antwerpen, 2014.
- VAN CRAENENBROECK, Lies, *Vechten voor het vaderland. Een studie naar de vaderlandsliefde als motivatie voor de Belgische frontsoldaat tijdens de Grote Oorlog*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, departement Geschiedenis, 2003.
- VAN GENNEP, Arnold, *The rites of passage. A classic study of cultural celebrations*, vertaald door Monika B. VIZEDOM en Gabrielle F. CAFFEE, Chicago, 1960.
- VAN YPERSELE, Laurence, "Bilan historiographique de la guerre 14-18", *C@hiers du CRHiDI. Histoire, droit, institutions, société*, 2005 (23/24), 1-29.
- VANDER SANDEN, Hans, *Het vijandbeeld van de Nederlandstalige soldaten tijdens de Eerste Wereldoorlog*, onuitgegeven masterproef, KU Leuven, departement Geschiedenis, 2009.
- VANDEWEYER, Luc, *De Eerste Wereldoorlog. Koning Albert en zijn soldaten*, Antwerpen, 2005.
- VERSTRAETE, Pieter en VAN EVERBROECK, Christine, *Le silence mutilé. Les invalides belges de la Grande Guerre*, Namen, 2014.
- VIDAL-NAQUET, Clémentine, "Écrire ses émotions. Le lien conjugal dans la Grande Guerre", in *Clio. Femme, genre, histoire*, 2018 (47), 117-137.
- VISSER, Wim D., "Ervaringen aan het front. De beleving van de Eerste Wereldoorlog en de rol van de militaire psychiatrie", in *Cogiscope. Tijdschrift over gevolgen van oorlog en geweld*, 2015 (12.1), 15-19.
- WANTY, Émile, *Le milieu militaire belge de 1831 à 1914*, Brussel, 1957.
- WANTY, Émile, *Le milieu militaire belge de 1914 à nos jours*, Brussel, 1958.
- WARLAND, Geneviève (red.), *Experience and memory of the First World War in Belgium. Comparative and Interdisciplinary insights* (Historische Belgienforschung, 6), Münster, 2019.
- WINTER, Jay en PROST, Antoine, *The Great War in history. Debates and controversies, 1914 to the present*, 2de ed., Cambridge, 2020.
- WINTERMUTE, Bobby, *Great War, religious dimensions* (Elements in religion and violence), Cambridge, 2020.
- WITVROUW, Hein, *Religiositeit van Belgische frontsoldaten tijdens de Eerste Wereldoorlog. Een analyse vanuit het soldatenperspectief*, onuitgegeven masterproef, Universiteit Gent, departement Geschiedenis, 2021.

Digitale informatie

- “About IGI Global”, *IGI Global. Publisher of timely knowledge* (<https://www.igi-global.com/about/>). Geraadpleegd op 22 juli 2022.
- “Archief”, *Koninklijk Legermuseum Brussel* (<https://klm-mra.be/nl/archief>). Geraadpleegd op 28 juli 2022.
- DE SCHAEFDRIJVER, Sophie, “Belgium”, online encyclopedie, *1914-1918 online. International Encyclopedia of the First World War*, 2018 (<https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/belgium>). Geraadpleegd op 15 november 2021.
- DEAN, Jodie, “Images without viewers. Selfie communism”, *Fotomuseum Winterthur*, 1 februari 2016 (<https://www.fotomuseum.ch/de/2016/02/01/images-without-viewers-selfie-communism-2/>). Geraadpleegd op 2 augustus 2022.
- DHONDT, Jill, “Oproep van museum brengt geschiedenis van ‘poppenhospitaal’ in Gent naar boven: “Mijn bompa was een bijzonder man””, *PZC*, 10 februari 2022 (<https://www.pzc.nl/gent/oproep-van-museum-brengt-geschiedenis-van-poppenhospitaal-in-gent-naar-boven-mijn-bompa-was-een-bijzonder-man~a2f4fba6/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>). Geraadpleegd op 5 augustus 2022.
- “Teper: Sint-Vincentiuscollege Ieper, 6de Handel (fotonummer: HEU008506785)”, *Westhoek verbeeldt* (<https://westhoekverbeeldt.be/ontdek/detail/eb9f05f4-bbc5-11e3-bdd0-3f87cb23906d>). Geraadpleegd op 5 augustus 2022.
- IN FLANDERS FIELDS MUSEUM, “Leonard Walther Blokken”, *Namenlijst* (https://namenlijst.org/publicsearch/#/person/_id=603EAF38-297B-11D2-B12B-BE2CDE1F7030). Geraadpleegd op 5 augustus 2022.
- “Knoet”, online woordenboek, *Van Dale Online Woordenboeken. Dikke Van Dale* (<https://vowb.vandale.nl/?dictionaryId=gwn&article=%7B%22search%22%3A%22knoet%22,%22index%22%3A0,%22type%22%3A%22EXACT%22,%22dictionaryId%22%3A%22gwn%22%7D>). Geraadpleegd op 9 maart 2022.
- “Universal Declaration of Human Rights”, *United Nations* (<https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>). Geraadpleegd op 30 juli 2022.
- “What is a ritual”, *IGI Global. Publisher of timely knowledge* (<https://www.igi-global.com/dictionary/ritual/56255>). Geraadpleegd op 22 juli 2022.